ResearchGate Google Scholar
Crossref WORLD of JOURNALS

SCIENCE AND EDUCATION NEWS

international scientific, methodical and popular journal

2024, ISSUE 1

1 SCIENCE NEWS
2 SEARCH AND THINKING
3 RESEARCH RESULTS
4 EDUCATIONAL INNOVATIONS

TELEGRAM CHANNEL
https://t.me/saen_2024

E-MAIL ADDRESS
saen_2024@mail.ru

LICENSE
283913

(99894) 201 14 48 www.saen.uz @m_alisher_2024

"FAN VA TA'LIM YANGILIKLARI"

xalqaro ilmiy, metodik va ommabop jurnali

«НОВОСТИ НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ»

Международный научно-методический и популярный журнал

"SCIENCE AND EDUCATION NEWS"

International scientific, methodical and popular journal

2024-yil, 1-son
Jurnal 2024-yildan chiqa boshlagan

Toshkent – 2024

Jurnal O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan 2024-yil 24-may kuni № 283913-sonli guvohnoma bilan ro‘yxatga olingan.

Bosh muharrir:
Shoumarov G‘ayrat Bahromovich, psixologiya fanlari doktori (DSc), akademik

Mas’ul kotib:
Umarov Bahrom Norboyevich, pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Jurnal 2024-yilda tashkil etilgan, 1 oyda bir marta o‘zbek, rus va ingliz tillarida nashr etiladi.

Tahririyat manzili: 190110, Toshkent shahri Uchtepa tumani, Bog‘iston MFY, 14-mavze, 8-uy.
Telefon: +998 94 201 14 48
E-mail: saen_2024@mail.ru
Jurnal sayti: www.saen.uz
Telegram kanali: **https://t.me/saen_2024**

Maqolalarda keltirilgan dalil va ma’lumotlarning to‘g‘riligi uchun mualliflar mas’uldir.

TAHRIR HAY'ATI:

01.00.00 – FIZIKA-MATEMATIKA FANLARI
Ayupov Shavkat Abdullayevich, fizika-matematika fanlari doktori, akademik
A'zamov Abdulla, fizika-matematika fanlari doktori, akademik
Zohidov Erkin A'zamovich, fizika-matematika fanlari doktori, professor

02.00.00 – KIMYO FANLARI
Normaxamatov Nodirali Soxobataliyevich, kimyo fanlar doktori, professor
Tojibayev Komiljon Sharobitdinovich, kimyo fanlar doktori, akademik

03.00.00 – BIOLOGIYA FANLARI
Abdurahmonov Ibrohim Yo'lchiyevich, biologiya fanlari doktori, akademik
Sulaymonov Botirjon Abdushukurovich, biologiya fanlari doktori, akademik

04.00.00 – GEOLOGIYA-MINERALOGIYA FANLARI
Fayziyev Abdulhaq Radjabovich, geologiya-mineralogiya fanlari doktori, professor
Husanov Sultonboy To'xtayevich, geologiya-mineralogiya fanlari doktori, professor

05.00.00 – TEXNIKA FANLARI
Allayev Qahramon Rahimovich, texnika fanlari doktori, akademik
Majidov Inom Urishevich, texnika fanlari doktori, professor
Turobjonov Sadritdin Maxamatdinovich, texnika fanlari doktori, akademik
Shaumarov Said Sanatovich, texnika fanlari doktori, professor

06.00.00 – QISHLOQ XO'JALIGI FANLARI
Namozov Shodmon Ergashovich, qishloq xo'jaligi fanlari doktori, akademik
Shoumarov Hikmat Bahromovich, qishloq xo'jaligi fanlari nomzodi, professor

07.00.00 – TARIX FANLARI
Ziyo Azamat Hamid o'g'li, tarix fanlari doktori, akademik
Sagdullayev Anatoliy Sagdullayevich, tarix fanlari doktori, akademik
Yusupova Diloram Yunusovna, tarix fanlari doktori, akademik

08.00.00 – IQTISODIYOT FANLARI
Abdurahmonov Qalandar Xodjayevich, iqtisod fanlari doktori, akademik
Musayev Behzod Anvarovich, iqtisod fanlari nomzodi
To'xliyev Nurislom, iqtisod fanlari doktori, akademik
Yusupov Ahmadbek Tadjiyevich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor
G'ulomov Saidahror Saidahmedovich, iqtisod fanlari doktori, akademik

09.00.00 – FALSAFA FANLARI
Nazarov Qiyom Normirzayevich, falsafa fanlari doktori, professor
Saifnazarov Ismoil Saifnazarovich, falsafa fanlari doktori, professor

10.00.00 – FILOLOGIYA FANLARI
Mengliyev Baxtiyor Rajabovich, filologiya fanlari doktori, professor
Sirojiddinov Shuhrat Samariddinovich, filologiya fanlari doktori, akademik

11.00.00 – GEOGRAFIYA FANLARI
Nigmatov Asqar Nigmatullayevich, geografiya fanlari doktori, professor
Tojiyeva Zulxumor Nazarovna, geografiya fanlari doktori, professor

12.00.00 – YURIDIK FANLAR
Rustamboyev Mirzayusuf Hakimovich, yuridik fanlar doktori, professor
Saidov Akmal Xolmatovich, yuridik fanlar doktori, akademik
Qodirov Bobiromon Bekmurodovich, yuridik fanlar doktori, professor

13.00.00 – PEDAGOGIKA FANLARI
Djurayev Risboy Haydarovich, pedagogika fanlari doktori, akademik
Ibraimov Xolboy, pedagogika fanlari doktori, akademik
Musurmonova Oynisa, pedagogika fanlari doktori, professor

14.00.00 – TIBBIYOT FANLARI
Akilov Xabibulla Ataullayevich, tibbiyot fanlari doktori, professor
Nazirov Feruz Gafurovich, tibbiyot fanlari doktori, akademik

15.00.00 – FARMATSEVTIKA FANLARI
Abdullabekova Viloyat Nurillabekovna, farmatsevtika fanlari doktori, professor
Tulaganov Abduqodir Abdurahmonovich, farmatsevtika fanlari doktori, professor

16.00.00 – VETERINARIYA FANLARI
Daminov Asadullo Suvonovich, veterinariya fanlari doktori, professor
Jabborov Shuhrat Abdumajidovich, veterinariya fanlari doktori, professor
G'afurov Aktam G'afurovich, veterinariya fanlari doktori, professor

17.00.00 – SAN'ATSHUNOSLIK FANLARI
Ahmedova Nigora Rahimovna, sanatshunoslik fanlari doktori, professor
Hakimov Akbar Abdullayevich, san'atshunoslik fanlari doktori, akademik

18.00.00 – ARXITEKTURA
Nozilov Dodo Avazovich, arxitektura fanlari doktori, professor
Uralov Axtam Sindarovich, arxitektura fanlari doktori, professor

19.00.00 – PSIXOLOGIYA FANLARI
Abdusamatov Hasanboy Usmonjon o'g'li, psixologiya fanlari doktori, professor
Barotov Sharif Ramazonovich, psixologiya fanlari doktori, professor
Karimova Vasila Mamanosirovna, psixologiya fanlari doktori, professor
Qodirov Umarali Do'stqobilovich, psixologiya fanlari doktori, professor

22.00.00 – SOTSIOLOGIYA FANLARI
Bekmurodov Mansur Bobomurodovich, sotsiologiya fanlari doktori, professor
Toshmuhamedova Dilorom Gafurdjanovna, sotsiologiya fanlari doktori

23.00.00 – SIYOSIY FANLAR
Fayzullayev Alisher Omonullayevich, siyosiy fanlar doktori, professor
Hasanov Otabek Abdurashidovich, siyosiy fanlar doktori
Paxrutdinov Shukritdin Ilyasovich, siyosiy fanlar doktori, professor
Quronboyev Qahramon Qo'chqorovich, siyosiy fanlar doktori, professor

24.00.00 – ISLOMSHUNOSLIK FANLARI
Ibrohimov Ne'matulla, filologiya fanlari doktori, akademik
Islomov Zohidjon Mahmudovich, filologiya fanlari doktori, professor

MUNDARIJA

Shoumarov G‘ayrat, Qodirov Umarali. O‘zbekistonda oila institutini mustahkamlashning dolzarb masalalari..... 8
Qodirov Bobiromon. Oliy ta’lim muassasasi maqomini huquqiy tartibga solish masalalari..... 15
Umarov Alisher. Pedagogik amaliyotda talabalarning kasbiy kompetentligini rivojlantirishda masofaviy ta’lim texnologiyalari..... 22
Qozoqboy Yo‘ldosh. Blum taksonomiyasi - o‘quv maqsadlari va ta’lim natijalariga erishish vositasi sifatida..... 32
Hamdamov Ulug‘bek. Fitrat – jadidchilik harakatining ulkan namoyandasi..... 39
Babashev Farxad. Oliy ta’lim tizimida «public relation»..... 52
Musayev Mansur. “Iyegova shohidlari” – eng xavfli destruktiv va totalitar sekta..... 60
Новоселов Сергей. Особенности технологии комплексного развития творческих способностей детей..... 69
Tojiboyeva Xilolaxon. Raqamli texnologiyalar davrida o‘smir yoshdagi o‘quvchilarda gender identivlik muammolari..... 77
Ravshanov Fazliddin. Markaziy Osiyo: regional anglash tamoyillari..... 83
Qurbonboyev Qilichbek, Taabalning qizi Olmagul. San'at va texnologiyaning o‘zaro aloqasi..... 91
Djumayev Mamanazar. Boshlang‘ich ta’limda milliy o‘quv dasturini joriy etishning dolzarb masalalari..... 96
Abdurashidov Adxamjon, Mullajonova Nargiza. Bo‘lajak maktabgacha ta’lim tashkiloti tarbiyachilarining kreativlik kompetentligi va pedagogik madaniyatini rivojlantirish..... 103
Zaynobidinov Jaloliddin. O‘qituvchi o‘quv faoliyati motivlarining psixologik xarakteristikasi..... 111
Djuxonova Noxida. O‘zbek va qirg‘iz qizlarini oilaga tayyorlashda etnik stereotiplar va psixologik ustanovkalar..... 118
Xidirov Xolmamat. Mustaqillik yillarida O‘zbekistonda transport temir yo‘llari va xalq xo‘jaligida uning ahamiyati..... 129
Yunusov Mirzakarim, Axmedova Gavharoy. Hasharotlardan namuna yig‘ish usullari..... 135
Boltayev Saydullo, Begimkulov Chori. Surxondaryo viloyatining taqirsimon tuproqlari sharoitida ingichka tolali g‘o‘zani parvarishlashda qo‘shimcha oziqalarning ta’sirini o‘rganish..... 140
Qodirov G‘ayrat. Giyohvandlik muammosining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari..... 146
Akbarov Umidjon. Yoshlar internet tarmog‘idan foydalanishida axborot-psixologik xavfsizlikni ta’minlashning ayrim jihatlari..... 152
Usmonaliyeva Risolat. Tarix darslarida o‘qitishning yangi yondashuvlarini qo‘llash muammolari..... 159

To‘rayeva Sayyora, **Shoyimqulova Zarnigor**. Tarbiya darslarini integratsiya asosida tashkil etish orqali o‘quvchilarda vatanparvarlik ko‘nikmalarini shakllantirish ……... 165

Erkinov Muslimbek. Pedagogik nizolarni boshqarishda ijtimoiy-psixologik yondashuvlar……..... 173

Hamidova Nodira. G‘afur G‘ulom asari tilida tagma’no – nutqiy ta’sir etuvchi lisoniy vosita sifatida…….. 178

Xoshimov Nodirjon. Ijtimoiy tarmoqlarning ruhiy salomatlikka ta’siri: muammolar va yechimlar……. 183

Do‘siyeva Shoira, Murodov Zuxriddin, G‘afurova Intizor. Biologiya darslarida o‘lka materiallaridan foydalanishning pedagogik jihatlari..... 190

Rahmonov Sadullo. Informatika fanini o‘qitishda multimedia va interfaol texnologiyalardan foydalanish……. 194

Purmatova Gulnora. Tarix darslarini tashkil etishda mediakompetentlikni rivojlantirishning muhim jihatlari..... 199

Emadi Nesar Ahmad, Xolnazarov Umid. Frazeologizmlarning semantik va leksikografik tadqiqi (Shimoliy Afg‘oniston o‘g‘iz-qipchoq shevalari, turkman va o‘zbek tillari misolida)……..... 205

Viskunova Olga. Ota-onalarni bolalar ta’limiga jalb qilish strategiyalari va ular bilan hamkorlik..... 211

Raxmonova Munira. Ingliz tili darslarida o‘quvchilarda 4K ko‘nikmalarini shakllantirish imkoniyatlari……. 217

Shoumarov G‘ayrat Bahromovich,
Profi universiteti rektori,
psixologiya fanlari doktori, akademik

Qodirov Umarali Do‘stqobilovich,
Surxondaryo viloyati pedagoglarni yangi metodikalarga o‘rgatish
milliy markazi direktori,
psixologiya fanlari doktori, professor

UDK:159.9.072.422

O‘ZBEKISTONDA OILA INSTITUTINI MUSTAHKAMLASHNING DOLZARB MASALALARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada O‘zbekistonda oila institutining ijtimoiy-psixologik muammolari muhokama qilingan. Shuningdek, oila institutini mustahkamlash bo‘yicha qator takliflar berib o‘tilgan.*

Kalit so‘zlar: *oila instituti, oilaviy qadriyatlar, jamiyat, onalar va bolalar salomatligi, oilalarni ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash, ma’naviy qadriyatlar devalvatsiyasi, psixologik savodxonlik, suitsid, ajralishlar.*

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ УКРЕПЛЕНИЯ ИНСТИТУТА СЕМЬИ В УЗБЕКИСТАНЕ

Аннотация. *В данной статье рассматриваются социально-психологические проблемы института семьи в Узбекистане. Также был выдвинут ряд предложений по укреплению института семьи.*

Ключевые слова: *институт семьи, семейные ценности, общество, здоровье матери и ребенка, социальная поддержка семьи, девальвация моральных ценностей, психологическая грамотность, суицид, разводы.*

CURRENT ISSUES OF STRENGTHENING THE INSTITUTION OF FAMILY IN UZBEKISTAN

Annotation. *This article examines the socio-psychological problems of the institution of family in Uzbekistan. A number of proposals were also put forward to strengthen the institution of the family.*

Key words: *family institution, family values, society, maternal and child health, social support for the family, devaluation of moral values, psychological literacy, suicide, divorce.*

Odam baxtliman deyishga qanchalik haqqi bor? Agar oilang bilan sen baxtli bo‘lsang, baxtliman deyishga haqqing bor. Faqat oilam emas, xalqim baxtli bo‘lsa men o‘zimni baxtli deb bilaman.

Shavkat Mirziyoyev

Barcha davlatlar, rivojlangan davlatlar qatoridan o‘rin olishga, o‘zi xohlagandek baxtli yashash sharoitini yaratishga harakat qiladi. O‘zbekiston ham shu yo‘lda ildam qadam bosishga harakat qilmoqda.

Shu bilan birga, ushbu uzoq yillar davomida o‘tadigan yo‘lda nimani qo‘lga kiritib, nimani yo‘qotib qo‘yishimiz, ya’ni moddiy farovonlikka nimalar evaziga erishishimiz ustida ham ilmiy asosda fikr yuritishimiz maqsadga muvofiq deb o‘ylayman. Bu fikr yo‘ldan qaytarishga yoki yo‘nalishni o‘zgartirishga undash emas, balki maqsadimizga erishishda o‘zga davlatlar tajribasini o‘rganish, ular qilgan xatoni takrorlamaslik, ko‘zlagan maqsadga inson uchun eng qimmatli bo‘lgan narsalarni yo‘qotib qo‘ymasdan erishish, belgilangan manzilga o‘zligimizni, umuminsoniy va milliy qadriyatlarimizni yo‘qotmasdan yetishimiz ustida o‘ylashimiz lozim.

So‘nggi yillarda mamlakatimizda oila institutini mustahkamlash, onalar va bolalar salomatligini muhofaza qilish, oilalarni ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash davlat siyosatining muhim yo‘nalishlaridan biriga aylandi. Bu boradagi asosiy hujjat

O‘zbekiston Respublikasida birinchi marta qabul qilingan oila institutini mustahkamlash konsepsiyasidir.

2021-yilda O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning farmoni bilan “Oila va gender” ilmiy-tadqiqot instituti faoliyati, kam ta’minlangan oilalar, ayollar va bolalar manfaati uchun “Ayollar daftari” va “Temir daftar” yo‘lga qo‘yildi. Bu davlat rahbari va respublika hukumati tomonidan respublikada aholi turmush darajasini oshirishga qaratilgan barcha chora-tadbirlar ko‘rilayotganidan dalolat beradi.

Ularni hayotga tatbiq etish maqsadida oila muammolarini har tomonlama o‘rganish, bu boradagi vaziyatni monitoring qilish, tahlil qilish va baholash, oilalar farovonligini oshirish maqsadida ilmiy izlanishlar olib borishning yangi tizimi shakllantirildi. Oila inson uchun o‘zgarmas qadriyatdir. Oila o‘zining butun tarixiy rivojlanishi davomida jamiyat uchun alohida ahamiyatga ega.

Ammo ijtimoiy tuzumning o‘zgarishi bilan oilaviy qadriyatlarni tushunishga yondashuvlar o‘zgarmoqda.

Respublikada oila va xotin-qizlarni qo‘llab-quvvatlash borasidagi davlat siyosatini yangi bosqichga ko‘tarish, ularning muammolarini tizimli ravishda hal etish yo‘llarini izlash, vakolatli organlar faoliyatini samarali tashkil etish va muvofiqlashtirish maqsadida 2022-yil 1-martdan boshlab, Oila va ayollar masalalari bo‘yicha davlat qo‘mitasi tashkil etildi. 2022–2026-yillarda mamlakatimiz iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy hayotining barcha jabhalarida xotin-qizlarning faolligini oshirishga qaratilgan Milliy dastur qabul qilindi.

Mamlakat, millat, yashash joyimiz, diniy e’tiqodimiz turi, jinsi va yoshidan qat’i nazar, barcha insonlar, shu jumladan, har birimiz uchun oila tug‘ilishimizning biologik va shaxs sifatida shakllanishimizning ijtimoiy asosidir.

Oila tufayli ko‘pchilik yangi tug‘ilgan chaqaloqdan keksalikka qadar butun hayot siklini boshdan kechiradi va ma’lum bir qismi oilaviy sharoit tufayli yoshligida hayotni tark etadi. Biz hayotimizning qisqa davrida namoyon bo‘lgan quyidagi barcha narsalar uchun qarzdormiz:

- bizni yaratgan va shakllantirgan oila;
- ma’lum bir genetik merosni bergan ajdodlar oilasi;
- ushbu genetik dastur to‘liq amalga oshirilishini ta’minlash uchun barcha imkoniyatlarni ishga solgan ota-ona oilasi.

Shunday ekan, oila yer yuzidagi butun insoniyat uchun noyob, biosotsial-psixologik institutdir.

So‘nggi bir necha o‘n yilliklarda sobiq Ittifoqning boshqa mamlakatlarida bo‘lgani kabi, O‘zbekistonda o‘tish davri bilan bog‘liq holda bir formatsiyadan ikkinchisiga o‘tishning o‘ta murakkab ijtimoiy-iqtisodiy muammolari tabiiy ravishda vujudga keldi, bu esa bir qancha ijtimoiy-psixologik muammolarni keltirib chiqardi.

Bularga quyidagilar kiradi:

1. Shaxs, jamiyat, aholi ongidagi qadriyatlar iyerarxiyasida kuzatilayotgan transformatsiya natijasida ma'naviy qadriyatlar devalvatsiyasi, qadriyatlarning ikkinchi darajali bo'lib qolishi.

2. Avlodlar orasida hissiy-emotsional bog'liqlik, yaqinlikning zaiflashib borishi (masalan, qariyalar, nogironlar uyida mahalliy millat kontingenti mustaqillik yillari 12 barobar ko'paygan).

3. Ajralishlarning o'sib borishi (2022-yili – 48,700; 2023-yilda – 49.200), otasiz o'sayotgan bolalar sonining oshishi.

4. Mahalliy xalq oilasida tarixan uchramagan hol – ayollar shu jumladan yosh kelinlarni arzimagan pul uchun mardikor bozoriga chiqishi.

5. Ayollar va voyaga yetmagan yoshlarda jinoyatchilikning oshishi.

6. Ona o'z farzandlarini, farzandlar o'z ota-onasini o'ldirishlari.

7. O'zbekistonda sodir bo'lgan qotilliklarning 38%i oilada sodir bo'layotganligi (IIVning 2023-yilgi hisobotidan). Bu esa oilada kriminogen va zo'ravonlik kuchayayotganligini ko'rsatadi, chunki sobiq Ittifoq davrida ushbu ko'rsatkich 30 foizga yetmagan.

8. Oiladagi ajrimlar sonining ortib borishi.

9. Ijtimoiy yetimlar, ota-onasi hayot, ammo qamalgan, ota-onalik huquqidan mahrum qilinganlarning farzandlari sonining o'sib borishi.

11. Oilada zo'ravonlikning ko'payib borishi.

12. Shaxsning hayot tarzi ustidan ijtimoiy nazorat susayib borishi.

13. Xorij davlatlarida turli sohalarda xizmat qilayotgan mahalliy millat ayollari dunyoda yetakchi o'rinlardan birini egallab turishi.

14. O'z joniga qasd qilib bevaqt olamdan o'tayotganlarning 50% dan ortig'i 16-35 yosh orasida (yoshlikning oltin davri); 85% i 16 yoshdan - 54 yoshgacha – yoshlik va yetuklik yoshlariga to'g'ri keladi.

Har yili O'zbekistonda 2000 dan ortiq odam suitsid asosida bevaqt olamdan ko'z yumadi. Ularning 80-85%i ruhiy sog'lomdir. Sabablari ichida stabil ravishda oiladagi ijtimoiy-psixologik muammolar yetakchi o'rinni egallaydi. Butunjahon sog'liqni saqlash tashkiloti ma'lumotiga ko'ra, dunyo bo'yicha o'lgan erkak va ayollar nisbati 3:1 ni tashkil qiladi.

Andijon, Buxoro, Samarqand, Surxondaryo, Sirdaryo, Xorazm viloyatlarida suitsid asosida o'lganlar soni erkak va ayollarda 1:1 ni, O'zbekiston bo'yicha 2:1 ni, Qashqadaryo viloyatida esa 1:2 ni tashkil etadi. Ya'ni, Qashqadaryoda ayollar erkaklarga nisbatan ikki barobar ko'p olamdan o'tmoqda.

Mazkur muammoni yechish o'rniga ayrim hudud (Andijon (1,9), Qashqadaryo (0,7), Toshkent viloyatlari) rahbarlari hukumatni yolg'on hisobotlar bilan aldab kelmoqda. Ayrim hududlarda statistika talab darajasida olib borilmaydi.

O‘zbekiston Respublikasida suitsid ko‘rsatkichi
(2022-2023-yillarda)

T/r		Tugallangan					
		2022			2023		
		Jami			Jami		
		Miq.	aholi	PRS	Miq.	aholi	PRS
1.	Qoraqalpog‘iston R.	120	1948500	6,2	132	2002700	6,6
2.	Andijon	63	3253500	1,9	100	3394400	3,9
3.	Buxoro	97	1976800	4,9	84	2044000	6,5
4.	Jizzax	103	1443400	7,1	125	1507400	8,8
5.	Qashqadaryo	24	3408300	0,7	26	3560600	3,7
6.	Navoiy	62	1033900	6,0	82	1075300	12,3
7.	Namangan	163	2931100	5,6	155	3066100	4,3
8.	Samarqand	258	4031300	6,4	282	4208500	3,1
9.	Surxondaryo	131	2743200	4,8	149	2877100	4,6
10.	Sirdaryo	141	878600	16,0	142	914000	14,4
11.	Toshkent	233	2939700	7,9	277	3051800	4,3
12	Farg‘ona	202	3896400	5,2	221	4061500	3,3
13.	Xorazm	107	1924200	5,6	107	1995600	6,6
14.	Toshkent sh.	112	2862400	3,9	100	3040800	4,3
15.	**O‘zbekiston Res.**	1816	35271300	5,1	1982	36799800	5,4

Nisbatan aniq obyektiv raqamlarni Sirdaryo va Navoiy viloyatlari rahbarlari bermoqda. Qolganlari – “tajribali”, qanday raqam berishni bilishadi.

Muammolar haqida cheksiz gapirishimiz mumkin. Normativ-huquqiy hujjatlardan kelib chiqqan holda, O‘zbekistonda oila institutini mustahkamlash uchun nima qilish kerak, degan savolga javob topish zarur.

Shaxsning shakllanishi oila barqarorligi, farovonligi, madaniyati va ma’naviyatiga bog‘liq bo‘lgani uchun jamiyat va mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy va ijtimoiy-psixologik rivojlanishida bu masalani o‘z vaqtida, konstruktiv hal etishga ko‘p narsa bog‘liq.

Mamlakat kelajagi esa shaxslarga bog‘liq. Shu nuqtai nazardan quyidagilar taklif etiladi:

1. Hududlarda suitsid masalasi muhokama qilinayotganida yig‘ilishlarda rahbarlardan tashqari mutaxassislar albatta ishtirok etishlari zarur. Muhokama natijalariga ko‘ra rahbarlarga jazo ko‘rilmasligi maqsadga muvofiq. Aks holda joylardan obyektiv ma’lumot olib bo‘lmaydi.

2. Muloqot madaniyati ko‘nikmalari rahbarlarda shakllantirilishi zarur. Oliy ta’lim tashkilotlarida 20 soatlik “Muloqot psixologiyasi” kursini o‘tish lozim. Chunki kelajakdagi mutaxassisligidan qat’i nazar, har bir bitiruvchi bir necha yil ichida, albatta, kichik yoki katta rahbarga aylanadi. Shuning uchun u o‘z qo‘l ostidagilarning individual psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda, odamlarning ruhiyatiga, ularning sog‘lig‘i holatiga ham ta’sir qiladigan va oilaviy munosabatlarga shubhasiz ta’sir ko‘rsatadigan muloqot madaniyatini namoyon qilishi kerak.

3. Ekologik muammolar ham oilaning barqarorligiga xavf soluvchi omillardan ekanligini nazardan qochirmaslik kerak. Ba’zi hududlarda 30 yildan beri yer osti ko‘milishi zarur bo‘lgan uran “otval” (chiqindi)lari ochiq holatda yotibdi.

4. Aholining turli moddiy darajalarini hisobga olgan holda, turli qatlamlarning imkoniyatlari darajasiga javob berishi kerak bo‘lgan barcha talablarga ega zamonaviy milliy oila modelini ishlab chiqish zarur.

5. Oiladagi psixologik muhitni yaxshilash va turli zo‘ravonlik turlarining oldini olish maqsadida maktablar, 10-11-sinflar, akademik litseylar, texnikumlar, kollejlarda “Oilaviy hayot psixologiyasi” fanini o‘qitish maqsadga muvofiq. Ushbu fanni maktab psixologlari yoki ushbu ta’lim muassasalarida (maktab, texnikum, akademik litsey va kollejlarda) faoliyat yurituvchi psixologlar o‘qitishi kerak.

6. Jamiyatda oilaning mavqeini oshirish kerak. Oilalilarga transport, turistik yo‘llanmalar, bolalar oromgohlariga va mehmonxonalarga yo‘llanmalar ko‘rinishida yordam ko‘rsatish zarur.

7. Sevgi psixologiyasi, nikoh munosabatlari, nizolarni konstruktiv hal qilish bo‘yicha ko‘proq ilmiy-ommabop adabiyotlarni nashr etish, yoshlarga nizolarning oldini olish usullarini o‘rgatish kerak.

8. Yoshlarga sog‘lom turmush tarzi shaklida stressli vaziyatlarni tezda bartaraf etish ko‘nikmalarini o‘rgatish lozim. Bular sport, sevimli mashg‘ulotlar, san’at, tabiat, musiqa va boshqalar kiradi.

9. Aholining psixologik savodxonligini oshirish zarur.

10. Yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlashda san’at, adabiyot, televideniyedan yanada samarali foydalanish kerak.

11. Har bir xalq o‘z xalqining shaxsiy va etnik guruh manfaatlariga zid bo‘lmagan oilaviy an’analarini, etnopsixologik xususiyatlarini asrab-avaylashi va uni keyingi avlodlarga to‘liq yetkazishi shart.

12. Aholiga psixologik xizmatni tegishli darajada tashkil etish darkor. Bu bugungi kunda dolzarb bo‘lgan va jamiyatda dinamikaga ega bo‘lgan salbiy

tendensiyalar, ajralishlar, jinoyatlar, giyohvandlik, o‘z joniga qasd qilish va boshqalarning oldini olishga sezilarli ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

13. Yuqoridagi takliflarning yechimi ko‘p jihatdan oliy ta’lim tashkilotlari tomonidan tayyorlanayotgan kadrlar sifatiga va ulardan o‘z joyida mutaxassisligi, sohasi bo‘yicha samarali foydalanishimizga bog‘liq (rahbarlar bundan istisno).

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda, ikki asrni, ikki shakllanishni, ikki turdagi jamiyatni o‘zida mujassam etgan avlodimiz bugungi kundagi muammolarning kelib chiqishini tezda anglab yetishi, ularni hal etishning oqilona usullarini ishlab chiqish va bunday oilaviy muammolarni minimallashtirishga ko‘maklashish, O‘zbekistonda oila institutini mustahkamlash uchun butun hayotiy va kasbiy tajribani qo‘llashi kerak, deb hisoblaymiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Fitrat A. Oila yoki oila boshqarish tartiblari, — T,: «Ma’naviyat», 1998, -112 b.

2. Shoumarov G‘., Qodirov U., Hojiboyev I. Oilaga psixologik yordam ko‘rsatish asoslari. O‘quv qo‘llanma, Toshkent, “Tafakkur bo‘stoni”, 2014, 234 bet.

3. Shoumarov G‘., Qodirov U., Solihova G., Arslanova M. Oilaviy hayotga tayyorlash. Yordamchi maktab, maktab-internatlarning 9-sinf o‘quvchilari uchun mo‘ljallangan uslubiy qo‘llanma.Toshkent, 2015.

4. Sog‘inov N.A. O‘zbek oilasining ijtimoiy psixologik tadqiq etish masalalari. Hozirgi zamon psixologiya fanining dolzarb muammolari. Psixologiya fani sohasida eng yaxshi maqolalar tanlovida g‘olib chiqqan maqolalar to‘plami. № 1. -Toshkent-1997. -57 b. -B. 32-40.

5. Karimova V.M. Oilaviy hayot psixologiyasi. T.: 2006. – 142 b.

6. Давлетшин М.Г., Шоумаров Ғ.Б., Соғинов Н.А. Предупреждение конфликтов в узбекской семье как один из факторов здорового образа жизни. Психологические аспекты пропаганды здорового образа жизни /Тез. Докл. III Республ. научно-практ. конф. Психологов. -Сыктывкар, 1988. -С. 81-84.

Qodirov Bobiromon Bekmurodovich
Toshkent kimyo-texnologiya instituti iqtisodiy va tashkiliy masalalar bo‘yicha prorektori,
yuridik fanlar doktori, professor

UDK: 346.52

OLIY TA’LIM MUASSASASI MAQOMINI HUQUQIY TARTIBGA SOLISH MASALALARI

Annotatsiya. *Maqolada oliy ta’lim muassasasining tashkiliy-huquqiy shakli, universitet, akademiya, institutlarning maqomi va nomlanishi, ta’lim qonunchiligi tahlil qilingan va mavjud muammolar yuzasidan takliflar bildirilgan.*

Kalit so‘zlar: *oliy ta’lim muassasasi, tashkiliy-huquqiy shakl, maqom, nodavlat ta’lim tashkiloti, ta’lim qonunchiligi, universitet, akademiya, institut, kuzatuv kengashi, loyiha ofisi.*

ВОПРОСЫ РЕГУЛИРОВАНИЯ СТАТУСА ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация. *В статье анализируется организационно-правовая форма высшего образовательного учреждения, статус и название университетов, академий, институтов, образовательное законодательство, а также высказываются предложения по существующим проблемам.*

Ключевые слова: *высшее образовательное учреждение, организационно-правовая форма, статус, негосударственная образовательная организация, образовательное законодательство, университет, академия, институт, наблюдательный совет, проектный офис.*

ISSUES OF REGULATING THE STATUS OF THE HIGHER EDUCATION INSTITUTION

Abstract. *The article analyzes the organizational and legal form of a higher educational institution, the status and name of universities, academies, institutes, educational legislation, and also makes proposals on existing problems.*

Keywords: *higher educational institution, organizational and legal form, status, non-state educational organization, educational legislation, university, academy, institute, supervisory board, project office.*

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyev raisligida joriy yilning 5-fevral kuni o‘tkazilgan “2024-yilda ta’lim, sog‘liqni saqlash, raqamlashtirish, madaniyat va sport sohalarida amalga oshirilishi lozim bo‘lgan ustuvor vazifalar” yuzasidan videoselektor yig‘ilishida **“Oliy ta’lim muassasalarining maqomini belgilash bo‘yicha aniq mezonlar ishlab chiqilishi, Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligiga 116 ta oliygohni o‘rganib, ularni yiriklashtirish dasturini ishlab chiqish, ularga “milliy”, “davlat” universiteti, akademiya yoki institut maqomini berishning aniq mezonlarini belgilash topshirildi”.**

Bugungi shiddat bilan taraqqiy etib borayotgan jamiyatda har jabhada sodir bo‘layotgan o‘zgarishlar ayrim masalalarni qayta ko‘rib chiqishni talab etmoqda. Ayniqsa, ijtimoiy sohalarning asosiy yo‘nalishi hisoblangan ta’lim, shu jumladan oliy ta’lim tizimida ham ayni vaqtda mavjud muammolarni tahlil qilish va jiddiy islohotlarni amalga oshirish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Shuning uchun ham Davlatimiz rahbari: “aholi hayot darajasi va sifati ko‘p jihatdan mamlakat raqobatdoshligining asosiy ko‘rsatkichiga aylangan bugungi sharoitda taraqqiyotning muhim omili sifatida ta’limning roli ortib bormoqda”, deya mazkur sohaning naqadar ahamiyatli ekanligini alohida ta’kidlagan edi.

Butun dunyoda ta’lim hamda ilm-fanga e’tibor tobora ortib borayotgan bir paytda mamlakatimizda ham so‘nggi yillarda oliy ta’lim sohasida juda katta o‘zgarishlar bo‘lganligini alohida e’tirof etish joiz. Davlat oliy ta’lim muassasalari soni bir necha barobarga oshdi. Nodavlat oliy ta’lim tashkilotlari tarmog‘i ham ancha kengaydi. Oliy ta’lim qamrovi darajasi 9 foizdan 42 foizga yetdi. Biroq, zamonaviy texnologiyalardan kelib chiqib, ta’lim sifatini ta’minlash bugungi kunga javob berayaptimi, tayyorlanayotgan oliy ma’lumotli kadrlar esa ish beruvchilar talabiga mos kelayaptimi, degan qator savollar dolzarbligicha qolmoqda. Oliy ta’lim tizimida erishilayotgan yutuqlar bilan bir qatorda mavjud muammolar va ularni bartaraf etishning aniq mexanizmlari haqida oshkora gapirmas ekanmiz, biz istagan va kutgan natijalarga erisha olmaymiz.

Shu bois ham joriy yilning 5-fevral kuni mamlakatimiz Prezidenti Sh.M. Mirziyoyev raisligida o‘tkazilgan “2024-yilda ta’lim, sog‘liqni saqlash, raqamlashtirish, madaniyat va sport sohalarida amalga oshirilishi lozim bo‘lgan ustuvor vazifalar” yuzasidan videoselektor yig‘ilishida oliy ta’lim tizimida mavjud

muammolar muhokama qilindi va ularni bartaraf etish bo‘yicha ustuvor vazifalar belgilab berildi. Darhaqiqat, ayni vaqtda ta’lim qonunchiligi va tizimdagi munosabatlarni tartibga soluvchi normativ-huquqiy hujjatlar tahlil qilinib, ularning yechimi bo‘yicha ishlar amalga oshirilishi zarur.

Ta’kidlash joizki, har qanday tashkilot, shu jumladan oliy ta’lim muassasasining faoliyati uning yuridik tabiati bilan belgilanadi. Yuridik tadqiqotlarda oliy ta’lim muassasalarining huquqiy maqomiga oid umumiy ta’riflar berilgan bo‘lsa-da, turlicha qarashlar mavjud. Oliy ta’lim muassasasining maqomi bir nechta asosiy qismlarga ajratiladi. Maqsad va vazifalar, oliy ta’lim muassasasini tashkil etishning huquqiy asoslari, faoliyat yo‘nalishlari, huquq va majburiyatlari, javobgarligi, boshqarish tartibi, tarkibiy tuzilmasi, shuningdek, yuklatilgan vazifalarni amalga oshirish mexanizmlari, tashkiliy-huquqiy shakli va boshqa yo‘nalishlar orqali namoyon bo‘ladi.

Yuridik shaxslar tizimida davlat oliy ta’lim muassasasi tijoratchi bo‘lmagan tashkilotlar toifasiga kirib, asosiy maqsadi daromad topish hisoblanmaydi, shuningdek, ishlab topilgan daromadlar muassislar o‘rtasida bo‘linmaydi. Davlat oliy ta’lim muassasasining asosiy maqsadi esa iqtisodiyotning real sohalari uchun raqobatbardosh kadrlar tayyorlashdan iboratdir. Shunga qaramasdan oliy ta’lim muassasalari kadrlar tayyorlash va tadbirkorlik faoliyati orqali byudjetdan tashqari mablag‘lar hisobidan muayyan daromadlar ham oladi. Biroq, bugungi kunda raqobat muhitini yaratish maqsadida tashkil etilayotgan nodavlat oliy ta’lim tashkilotlarining asosiy maqsadi esa daromad topishga qaratilganligini kuzatish mumkin. Kadrlar tayyorlash sifati va raqobatbardoshligi masalasiga e’tibor qaratilmayapti. Shuning uchun ham deyarli barcha nodavlat oliy ta’lim tashkilotlarida muhandislik-texnologiya yo‘nalishlarida emas, balki asosan ijtimoiy-gumanitar yo‘nalishlarda kadrlar tayyorlanmoqda.

O‘z navbatida, oliy ta’lim muassasalarining maqomini ko‘rib chiqishda ularning nomlanishi turlicha ekanligiga guvohi bo‘lamiz. Masalan, ko‘pgina xorijiy olimlarning fikriga ko‘ra, qonunchilikda oliy ta’lim muassasalariga “muassasa”, “ta’lim muassasasi”, “byudjet muassasasi”, “ta’lim tashkiloti” va “notijorat ta’lim tashkiloti” kabi iboralarning qo‘llanilishi “oliy ta’lim muassasasi” tushunchasining bir xil talqin etilmasligiga olib keladi. Mamlakatimiz qonunchiligida ham oliy ta’lim muassasalari maqomi bilan bog‘liq tegishli mezonlar belgilanmagan.

Aynan shuning uchun ham Davlatimiz rahbari hozirgi vaqtda dolzarb bo‘lib turgan “oliy ta’lim muassasalarining maqomini belgilash bo‘yicha aniq mezonlar ishlab chiqilishi, ularga “milliy”, “davlat” universiteti, akademiya yoki institut maqomini berishning aniq mezonlarini belgilash” masalasiga alohida to‘xtalib o‘tdi.

Bugungi kunda respublikamizda mavjud normativ-huquqiy bazani takomillashtirish bo‘yicha qator ishlar amalga oshirilgan bo‘lib, “Ta’lim to‘g‘risida”gi qonunning yangi tahriri qabul qilindi. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, “Ta’lim to‘g‘risida”gi [2] qonunda ta’lim muassasalari maqomi turlicha talqin

qilinadi. Qonunning asosiy tushunchalar aks ettirilgan 3-moddasida "davlat ta'lim muassasasi" va "nodavlat ta'lim tashkiloti"ga ta'riflar berilgan. Demak, davlatga qarashli muassasaga "ta'lim muassasasi", nodavlat muassasa esa, "ta'lim tashkiloti" sifatida belgilanganligini ko'rishimiz mumkin. Ammo, qonun matnida davlat yoki nodavlat hisoblanishidan qat'i nazar 60 ta joyda "ta'lim muassasasi" deb yuritilgan bo'lsa, 215 ta joyda "ta'lim tashkiloti" deya keltirib o'tilgan. Shuning uchun hujjatlarda hanuzgacha turlicha, ya'ni ayrim joylarda ta'lim tashkiloti deb yuritilayotgan bo'lsa, ba'zi hujjatlarda ta'lim muassasasi deb yozilib kelinadi.

Tashkilot va muassasa tushunchalari amaldagi qonun hujjatlarida belgilangan bo'lib, O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining [1] 40-moddasida foyda olishni o'z faoliyatining asosiy maqsadi qilib olgan (tijoratchi tashkilot) yoki foyda olishni ana shunday maqsad qilib olmagan tashkilot (tijoratchi bo'lmagan tashkilot) yuridik shaxs bo'lishi mumkinligi ko'rsatib o'tilgan. Shuningdek, ushbu Kodeksda tijoratchi tashkilot bo'lmagan yuridik shaxs jamoat birlashmasi, ijtimoiy fond va mulkdor tomonidan moliyaviy ta'minlab turiladigan muassasa shaklida, shuningdek, qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqacha shaklda tashkil etilishi mumkinligi nazarda tutilgan. Bundan tashqari, Kodeksning 76-moddasida boshqaruv, ijtimoiy-madaniy vazifalarni yoki tijoratchilikdan iborat bo'lmagan boshqa vazifalarni amalga oshirish uchun mulkdor tomonidan tashkil etilgan va to'la yoki qisman moliyaviy ta'minlab turiladigan tashkilot muassasa hisoblanishi belgilangan. Shu nuqtai nazardan O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi normalaridan kelib chiqib, oliy ta'lim muassasasi ijtimoiy vazifalarni amalga oshirishi, shuningdek, asosiy faoliyati tijoratchilikdan iborat bo'lmaganligi sababli tashkilot yoki muassasa deb atalishi masalasining ko'rib chiqilishini maqsadga muvofiq, deb hisoblaymiz.

Bundan tashqari, 2003-yilda tasdiqlangan "Oliy ta'lim to'g'risidagi nizom"ga [7] muvofiq mamlakatimizda oliy ta'lim muassasalarining universitet, akademiya va institut kabi turlari belgilangan. Unga ko'ra universitet ta'lim va bilimning bir qancha sohalari, akademiya bilim va ta'limning muayyan sohalari, institut esa odatda bilimning bir sohasi doirasida oliy va undan keyingi ta'lim dasturlarini amalga oshirishi mustahkamlangan. Bu holatda ham bugungi kunda respublikada faoliyat ko'rsatayotgan universitet, akademiya va institutlarda kadrlar tayyorlash yo'nalishlari turlicha yo'lga qo'yilganligini kuzatish mumkin. Masalan, ba'zi universitetlar bir qancha emas, balki muayyan soha bo'yicha kadrlar tayyorlayotgan bo'lsa, ayrim institutlar muayyan soha emas, balki turli yo'nalishlarda mutaxassislar tayyorlamoqda. Ayniqsa, bu holat nodavlat oliy ta'lim tashkilotlarida ko'proq kuzatiladi. Qolaversa, nodavlat oliy ta'lim tashkilotlarining nomlanishiga ham e'tibor qaratilmayapti. Afsuski, yetarli moddiy-texnika bazasi hamda professor-o'qituvchilar salohiyatiga, zarur o'quv adabiyotlari fondiga ega bo'lmagan holatlarda ham tashkil etilgan nodavlat oliy ta'lim tashkilotlari uchraydi. Shu bilan bir qatorda yigirma yil oldin tasdiqlangan "Oliy ta'lim

to‘g‘risidagi nizom” [7] ham bugungi kundagi talablar va yangi qabul qilingan hujjatlar asosida qayta ko‘rib chiqilishi lozim.

Shu o‘rinda keyingi yillarda davlat oliy ta’lim muassasalariga berilgan erkinliklar qanday natija berayotganligi haqida to‘xtalib o‘tish darkor. Oliy ta’lim muassasalarining mustaqilligini kengaytirish, ular faoliyatida davlat ma’muriy boshqaruvini keskin kamaytirish hamda shu orqali o‘zgaruvchan mehnat bozori talablariga javob bera oladigan yuqori malakali kadrlar tayyorlovchi davlat oliy ta’lim muassasalarini shakllantirish maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 24-dekabrdagi PQ-60-son [4] va PQ-61-son [5] qarorlariga muvofiq 2022-yildan respublikamizdagi 40 ta davlat oliy ta’lim muassasalari maqomi jihatdan tashkiliy, akademik va moliyaviy mustaqillikka ega bo‘ldi hamda ularga qator masalalarda mustaqil qaror qabul qilish vakolati berildi.

Moliyaviy mustaqillik berilgan davlat oliy ta’lim muassasalarida vasiylik kengashlari tugatilib, tarkibining kamida 70 foizi tegishli vazirlik, idoralar, kadrlar buyurtmachilari, jamoatchilik vakillari va homiylardan iborat bo‘lgan yuridik shaxs maqomisiz oliy ta’lim muassasalarining Kuzatuv kengashlari tashkil etildi.

Darhaqiqat, tashkiliy, akademik va moliyaviy mustaqillik berilgan davlat oliy ta’lim muassasalarida o‘quv rejalari, fan dasturlari va malka talablarini ishlab chiqish, o‘quv adabiyotlarini yaratish va ta’lim jarayoniga joriy etish, tarkibiy tuzilmasini tasdiqlash, xorijiy fuqarolarni ishga qabul qilish, ish haqi miqdorlarini belgilash, to‘lov-kontrakt muddatlarini belgilash, to‘lov-kontrakt asosida qabul kvotalarini shakllantirish va boshqa shu kabi qator masalalarni mustaqil amalga oshirishi oliy ta’lim muassasalari uchun keng imkoniyatlarni yaratib berdi.

Shu bilan bir qatorda, tan olish kerakki, Kuzatuv kengashlariga berilgan ba’zi vakolatlar to‘laqonli tatbiq etilayapti deb bo‘lmaydi. Kuzatuv kengashlariga moliyaviy mustaqillik berilgan davlat oliy ta’lim muassasalari rektor va prorektorlarini lavozimga tayinlash yoki lavozimidan ozod etish vakolati berilgan bo‘lib, rektor va prorektor lavozimlariga nomzodlarni ko‘rib chiqish hamda tanlash mexanizmi yoki tartibi mavjud emas. Oliy ta’lim muassasasini rivojlantirish va uning moliyaviy faoliyati bilan bog‘liq masalalarni hal etish, shu jumladan, nodavlat notijorat tashkiloti ko‘rinishida maqsadli kapital jamg‘armasini shakllantirish Kuzatuv kengashlarining asosiy vakolati etib belgilangan bo‘lib, ushbu yo‘nalishda ham amalga oshiradigan ishlar talaygina.

Qayd etish kerakki, aholining to‘lov qobiliyatlari hisobga olingan holda so‘nggi 3-4 yil davomida talabalarning to‘lov-kontrakt miqdorlari oshirilmasdan saqlanib kelinayotganligi albatta tahsinga loyiq. Ammo, professor-o‘qituvchilarning oylik maoshlari, kommunal to‘lovlar va boshqa saqlash xarajatlari bir necha barobarga oshganligi bir nafar talabaga yil mobaynida sarflanayotgan xarajatlarni qoplashga sezilarli ta’sir etmoqda. Natijada, sarflangan xarajat daromaddan oshib ketmoqda. Shuning uchun bu masalani ham ko‘rib chiqish ayni vatda muhim ahamiyat kasb etadi. Bundan tashqari, oliy ta’lim muassasalarining Kuzatuv kengashlari vakolatlarini qayta ko‘rib chiqish, mavjud mexanizmlarni amalga oshirish uchun tajriba-sinov tariqasida ayrim davlat oliy

ta'lim muassasalarida qo'llash orqali ijobiy samara bergan taqdirdagina boshqa oliy ta'lim muassasalariga ham tatbiq etishni maqsadga muvofiq, deb hisoblaymiz.

Bundan tashqari, xorijiy davlatlarda bo'lgani kabi mamlakatimiz oliy ta'lim muassasalari huzurida sobiq talabalar, ya'ni bitiruvchilarning nodavlat shakldagi jamg'armasi tashkil etilsa, albatta oliy ta'lim muassasalarining moddiy-texnik bazasini mustahkamlash, talaba-yoshlar va professor-o'qituvchilarni qo'llab-quvvatlashga xizmat qilgan bo'lar edi.

Ayni vaqtda ta'lim islohotlarini jadallashtirish zarurati paydo bo'layotganligi sababli mavjud muammolar yechimi yuzasidan aniq takliflar ishlab chiqish maqsadga muvofiq. Ma'lumki, Prezidentimizning 2024-yil 2-fevraldagi "Ta'lim sohasidagi islohotlarni jadallashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" PQ-54-son [6] qarorining qabul qilinishi aynan yuqorida ko'rsatib o'tilgan muammolarni bartaraf etish, shuningdek, ta'lim sohasidagi kadrlar salohiyatini oshirish, ta'lim muassasalarida o'quv jarayonlari va xizmatlar ko'rsatishni yangi tamoyillar asosida tashkil etish, ta'lim xizmatlari sifatini xalqaro standartlar darajasiga olib chiqish, islohotlarni yanada jadallashtirishga qaratilganligi bilan ahamiyatlidir.

Shuningdek, qaror bilan davlat muassasasi shaklida tashkil etilgan "Ta'lim sohasidagi loyihalar markazi" loyiha ofisining ta'lim sohasini isloh qilishdagi asosiy faoliyat yo'nalishlari, vakolat va huquqlari belgilab berildi. Ayniqsa, ta'limga oid masalalarni tartibga soluvchi normativ-huquqiy hujjatlar loyihalari majburiy tartibda Loyiha ofisi bilan kelishilishi shartligi belgilanganligi ham ta'lim qonunchiligidagi bo'shliqlar va noaniqliklarni bartaraf etish uchun muhim poydevor yaratadi.

Yuqorida bayon etilganlardan kelib chiqib, fikrimizcha, Loyiha ofisi nafaqat ta'lim dasturlari, balki butun bir uzluksiz ta'lim, shu jumladan, oliy ta'limga oid qabul qilingan qonunlardan tortib, barcha qonunosti hujjatlarni tahlil qilishi hamda tegishli taklif va tavsiyalarni ishlab chiqishi zarur. Bu borada quyidagi asosiy yo'nalishlarga e'tibor qaratilishi maqsadga muvofiq.

Birinchidan, "Ta'lim to'g'risida"gi qonun [2] bilan bir qatorda "Maktabgacha ta'lim va tarbiya to'g'risida" qonun [3] qabul qilingan bo'lib, bizningcha, yaxlit "Ta'lim kodeksi"ni yaratish konsepsiyasi bo'yicha asoslangan takliflar ishlab chiqish zarur.

Ikkinchidan, oliy ta'limga oid munosabatlarni tartibga soluvchi barcha normativ-huquqiy hujjatlarni inventarizatsiyadan o'tkazish, ularga tegishli o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish choralarini ko'rish lozim.

Uchinchidan, xalqaro tajribalar asosida oliy ta'lim muassasalari rahbarlari, shu jumladan, rektorlarni tanlash va tayinlash (saylash)ning yangi mexanizmlarini tajriba tariqasida bosqichma-bosqich tatbiq etishni ko'rib chiqish kerak.

To'rtinchidan, chuqur tahlillar va puxta ishlangan tavsiyalar asosida "Ta'lim sohasini rivojlantirishning milliy dasturi" yoki "Ta'limni rivojlantirish strategiyasi – 2030" loyihalarini ishlab chiqish taklif etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi.
2. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi qonuni.
3. O‘zbekiston Respublikasining “Maktabgacha ta’lim va tarbiya to‘g‘risida”gi qonuni.
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 24-dekabrdagi “Davlat oliy ta’lim muassasalarining akademik va tashkiliy-boshqaruv mustaqilligini ta’minlash bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-60-son qarori.
5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 24-dekabrdagi “Davlat oliy ta’lim muassasalariga moliyaviy mustaqillik berish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-61-son qarori.
6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 2-fevraldagi “Ta’lim sohasidagi islohotlarni jadallashtirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-54-son qarori.
7. O‘zbekiston Respublikasi oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirining 2003-yil 9-yanvardagi 9-son buyrug‘i bilan tasdiqlangan “Oliy ta’lim to‘g‘risidagi nizom” (davlat ro‘yxati 1222, 2003-yil 22-fevral).

Umarov Alisher Yusubjanovich,
O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat boshqaruvi akademiyasi prorektori, pedagogika fanlari doktori, professor

UDK:37.031.2

PEDAGOGIK AMALIYOTDA TALABALARNING KASBIY KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISHDA MASOFAVIY TA’LIM TEXNOLOGIYALARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada pedagogik amaliyotda talabalarning kasbiy *kompetentligini rivojlantirishda masofaviy ta’lim texnologiyalaridan foydalanish haqida ma’lumot berilgan.*

Kalit so‘zlar: *pedagogik amaliyot, talabalarning kasbiy kompetentligi, masofaviy ta’lim texnologiyalari, pedagogik mahorat, o‘qituvchi mas’uliyati.*

ДИСТАНЦИОННЫЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В РАЗВИТИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ В ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ПРАКТИКЕ

Аннотация. *В данной статье представлена информация об использовании технологий дистанционного обучения в развитии профессиональной компетентности студентов в педагогической практике.*

Ключевые слова: *педагогическая практика, профессиональная компетентность студентов, технологии дистанционного образования, педагогическое мастерство, ответственность преподавателя.*

DISTANCE EDUCATIONAL TECHNOLOGIES IN THE DEVELOPMENT OF PROFESSIONAL COMPETENCE OF STUDENTS IN PEDAGOGICAL PRACTICE

Abstract. *This state provides information on the use of distance education technologies and the development of professional competence of students in teaching practice.*

Key words: *teaching practice, professional competence of students, distance education technology, pedagogical skills, teacher responsibility.*

Zamonaviy axborot va kommunikatsiya texnologiyalari vositalarining ta'lim jarayoniga kirib kelishi an'anaviy o'qitish usullariga qo'shimcha ravishda yangi o'qitish shakli – masofaviy o'qitish yaratilishiga sabab bo'ldi. Zamonaviy texnologiyalar masofaviy oliy pedagogik ta'limni yangicha tashkil qilinishiga asos yaratadi. Zamonaviy ta'lim tizimi o'qituvchidan masofaviy o'qitish tizimiga tayyor bo'lmog'ini, ya'ni ilg'or o'qitish texnologiyalarni o'zlashtirgan bo'lishini taqozo etmoqda. Oliy ta'lim tashkilotini boshqarishni avtomatlashtirish, o'quv jarayoniga axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan tasdiqlangan "2017–2021-yillarda oliy ta'lim tizimini kompleks rivojlantirish dasturi"ning eng asosiy yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5847-son farmoni bilan tasdiqlangan Konsepsiyada ta'lim jarayonlarini raqamli texnologiyalar asosida individuallashtirish, masofaviy ta'lim xizmatlarini rivojlantirish, vebinar, onlayn, «blended learning», «flipped classroom» texnologiyalarini amaliyotga keng joriy etish, ta'lim yo'nalishlari va mutaxassisliklarining o'ziga xosligidan kelib chiqib, ta'lim jarayonida xalqaro miqyosda keng qo'llaniladigan zamonaviy dasturiy mahsulotlardan foydalanishni rivojlantirish, oliy ta'lim tashkilotlaridan olinadigan turli hisobot va ma'lumotlar sonini keskin kamaytirish, ularni tayyorlashning qog'oz shaklidan voz kechish, boshqaruv tizimi va o'quv jarayonlari, kutubxona va hujjatlar aylanmasini elektronlashtirishni ta'minlovchi "Elektron universitet" platformasiga bosqichma-bosqich o'tish, ta'lim jarayoni ishtirokchilari faoliyati samaradorligini monitoring qilishning elektron tizimini joriy etish asosiy vazifa sifatida belgilangan.

Masofaviy ta'limda turli ta'lim modellari qo'llaniladi, ammo ularning barchasiga xos bir xususiyat mavjud, bu ham bo'lsa, unda barcha o'quvchi va o'qituvchilar masofa jihatidan ajratilishidir. Barcha ta'lim turlari kabi masofaviy ta'limning ham har xil modellari ishlab chiqilgan. Bu ta'lim jarayonining asosiy tarkibiy qismlari quyidagilardan iborat:

- fan mazmunining bayoni;
- amaliy topshiriqlarning bajarilishi;
- o'qituvchilar bilan o'zaro bevosita va bilvosita muloqot;
- talaba bilimini nazorat qilish va baholash.

Har bir model shu kabi tarkibni hamda uni amalga oshiruvchi texnologiyalarni qo'llaydi. Masofaviy ta'limning turli modellari nafaqat qo'llaniladigan texnologiyalar, balki o'qituvchi va o'quvchilarning mas'uliyati,

boshqarilish darajasi bilan ham farqlanadi. Ayrim modellarda o‘qituvchilar va ta’lim muassasasi, xuddi an’anaviy ta’lim tizimi auditoriyalarida o‘qitilganidek, ta’lim jarayonini boshqarish funksiyasini to‘liq saqlab qoladi. Boshqa turlarida esa, ta’limni boshqarish ta’lim oluvchilarga o‘tadi. Ilmiy manbalarning tarixiy analitik tadqiqoti shuni ko‘rsatdiki, ko‘plab mualliflar masofaviy o‘qitish modellarini tuzishga o‘z e’tiborlarini qaratishgan, jumladan, E.S.Polat rahbarligidagi jamoa o‘z monografiyalarida 6 ta modelni ko‘rsatgan.

Hozirgi davrda dunyodagi rivojlangan mamlakatlar ta’lim muassasalarida masofaviy usulda ta’lim berishning ana shu modellari qo‘llanib kelinmoqda.

O‘quv jarayonida zamonaviy axborot texnologiyalarini qo‘llash ta’lim metodlarining samaradorligini oshirishga, o‘qituvchilar mehnat faoliyatining o‘zgarishiga, ularning pedagogik mahoratlarini takomillashtirishga, pedagogik tizimlarning tarkibiy o‘zgarishiga samarali ta’sir etadi. Bu esa pedagogik jarayonlarni axborotlashtirishni tashkil etish va boshqarishda o‘ziga xos vazifalarni qo‘yadi. Pedagogik ta’lim jarayonlarini zamonaviy axborot texnologiyalari asosida samarali tashkil etish masofaviy o‘quv kurslarini va elektron adabiyotlarni yaratuvchi jamoa, o‘qituvchilar, kompyuter dasturchilari, tegishli mutaxassislarning birgalikda faoliyat olib borishini, ta’lim va tarbiya jarayonini yanada mukammal tashkil qilishni takomillashtirish imkoniyatini yaratadi.

Bir nechta oliy ta’lim tashkilotlarining hamkorligiga asoslangan masofaviy ta’lim modelida yaratilgan elektron kitoblar va qo‘llanmalar birinchidan, ilmiy jihatdan mukammal va sifatliroq bo‘lsa, ikkinchi tomondan, ularga iqtisodiy jihatdan bir muncha kam xarajat qilinadi. Bunday shakldagi masofaviy ta’limni Yevropa qit’asidagi ingliz tilida so‘zlashuvchi davlatlar, Buyuk Britaniya hamkorligida “Ta’limda hamkorlik” (Commonwealth of education– 1997-yil) dasturi bo‘yicha ishlab chiqildi. Buning natijasida Yevropadagi inglizcha so‘zlashuvchi mamlakatlar fuqarolari o‘z uylarida turib, maxsus tashkil etilgan masofaviy ta’lim telekommunikatsiya tizimi orqali shu mamlakatlarning universitet va kollejlarida tahsil olish imkoniyatiga ega bo‘ldilar.

Xorijiy davlatlarda masofaviy o‘qitish bo‘yicha bir qator muassasalar va olimlar tomonidan izlanishlar olib borilgan va masofaviy o‘qitish haqida turlicha fikrlarni bildirishgan. Amerikaning masofaviy o‘qitish assotsiatsiyasi mutaxassislari masofaviy o‘qitish deganda – ta’lim oluvchi va tyutorning turli geografik makonda bo‘lganlari holda, o‘quv jarayonini tashkil etish uchun elektron vositalar va nashr qilingan qo‘llanmalardan foydalanib o‘qitishni tushunishgan. Masofaviy o‘qitish sohasi bo‘yicha xorijlik mutaxassislardan biri “distance education” atamasini tushuntirish borasida masofaviy o‘qitish jarayonining ikki asosiy belgisini ko‘rsatadi: ta’lim berishning nashr shaklida va video yoki audio-yozma usulda bo‘lishini, shu bilan birga, kommunikatsiyaning tashkil etilishi masofaviy turib turli xil zamonaviy texnika vositalari bilan aloqa qilish ekanini ta’kidlaydi. Shuningdek, MDH davlatlari olimlari va yetakchi mutaxassislari A.A.Andreyev[1], Ye.S.Polat, A.M.Bershadskiy, V.M.Monaxov, V.A.Slastenin[2], V.P.Tixomirov, I.K.Shalayev, A.V.Xutorskaya, M.V.Moiseyeva kabi

mutaxassislar tomonidan masofaviy o‘qitish tushunchasi va u bilan bog‘liq boshqa atamalar keng tahlil qilingan. Y.S.Polat masofaviy o‘qitishni tyutor va ta’lim oluvchilarning hamda ta’lim oluvchilarning bir-birlari bilan o‘zaro faoliyatlari masofaviy amalga oshiriladigan va internet-texnologiyalar yoki boshqa interfaol texnologiyalarga xos maxsus vositalar orqali amalga oshiriladigan o‘quv jarayoniga xos bo‘lgan barcha komponentlarnini aks ettiradigan mustaqil ta’lim shakli sifatida ta’kidlaydi. A.A.Andreyev[1] turli ta’riflarni tahlil qilib, masofaviy o‘qitish ta’lim beruvchilar va ta’lim oluvchilarning o‘zaro va ta’lim vositalari bilan birgalikdagi faoliyati ularning makon va zamonda joylashishlariga invariant bo‘lgan o‘ziga xos maxsus didaktik tizimda amalga oshiriladigan interfaol faoliyatlarining maqsadga yo‘naltirilgan, tashkil qilingan jarayoni, degan xulosaga keladi. M.V.Moiseyevaning ishida masofaviy o‘qitish sirtdan o‘qishning bir turi, ya’ni kompyuter telekommunikatsiyalari, zamonaviy yangi axborot texnologiyalari vositalaridan maksimal darajada foydalanish va o‘quv jarayonining barcha qatnashuvchilari orasida faol axborot almashish nazarda tutilishi kerakligi tushuntiriladi. Mazkur fikrlarni umumlashtirilgan holda mutaxassislar masofaviy o‘qitishni tyutor bilan ta’lim oluvchilar orasidagi munosabatlar masofadan turib amalga oshiriladigan va o‘quv jarayoniga xos bo‘lgan internet texnologiyalarining spetsifik vositalari yoki interfaollikni ko‘zda tutadigan boshqa vositalar bilan amalga oshiriladigan barcha komponentlar (maqsad, mazmun, metod, shakl, vositalari)ni o‘zida aks ettiradigan ta’lim shakli sifatida ta’kidlaydilar.

Elektron o‘qitish muayyan elektron axborot-ta’lim muhitida o‘qish va o‘qitish faoliyatini, ta’limning barcha jarayonini nazarda tutadi. Elektron o‘qitish bilimlar bazasi mavjud bo‘lishini taqozo qiladi. Elektron o‘qitishni amalga oshirish uchun elektron ta’lim resurslariga kirishni va ta’lim oluvchilarning pedagog xodim bilan birgalikdagi faoliyatini tashkil qilishga yordam ko‘rsatuvchi virtual muhit yaratilishi lozim. Demak, “masofaviy ta’lim texnologiyalari” va “elektron o‘qitish” tushunchalari bir xil narsani bildirmaydi va alohida qo‘llanilishi mumkin. Faqat aynan elektron o‘qitishni amalga oshirishda masofaviy ta’lim texnologiyalari zarur va shart hisoblanadi. Mazkur sohada ancha vaqtdan beri rasmiy bo‘lmasa ham o‘rnashgan yana bir atama - e-learning (electronic learningdan qisqartma) hisoblanadi. Xorijiy ta’lim tizimida bu atama XX asrning oxirida paydo bo‘lib, masofaviy va an’anaviy ta’lim integratsiyasining natijasi sifatida qo‘llaniladi. Hozirda bu atama zamonaviy axborot texnologiyalari va Internetdan foydalanib o‘qitishni bildiradi. E-learning ochiq ta’limni rivojlantirishning eng istiqbolli yo‘nalishi hisoblanadi. Uning shiori - “istalgan joyda, istalgan vaqtda”. Ko‘rinib turibdiki, “e-learning” va “elektron o‘qitish” bir xil tushunchalar emas. Shu bilan birga, “e-learning” umum qabul qilingan, lekin rasmiy manbalarda hyech qayerda uchramaydigan atamadir. Shunday qilib, mavjud adabiyotlardan masofaviy ta’lim texnologiyalari, masofaviy o‘qitish, elektron o‘qitish bo‘yicha turli xil tushunchalarni o‘rgatish mumkin. Ushbu tadqiqot ishida masofaviy o‘qitish, ya’ni tyutor bilan ta’lim oluvchilar orasidagi munosabatlarni masofadan turib amalga oshiriladigan va o‘quv jarayoniga xos bo‘lgan internet texnologiyalarining

spetsifik vositalari yoki interfaollikni ko‘zda tutadigan boshqa vositalar bilan amalga oshiriladigan barcha komponentlar (maqsad, mazmun, metod, shakl, vositalari)ni o‘zida aks ettiradigan ta’lim shakli sifatida ko‘rib chiqiladi.

Xususiyatlari bo‘yicha soha mutaxassislari fikrlari turlicha bo‘lishiga qaramasdan, deyarli barcha mualliflar masofaviy o‘qitishning quyidagi asosiy xususiyatlari moslashuvchanlik, modullilik, qulaylik, iqtisodiy samaradorlik, aloqaning tezkorligi, qamrovning kengligi, texnologiklik, ijtimoiy tenglik, tyutorning yangicha roli, sifatning o‘ziga xos nazorati haqida quyidagi fikrlarni bildiradi:

1. Moslashuvchanlik – o‘quv jarayonini vaqtga, joyga va o‘qish muddatiga muvofiq tanlash, amalga oshirish mumkinligi. Masofaviy o‘qitish tizimida ta’lim oluvchilar asosan ma’ruza va seminar ko‘rinishidagi uzluksiz mashg‘ulotlarga qatnashmaydilar, balki o‘zlariga qulay bo‘lgan vaqtda, joyda va qulay tezlikda ishlash imkoniyatiga ega bo‘ladilar.

2. Modullilik – modullarda taqdim etilgan masofaviy o‘qitishning mazmuni, ta’lim oluvchiga shaxsiy bilim olish ehtiyojiga mos ravishda individual ta’lim trayektoriyasini yaratish imkonini beradi.

3. Qulaylik – ta’lim oluvchilarning yashash joyiga va iqtisodiy imkoniyatlariga bog‘liq emasligi;

4. Iqtisodiy samaradorlik – iqtisodiy samaradorlik, ta’lim muassasa xarajatlari (kommunal xarajatlar, egallagan maydon to‘lovi va hokazo) hamda ta’lim oluvchi xarajatlari kabi (yo‘l haqi, turar joy xarajatlari va hokazo) qisqaradi. Ta’lim xizmatlariga qilinadigan sarf-xarajat an’anaviydagiga nisbatan taxminan 50-60 % ga qisqarishi mumkin.

5. Aloqaning tezkorligi – tyutor va ta’lim oluvchi orasidagi tezkor o‘zaro qayta aloqaning mavjudligi.

6. Qamrovning kengligi – ya’ni masofaviy o‘qish ma’lum sondagi ta’lim oluvchilarga mo‘ljallanadigan auditoriya, xona talab qilmasligi sababli istalgan sondagi ta’lim oluvchilarni masofaviy o‘qitish bilan qamrab olish imkoni mavjudligi.

7. Texnologiklik – o‘qish jarayonida yangi axborot va kommunikatsiya texnologiyalaridan samarali foydalanish.

8. Ijtimoiy tenglik – sog‘ligi va ijtimoiy-iqtisodiy sharoitidan qat’i nazar, masofaviy shakl orqali o‘qishda hamma uchun yaratilgan sharoit va imkoniyatning bir xilligi.

9. Internatsionallik – ta’limiy maqsad va vazifalarni amalga oshirishda ta’lim xizmati bozoridagi jahon yutuqlarini eksport va import qilishda qulay va tezkor imkoniyatlar mavjudligi.

10. O‘qituvchining yangicha roli – tyutor maxsus psixologik-pedagogik va axborot-kommunikatsiya texnologiyalari muhitida ta’lim oluvchilarning mustaqil o‘quv-bilish faoliyatlarini tashkil etuvchi, ularning shaxsiy-kasbiy rivojlanishlaridagi maslahatchi-ustoz ekanligi.

11. Ta'lim sifatining o'ziga xos nazorati – masofaviy o'qitishda nazorat shakli sifatida masofaviy imtihonlar, suhbatlar, amaliy, kurs va loyiha ishlari, eksternat, kompyuterli intellektual test o'tkazuvchi tizimlar qo'llaniladi. Shuni alohida ta'kidlab o'tish joizki, masofaviy o'qitish sifatining nazorati muammolar yechimi, ta'lim standartiga mosligi ta'limning barcha tizimi muvaffaqiyati uchun ahamiyatga ega. Shunday qilib, masofaviy o'qitish ta'lim jarayonining asosini ta'lim oluvchining maqsadga yo'naltirilgan va nazorat qilinadigan intensiv mustaqil ishi tashkil etadi. U belgilangan jadval bo'yicha o'zi uchun qulay joyda mustaqil o'qishi, tyutorlar bilan telefon, faks, elektron pochta orqali aloqa o'rnatishi mumkin. Masofadan o'qitishning o'ziga xos xususiyatlaridan biri ta'lim oluvchining pedagogsiz kompyuter bilan faol mustaqil ishlashi, bu o'z navbatida, ta'lim oluvchi zamonaviy telekommunikatsiya vositalaridan foydalanishi kerakligidir. Olimlarning fikricha, yangi termin "masofaviy o'qitish" telekommunikatsiya va zamonaviy axborot texnologiyalaridan pedagogik jarayonlarda maqsadga muvofiq samarali foydalanish bilan bog'liq, bu esa o'quv jarayonini samaraliroq boshqarish imkoniyatini beradi.

Afzalliklari haqida fikr yuritilganida, albatta, masofaviy o'qitishning an'anaviy o'qitishga nisbatan tashkiliy-pedagogik, mazmun, texnologik, moliyaviy hamda ta'limni individuallashtirish va differensiyallashtirish tomonlaridan bir qator afzalliklari, ustunliklari mavjud hisoblanadi.

Yuqoridagi ta'kidlangan barcha fikrlardan kelib chiqib, masofaviy o'qitishning ta'lim tizimida ustunliklari quyidagilardan iborat:

• masofaviy o'qitish ochiq hisoblanadi, hamma xohlaganlarga ta'lim olish imkoniyatlarini yaratadi;

• masofaviy o'qitish ta'lim oluvchining bilim olishga bo'lgan ehtiyojini qondirishga, ularning intellektual salohiyatini oshirishga xizmat qiladi;

• masofaviy o'qitish turli xil darajadagi o'quv dasturlaridan foydalanish imkonini beradi;

• masofaviy o'qitish individuallashgan va differensiatsiyalashgan o'qitishning vazifalarini yechishga imkoniyat yaratadi;

• masofaviy o'qitish ta'lim oluvchiga yashash joyini o'zgartirmasdan, ishdan ajralmagan holda o'qish imkoniyatini yaratadi;

• masofaviy o'qitish kadrlarni tayyorlashdagi ustunligi, tyutorning kasbiy mahorati darajasini oshirishga imkoniyat yaratadi, xodimlarning yetishmasligini kompensatsiya qilish va o'quv kursining davrli takrorlanishini qisqartirish imkonini beradi.

Barcha ta'lim tizimlari singari masofaviy o'qitish tizimi o'zining tarkibiy maqsadi, mazmuni, usullari, vositalari va tashkiliy shakllariga ega. "Nima uchun hozirgi vaqtda masofaviy ta'lim masalasi dolzarb bo'lib qoldi?" degan savol tug'ilishi tabiiy. Bu savolga javob tariqasida quyidagilarni sanab o'tish mumkin:

- ta'lim maskanlariga talaba qabul qilish sonining cheklanganligi;
- ta'lim olishni xohlovchilar sonining oshishi;
- sifatli axborot texnologiyalarining paydo bo'lishi va rivojlanishi;

- xalqaro integratsiyaning kuchayishi va boshqalar.

Yuqorida sanab o‘tilgan sharoit va imkoniyatlar masofaviy o‘qitishga ehtiyoj borligini ko‘rsatadi. Masofaviy o‘qitishning ta’lim tizimida bir-biridan farqlanuvchi model va shakllari mavjud bo‘lib, ular quyidagi qo‘llanish shartlari bilan farqlanadi:

- mamlakatning axborotlashuvi va kompyuterlashtirish umumiy darajasi;
- geografik shartlar (masalan, mamlakat territoriyasi, markazdan uzoqlikda joylashuvi, iqlimi);
- kommunikatsiya va transport vositalarining rivojlanish darajasi;
- masofaviy o‘qitish tizimi uchun ilmiy pedagog kadrlar mavjudligi, ularning salohiyati va boshqalar.

Umuman olganda masofaviy ta’limning maqsadiga quyidagilar kiradi:

- mamlakat miqyosidagi barcha hududlar va chet eldagi barcha o‘quvchilar, talabalar, ta’lim olishni xohlovchilarga birdek ta’lim olish imkoniyatini yaratib berish;
- asosiy ta’lim va asosiy ish faoliyati bilan parallel ravishda qo‘shimcha ta’lim olish imkoniyatini yaratib berish;
- yetakchi universitetlar, akademiyalar, institutlar, tayyorlov markazlari, kadrlarni tayyorlash, OTT va boshqa ta’lim tashkilotlarining ilmiy va ta’lim berish potensiallaridan foydalanish evaziga ta’lim berishning sifat darajasini oshirish;
- uzluksiz ta’lim imkoniyatlarini yaratish;
- ta’lim sifatini saqlagan holda yangi prinsipal ta’lim darajasini ta’minlash.

Tizim orqali masofadan o‘qitish jarayonini tashkillashtirish mumkin. O‘quv tizimining afzalligi quyidagilardan iborat:

• foydalanuvchi uchun qulay interfeys;
• o‘quvchining boshlang‘ich bilim darajasidan kelib chiqqan holda individual o‘quv trayektoriyasini shakllantirib berishi;
• adaptiv testlarni yaratish imkoniyatining mavjudligi;
• video konferensiyalar tashkillashtirish imkoniyati;
• internet kommunikatsiya elementlarining mavjudligi (chat, forum, ichki ma’lumotlar almashish tizimi) va h.k.

Masofaviy ta’lim quyidagi qulaylik va imkoniyatlarni taqdim etadi:

• uzluksiz ta’lim tizimining barcha bo‘g‘inlari va hayot muammolarini hal qilishga yordam beradigan bilimlarni uzluksiz egallash imkoniyatini beradi;
• masofaviy o‘qitish mahalliy va xorijiy elektron ta’lim resurslaridan keng foydalanish imkoniyatini yaratadi;
• ta’lim muassasalarida shakllantirilgan noyob o‘quv dasturlarini birlashtirish imkoniyatini beradi;
• o‘ziga qulay bo‘lgan vaqtda va istalgan joyda mustaqil ravishda o‘rganishini tashkil etish va o‘ziga zarur bo‘lgan ta’lim vositalarini erkin tanlash, olish imkoniyatini yaratadi;
• malakali va sifatli mutaxassislarni tayyorlashga bo‘lgan ehtiyojni qondirish imkoniyatlari kengayadi;

• ta'lim sifati va jamiyatning ta'lim olish darajasini oshirish imkonini yaratadi;

• aholining ijtimoiy va kasbiy moslashuvchanligi, uning tadbirkorlik va ijtimoiy faolligi bo'yicha ongini va mustaqil fikrlash qobiliyatini oshiradi. Umuman olganda, masofaviy o'qitishdan uzluksiz ta'lim tizimida foydalanish bo'yicha jahonda yetarlicha tajriba to'plangan va ularning tahlili ko'rsatishicha masofaviy o'qitish, an'anaviy ta'lim muassasalaridagi o'qitishga qaraganda arzonga tushadi.

Bugungi kunda masofaviy ta'lim internet tarmog'ining rivojlanishi, qolaversa butun dunyoda COVID-19 pandemiya holati yuzaga keltirgan vaziyat tufayli jadallik bilan rivojlanmoqda.

Onlayn ta'limning qay darajada samaradorli ekanligini aniqlash maqsadida anketa so'rovnomasi o'tkazildi. Nisbatan yosh sinaluvchilar internet tarmog'iga ta'lim olish, muloqot, ko'ngilxushlik uchun yanada ko'proq murojaat etishar ekan.

AKT savodxonligi yuqori bo'lishiga qaramay aksar talabalar (73%) an'anaviy mashg'ulotlarni samarali deb bilishar ekan.

Endi an'anaviy va masofaviy ta'lim shaklida nazariy, amaliy mashg'ulotlar samaradorligiga qisqacha to'xtalamiz. Oliy ma'lumotli konservativ ruhdagi yoshi katta sinaluvchilar ana'naviy ta'lim masofaviy ta'lim shakliga almashtirilganda har qanday holatda ham ta'lim sifatiga salbiy ta'sir etmay qolmaydi ($r \leq 0,05$), deb hisoblashadi. Nazariy va amaliy bloklarni solishtirganda ular masofaviy shaklda aynan nazariy mashg'ulotlarni o'tishda muammolar yuz berishi, o'qituvchi va talaba o'rtasida bevosita, to'g'ridan-to'g'ri muloqot bo'lmagan holatda nazariy bilimlarni tushuntirish va o'zlashtirish qiyin bo'lishini qayd etganlar. Yosh sinaluvchilar esa bunga unchalik ustuvorlik bermaganlar.

Hozirgi zamonaviy ta'lim olayotgan talabalar, asosiy e'tiborni nazariy ma'lumotlarni shunchaki yodlash emas, balki ularning amaliy ahamiyati, hayotiy vaziyatlarda qo'llash imkoniyatlarini anglash, o'zlashtirishga harakat qilishlari bilan izohlash mumkin.

Masofaviy ta'lim amaliyotiga ega bo'lmagan sinaluvchilar masofaviy ta'lim shaklida aynan nazariy bilimlarga katta ustuvorlik berishgan. Ular uchun masofaviy ta'limda ma'ruzalar eshitish yanada qulay. Amaliy mashg'ulotlarga kamroq ahamiyat qaratganlar ($rs = 0,53$, $r \leq 0,001$).

Solishtirma tahlil shuni ko'rsatdiki, masofaviy ta'lim tajribasiga ega bo'lgan sinaluvchilar ta'limning an'anaviy shaklini yoqlaganlar. Masofaviy ta'lim tajribasiga ega bo'lish yoki ega emasliklaridan qat'i nazar aksar sinaluvchilar (81,9%) an'anaviy ta'limning o'rnini masofaviy ta'limga butunlay almashtirish mumkin emas, deb hisoblar ekanlar.

Sinaluvchilar nazarida samarali onlayn ta'limning didaktik xarakteristikalari nimalardan iborat? "Masofaviy ta'limning maqsadi nima?" degan savolga bu borada tajribaga ega sinaluvchilar "qulay sharoitda o'z-o'zini rivojlantirish" (51.8%), "kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirish" (24.7%) deb javob berganlar.

"Oliy ta'lim tizimida masofaviy ta'limni keng tatbiq etishga qanday qaraysiz?" degan savolga turli toifadagi sinaluvchilar "qo'llab-quvvatlayman" (51.8%), "neytral yondashaman" (42%), "foydasiz deb hisoblayman" (3.7%), "zararli deb hisoblayman" (2.5%) deb javob berishgan. Masofaviy ta'limda tajribaga ega bo'lmagan sinaluvchilar birmuncha boshqacha javob berganlar: "qo'llab-quvvatlayman" (29.2%), "neytral yondashaman" (50%), "foydasiz deb hisoblayman" (4.3%), "zararli deb hisoblayman" (12.5%). Bundan kelib chiqadiki, o'zlarining masofaviy ta'lim olishlarini yuqori samarali ekanligini his etgan sinaluvchilar ana'naviy ta'limni masofaviy, onlayn kurslarga almashtirish imkoniyatini ijobiy baholar ekanlar ($rs = 0,25$, $r \leq 0,01$). An'anaviy ta'limda yuqori samaradorlikka erishganlar esa teskari munosabat ($rs = -0,27$, $r \leq 0,01$) ko'rsatkichlarini namoyon qilganlar.

Barcha fanlarni masalan, pedagogikani ham masofaviy tarzda o'tish mumkinmi? Ilmiy tadqiqot tahlili shuni ko'rsatadiki, ijtimoiy-gumanitar fanlar, xususan pedagogika quyidagi xususiyatlarga ega:

pedagogikani o'rganayotgan talabalarning ta'lim-tarbiya borasidagi shaxsiy tajribalariga murojaat etish zarurati, ta'limning shaxsga yo'nalganligi;

shaxsning hissiy-emosional jabhasiga ko'proq tayanilishi, bo'lajak o'qituvchining kasbiy sifatlari va ma'naviy, madaniy sifatlarini birgalikda rivojlantirish;

talabalarda butun o'qish davomida, har qanday faoliyat bosqichlariga nisbatan refleksiya, ya'ni munosabatni shakllantirish va h.k.

"Pedagogika" fanining amaliy xarakteri o'quv predmeti sifatida quyidagi xususiyatlarda namoyon bo'ladi:

Ta'lim-tarbiya ishlarining shakli, o'quvchilar bilan birgalikdagi faoliyat algoritmlari (bolalarning tashkilotchilik faoliyatini boshqarish, turli vaziyatlarda muloqot o'rnata olish);

Kasbiy ahamiyatga ega bo'lgan ko'nikmalarni ajrata olish;

Bo'lajak pedagoglar uchun nafaqat birlamchi bilim va ko'nikmalar, shuningdek, ta'lim-tarbiya jarayoniga nisbatan shaxsiy pozisiyani shakllantirish va uni ifoda etish tajribasiga ega bo'lish;

Pedagogikani o'zlashtirish jarayonida nazariya va amaliyotning o'zaro bog'liqligini to'g'ri anglash.

Pedagogik sohadagi tajriba (sobiq o'quvchi sifatida) – dastlab o'qituvchi bilan auditoriya bilan bog'liq jarayonlarga oid qonuniyatlarga oydinlik kiritish, so'ng pedagogik amaliyot jarayonida o'z xatti-harakatlarini to'g'ri boshqarish uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Oliy ta'lim tashkilotlarida o'quv-tarbiya jarayonida amaliy topshiriqlar, masalalar, muammoli vaziyatlar talabalarda kelajakdagi faoliyati uchun zarur bo'lgan amaliy ko'nikma, malakalarni shakllantirishda muhim omil hisoblanadi. Shuningdek, rolli o'yinlar, kichik tadqiqotlar bo'lg'usi o'qituvchilarda kasbiy ko'nikma, malakalarni shakllantirishga xizmat qiladi.

Pedagogikani masofaviy o‘qitish jarayoni quyidagi o‘ziga xos xususiyatlarga ega:

texnologik jihatlari – axborotlarni tez, tizimli va qulay qabul qilish imkonini beruvchi elektron pochta, veb-kamera va h.k.;

pedagogik jihatlari – pedagog va tinglovchi o‘rtasida doimiy muloqotni yo‘lga qo‘yish imkoniyati;

tashkiliy jihatlari – samarali qaytar aloqa, yuzaga keladigan qiyinchiliklarni aniqlash va o‘z vaqtida bartaraf etish imkoni va h.k.

Masofaviy ta’lim o‘ziga xos yutuq va kamchiliklariga qaramasdan, uning yanada sifatli va samarali bo‘lishini ta’minlovchi eng muhim omillar bu ta’lim oluvchilarda masofaviy ta’lim uchun rag‘bat, motivatsiyaning hamda masofaviy ta’lim uchun shart-sharoitning mavjudligi hisoblanadi.

Xulosa qilib aytganda, masofaviy o‘qitishdan uzluksiz ta’lim tizimida foydalanish bo‘yicha jahonda yetarlicha tajriba to‘plangan va ularning tahliliga ko‘ra masofaviy o‘qitish, an’anaviy ta’lim muassasalaridagi o‘qitishga qaraganda iqtisodiy jihatdan samarali hisoblanadi;

masofaviy ta’lim talabalarning mustaqil fikrlash, mustaqil o‘z-o‘zini kasbiy rivojlantirishga bo‘lgan intilishini yanada kuchaytiradi;

masofaviy ta’limning yana bir afzalligi shundaki, unda o‘quvchi o‘ziga qulay vaqtda va hattoki ishdan ajralmagan holda bilim olishi mumkin.

Masofaviy tarzda o‘quv jarayonini tashkillashtirishda hozirgi vaqtda boshqa turli tizimlardan foydalanishga katta ahamiyat qaratilmoqda. Ular masofaviy o‘qitish jarayonini to‘la qo‘llab-quvvatlash uchun o‘quv materiallarini turli usullarda taqdim etish, bilimlarni tekshirish va o‘zlashtirish imkoniyatlarini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Андреев А.А. Дистанционное обучение в системе непрерывного профессионального образования. Автореферат. диссер. на соис. уч. ст. доктора педагогических наук. http://www.iet.mesi.ru/dis/oglo.htm

2. Сластенин В.А., Исаев И.Ф., Мищенко А.И., Шиянов Е.Н.. Педагогика: Учебное пособие для студентов педагогических учебных заведений -М.: Педагогика, 1997, С60.

3. Азизходжаева Н.Н. Педагогические технологии и педагогическое мастерство. – Т.: ТГПУ, 2003. – 192 с.;

4. Давыдова, Н.Н. Развитие сетевого взаимодействия инновационно-активных образовательных учреждений // Муниципальное образование: инновации и эксперимент, 2010. - №1. - С. 3-6.

5. Muslimov N.A. Kasb ta’limi o‘qituvchisini kasbiy shakllantirishning nazariy-metodik asoslari. Ped.fan.dok.dis.avtoref.-Toshkent, TDPU, 2007.-47 b.

Qozoqboy Yo‘ldosh,
A.Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti,
pedagogika fanlari doktori, professor

UDK: 37.026.1

BLUM TAKSONOMIYASI – O‘QUV MAQSADLARI VA TA’LIM NATIJALARIGA ERISHISH VOSITASI SIFATIDA

Annotatsiya. *Maqolada adabiy ta’limda Blum taksonomiyasidan foydalanish o‘quvchilarda mustaqil va tanqidiy fikr shakllanishi, har bir o‘qituvchi o‘z shaxsiy dasturi asosida ish yuritadigan ta’lim tizimida o‘quv maqsadlarining aniq darajalari hamda shu o‘quv fani orqali erishilishi kerak bo‘lgan ta’lim natijalari chegarasini belgilab berishga xizmat qilishi bayon etilgan.*

Kalit so‘z va iboralar: *adabiy ta’lim, Blum taksonomiyasi, o‘quvchi, mustaqil va tanqidiy fikr shakllan, o‘qituvchi, shaxsiy dastur, o‘quv maqsad, ta’lim natijalari.*

ТАКСОНОМИЯ БЛЮМА – КАК СРЕДСТВО ДОСТИЖЕНИЯ ЦЕЛЕЙ И РЕЗУЛЬТАТОВ ОБУЧЕНИЯ

Аннотация. *В статье использование таксономии Блума в литературном образовании должно достигаться через формирование у учащихся самостоятельного и критического мышления, четких уровней образовательных целей в системе образования, где каждый педагог работает на основе своей личной программы, и это воспитательное Утверждается, что он служит для определения границ образовательных результатов.*

Ключевые слова и фразы: *литературное образование, таксономия Блума, ученик, самостоятельное и критическое мышление, учитель, персональная программа, образовательная цель, образовательные результаты.*

BLOOM'S TAXONOMY – AS A MEANS OF ACHIEVE GOALS AND LEARNING RESULTS

Annotatsiya. *In the article, the use of Bloom's taxonomy in literary education should be achieved through the formation of independent and critical thinking in students, clear levels of educational goals in the educational system where each teacher works on the basis of his personal program, and this educational subject. It is stated that it serves to define the limits of educational results.*

Key words and phrases: *literary education, Bloom's taxonomy, student, independent and critical thinking, teacher, personal program, educational goal, educational results.*

Pedagogika ilmi va amaliyotida g‘oyat ko‘p tilga olinayotgan “Blum taksonomiyasi” hodisasini izohlashga o‘tishdan oldin “taksonomiya” tushunchasi nimani anglatishiga to‘xtalish maqsadga muvofiqdir.

Umuman, taksonomiya bir qancha bosqichlarni o‘z ichiga olgan murakkab tuzilmalarni tasniflash, guruhlarga ajratish haqidagi fandir. Bir vaqtning o‘zida u har qanday ob’ektning quyidan yuqorigacha bo‘lgan qurilish tartibini ham anglatadi.

Taksonomiya atamasi ilk bor 1813-yilda shvetsariyalik botanik olim Ogyusten Piram Dekandol tomonidan qo‘llangan edi. U o‘zining “Botanikaning boshlang‘ich nazariyasi” asarida o‘simliklar tasnifini shu so‘z bilan atagan edi.

Pedagogika ilmi va amaliyotida faol qo‘llanilayotgan Blum taksonomiyasi 1956-yilda taniqli psixolog olim Benjamin Blum rahbarligida Chikago universitetining bir guruh olimlari tomonidan yaratilgan. Unga o‘qitish jarayoni qanday maqsadlarda tashkil etilishini belgilash va bu maqsadlarga erishilganlik darajasini nazorat qilish mexanizmi sifatida qaralgandi.

Soddaroq qilib aytganda, Blum taksonomiyasi o‘quv maqsadlarini “soddadan murakkabga” talabi asosida tasniflash tizimidir. Uning yordamida pedagog ta’lim jarayonining har bir bosqichida o‘quvchilar oldiga aniq vazifalar qo‘yish va ularga erishilganlik darajasini baholash imkoniga ega bo‘ladi. Shuningdek, taksonomiyaga “***ob’ektlarning tabiiy aloqadorligidan kelib chiqib, ularga xos belgilarning oddiydan murakkabga qarab joylashtirilishi ko‘zda tutiladigan tizimlash va tasniflash yo‘sinidir***” shaklida ham ta’rif berish mumkin.

Aslida “taksonomiya” atamasi jo‘ngina “tasniflash”, “guruhlarga ajratish” so‘zlarining ma’nodoshi, ya’ni sinonimi hisoblanadi. Ammo Blum pedagogik tasnifning o‘zga klassifikatsiyalardan ajralib turishini ta’kidlash maqsadida “taksonomiya” atamasini qo‘llashni maqsadga muvofiq, deb hisoblagan.

Aytish kerakki, Blum taksonomiyasi bir tarkibli hodisa emas. U ***original*** va ***takomillashgan*** singari ikki ko‘rinishga ega. Blumning tiriklik chog‘ida uning rahbarligida yaratilgan original taksonomiya quyidagi olti bosqichdan iborat: asos daraja “***bilim***” bo‘lib, undan keyin “***tushunish***”, “***qo‘llash***”, “***bo‘laklash***” (tahlil),

"***yig'ish***" (sintez) va "***baholash***" ko'nikmalari keladi. Har bir bosqichda o'quvchilarning bilish va intellektual rivojlanishga qaratilgan bir qator xatti-harakatlarni amalga oshirishi kerakligi ko'zda tutiladi. Bunda bir bosqichni bajarmay turib, ikkinchisiga o'tib bo'lmasligi ta'kidlanadi.

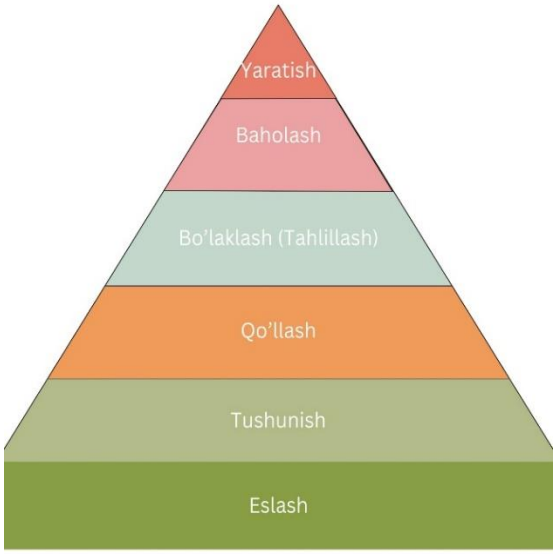
Ko'rinadiki, 1956-yilda yaratilgan original taksonomiya o'quvchining asosan kognitiv, ya'ni bilim olish va aqliy rivojlanishga qaratilgan faoliyatini qamrab olgan.

2001-yilga kelib Benjamin Blumning kasbdoshi Devid Kretvol hamda Blumning shogirdi Lorin Andersonlar taksonomiyani qayta ko'rib chiqib, davr talabidan kelib chiqqan holda muayyan o'zgarishlar kiritib, takomillashtirdilar. Lekin uning nomini "Blum taksonomiyasi" tarzida qoldirdilar. Hozir butun ochunda asosan ana shu takomillashgan taksonomiyadan foydalaniladi. Ayni vaqtda, original taksonomiya asosida ish ko'radigan pedagoglar ham yo'q emas.

Taksonomiya har bir o'qituvchi o'z shaxsiy dasturi asosida ish yuritadigan ta'lim tizimida o'quv maqsadlarining aniq darajalari hamda shu o'quv fani orqali erishilishi kerak bo'lgan ta'lim natijalari chegarasini belgilab berishga xizmat qiladi.

Blum taksonomiyasining eng muhim xususiyatlaridan biri shuki, u amaliyotchi o'qituvchi qo'lida o'quvchilarga ta'limiy muammolarni hal qilishga o'rgatish vaqtida ham, o'qitish jarayonining natijasini baholash paytida ham birday samarali qurol bo'ladi.

Har ikki taksonomiyada ham o'quv maqsadlarining bosqich yoki darajalari odatda ehrom (piramida) shaklida ifodalanadi. Ehromning quyi qismida asos maqsadlar va shunga mos ko'nikmalar aks etgan bo'lib, yuqori qismidan esa ko'p tarkibli va murakkab o'quv maqsadlari joy oladi.

2001-yilgi Blum taksonomiyasi

Takomillashgan taksonomiyadagi har bir darajada nima ko‘zda tutilishi kerakligini aniq bilib olish maqsadga muvofiqdir. Quyidagi chizmaning chap ustunida o‘quv maqsadlari darajasining nomi, o‘rta ustunda uning mohiyati, o‘ngdagi ustunda esa u orqali qanday kognitiv jarayonlar ko‘zda tutilishi aks etgan.

Blum taksonomiyasi o‘quv maqsadlari darajalarida quyidagilar ko‘zda tutiladi

Daraja	Tushuntirish	Kognitiv kechimlar
Eslash (Remembering)	Oldin o‘zlashtirilgan ma’lumotlarni faollashtirish uchun xotirasidan faktlar, qoidalar sanalar, nomlarni yodga tushirish. Boshqacha aytganda, birinchi daraja o‘quvchi biladigan narsalarni aks ettiradi.	Yodga tushirish, o‘ylab topish
Tushunish (Understanding)	Turli manbalardan olingan axborotlarni solishtirish va umumlashtira bilish	Talqin qilish, soddalashtirish, umumlashtirish, solishtirish, tushuntirish
Qo‘llash (Applying)	O‘zlashtirgan bilimlarni amalda qo‘llash ko‘nikmasi	Bajarish, tatbiq qilish yoki qo‘shish
Bo‘laklash (analiz-tahlil) (Analyzing)	Muayyan materialni bir necha mantiqiy qismga ajrata bilish va bo‘lakning butunga munosabatini aniqlay olish qobiliyati	Farqlash, tashkil qilish, taqsimlash, qismning kim yoki nimaga tegishli ekanini aniqlash
Baholash (evaluating)	Materialni muayyan o‘lcham va mezonlar asosida baholash, unga tanqidiy yondasha bilish.	Tekshirish va chog‘ishtirish, tahlil yoki tanqid qilish
Yaratish (Creating)	Material yoki uning qismlarini yangicha birlashtirish, qandaydir yangilik yaratish	Rejalashtirish, ishlab chiqarish, yaratish

Ma’lumki, yangi bilimlar mavjud bilimlar ustiga quriladi.

Bunda har bir yangi bosqichning o‘zidan oldingi darajani egallagan holda uni davom ettirishi ko‘zda tutiladi. Yuqori maqsadlarga o‘tish uchun quyi maqsadlar egallanishi shart bo‘ladi. Zero, buyuk o‘ris yozuvchisi Lev Tolstoyning: “Bilim har bir odamda xotiraning kuchi bilan emas, balki tafakkurining urinishlari bilan egallangandagina bilim hisoblanadi”, – gapi bejizga aytilmagan.

Ko‘rinadiki, takomillashgan taksonomiyada o‘quv maqsadlarining quyidagi darajalari belgilanadi:

eslash;

tushunish;

qo‘llash;
bo‘laklash (analiz – tahlil);
baholash;
yaratish.

Original taksonomiya "***bir o‘lchamli***" edi, ya’ni aytilganidek, faqat bilim olish va aqliy rivojlanishga qaratilgan kognitiv faoliyatni qamrab olish bilan cheklanardi. Takomillashgan taksonomiya esa "***ikki o‘lchamli***" bo‘lib, turli xil bilimlar bilan amalga oshiriladigan harakatlarni o‘z ichiga oladi.

Original taksonomiyada barcha bosqichlar asosida bilim turishi ko‘zda tutilgan bo‘lsa-da, o‘sha bilimning qanday tarkibiy tuzilishga egaligi belgilab berilmagan edi. Takomillashgan taksonomiyada o‘quvchilar egallaydigan bilimlarning quyidagi to‘rt turi ko‘rsatib beriladi:

faktlarni bilish — o‘quvchilarning yangi mavzuni tushunish yoki biror o‘quv topshirig‘ini bajarish uchun kerak bo‘lgan asos materialni egallashi. Bunga atamalar, ta’riflar, ramzlar, sanalarni bilish kiradi.

konseptual bilimlar — asos materialning unsurlari bilan o‘zlashtiriladigan material unsurlari o‘rtasidagi aloqadorlikka doir bilimlar. Boshqacha aytganda, bo‘lakni butunga bog‘lay olish.

qo‘llaniladigan bilimlar — ya’ni ko‘zda tutilgan ishni amalga oshirish uchun kerak bo‘ladigan harakatlar, qoidalar, yo‘nalishlarga doir bilimlar.

metakognitiv bilimlar (bilim haqidagi bilimlar) — ta’limga ongli yondashish uchun o‘quvchining o‘z fikrlash tarzi va imkoniyatiga doir bilimlari.

Bu yerda erishilishi kerak bo‘lgan natijalarga olib boradigan topshiriqlar emas, balki aynan natijaga erishishga imkon beradigan bilimlar tarkibi ko‘zda tutilgan.

O‘quv tahlilida takomillashgan Blum taksonomiyasidan foydalanish. Umumiy o‘rta maktab adabiy ta’limida o‘quv tahlilini amalga oshirish muhim o‘rin tutadi. Har bir saboqdagi o‘quv maqsadlarini to‘g‘ri belgilash darslar samaradorligini ta’minlash imkonini beradi. Shu ma’noda Abdulla Qahhorning "O‘g‘ri" hikoyasini o‘rganishda Blum taksonomiyasi bosqichlarida qo‘yiladigan maqsadlarga erishish uchun o‘quvchilar bajarishlari kerak bo‘ladigan topshiriqlar sirasi quyidagilardan iborat tarzida belgilanishi mavzuning teranroq o‘zlashtirilishiga xizmat qiladi:

Eslash. Matnning janri, muallifi, unda aks etgan davrga doir ma’lumotlarni egallash.

Tushunish. Hikoya mazmunini o‘zlashtirish, zarur bo‘lsa, qayta hikoyalay olish.

Qo‘llash. Ho‘kizi yo‘qolgan kampirning dod solishi, Qobil boboning esa yalangbosh, yalangoyoq, yaktakchan og‘il eshigi oldida turib, dag‘-dag‘ titrashi sabablarini anglata bilish.

Bo‘laklash (analiz – tahlil). Hikoyadagi kampir, bobo, oti aytilmagan odamlar, ellikboshi, amin, tilmoch, pristav, Egamberdi paxtafurush obrazlarining tutumlarini o‘zaro solishtirish.

Baholash. Asardagi har bir obrazning xatti-harakatlariga o‘z munosabatini bildirish. Hikoyadan xulosa chiqarishga urinish.

Yaratish. Hikoya asosida esse yoki insho yozish.

O‘quv tahlilida original Blum taksonomiyasidan foydalanish. Umumta’lim maktablarining 5-sinfi “Adabiyot” darsligida yozuvchi Abdusaid Ko‘chimning “Boychechak” hikoyasi berilgan. Hikoyani o‘tishda original Blum taksonomiyasidan foydalanish o‘quvchilarda mustaqil va tanqidiy fikr shakllanishiga xizmat qiladi.

1. **Bilish**.
- Hikoyani kim yozgan?
- Asarning bosh qahramonini ayting.
- Hikoyada yana qanday obrazlar tasvirlangan?

2. **Tushunish**.
- Hikoya nega “Boychechak” deb atalgan?
- Asarda aks ettirilgan voqealar qaysi faslda yuz berganini ayting.
- Hikoyadagi Murodning harakatlariga qanday qaraysiz?
- Asardagi Qo‘zivoy obrazining tabiatiga xos jihatlarni anglating.
- Qo‘zivoylarning turmush darajasi qanday?

3. **Qo‘llash**.
- Bahrillaning tutumlarini to‘g‘ri, deb hisoblaysizmi?
- Hikoyadagi qaysi obraz sizga ko‘proq yoqdi? Nima uchun?
- Siz Qo‘zivoyning o‘rnida bo‘lganingizda nima qilgan bo‘lardingiz?

4. **Bo‘laklash** (analiz – tahlil).
- Shu hikoyani necha bo‘limga ajratsa bo‘ladi?
- Asarda tasvirlangan obrazlarni qanday guruhlarga bo‘lish mumkin?
- Qo‘zivoy, Bahrilla, Murod obrazlarini o‘zaro solishtiring.

5. **Sintezlash** (yig‘ish, umumlashtirish).
- Hikoyadagi asosiy fikr nimadan iborat deb o‘ylaysiz?
- Sizning hayotingizda ham shunga o‘xshash voqea bo‘lganmi?
- Murodning zo‘ravonligiga nisbatan siz nima qilgan bo‘lardingiz?

6. **Baholash**.
- Hikoyadagi asosiy obrazlarga baho bering.
- Asar matniga tayangan holda Tosh tog‘aning qanday odamligini ayting.
- Sizga Bahrillaning tutumlari qanday ta’sir qilganiga to‘xtaling.
- Hikoyadan olgan taassurotingizni so‘zlab bering.

Adabiyot nazariyasiga tegishli mavzularni o‘rganishda original Blum taksonomiyasidan foydalanish

G‘azal

Bilish G‘azalga xos xos belgilarni bilish	**Tushunish** Mohiyatni anglash	**Qo‘llash** Darslikdagidan boshqa ob’ektga tatbiq qilish
G‘azal janrining	G‘azal janriga mansub	Alisher Navoiy

qoidasini ayting. Uning yetakchi belgilarini ko‘rsating.	asarning qofiyalanish tartibini bildiring. Atamaning ma’nosini ayting.	she’rlaridan birini o‘qib, g‘azal janriga tegishli ekanini isbotlang.
Bo‘laklash (analiz-tahlillash) Ob’ektni mantiqiy qismlarga ajratish	**Yig‘ish** (sintez-umumlashtirish) Ajratilgan bo‘laklarni badiiy butunlikka aylantirish	**Baholash** G‘azalning badiiy qiymati va mumtoz adabiyotdagi o‘rnini belgilash
G‘azalning matla’ va maqtasini ko‘rsating. Misra va baytlarning joylashish tartibini izohlang.	Egallagan bilimlaringiz asosida notanish g‘azalning qofiyalanish tartibi va shoir taxallusi qo‘llanishini tushuntiring.	G‘azal janridagi bitikning ifoda tarzidagi go‘zallikka to‘xtaling.

Xulosa qilib aytganda, Blum taksonomiyasini o‘qitish amaliyotiga qo‘llash mumkin va kerak. Lekin yodda tutish zarurki, unga har qanday mavzuni o‘tishda ham yuqori didaktik natijaga erishish imkonini beraveradigan universal vosita tarzida ortiqcha mahliyo bo‘lib qarash to‘g‘ri emas.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Karimova Y. Adabiy ta’limda kreativ metodlar. -T:. “Oltin kitob”, 2024.
2. https://skillbox.ru/media/education/taksonomiya-bluma-chto-eto-takoe_-i-zachem-ona-pedagogam-i-metodistam/
3. Шутова Г. «Кубик Блума» – приём технологии критического мышления. Что это такое и как его исползоват? [Электронный ресурс]URL: https://pedsovet.su/metodika/priemy/6001_kubik_bluma_na_uroke.
4. 200 глаголов таксономии Блума [Электронный ресурс] URL: http://roachinthenet.blogspot.com/2016/01/200_21.html#.YXH8phxn0dX
5. https://trends.rbc.ru/trends/education/63c117e89a794754801c3f1f

Hamdamov Ulug‘bek,
filologiya fanlari doktori, professor

UDK: 801.82

FITRAT – JADIDCHILIK HARAKATINING ULKAN NAMOYANDASI (1886-1938)

Annotatsiya. *Maqolada qomusiy olim A.Fitrat ijodiy merosiga bugunning nigohi bilan nazar tashlanib, uning adabiyotshunos, shoir, adib, dramaturg sifatidagi o‘rni va ahamiyatiga urg‘u beriladi. Shuningdek, zamonasining muhim masalalariga bag‘ishlangan ayrim asarlari tahlil qilinib, xulosalar chiqariladi.*

Kalit so‘zlar: *Fitrat, qomusiy olim, yangi o‘zbek adabiyoti asoschilaridan biri, jadidchilik qarashlari, davr ruhi, turkiy tilning sofligi, komil inson kopsepsiyasi, shaxs – ijodkor.*

ФИТРАТ – ВЫДАЮЩАЯСЯ ФИГУРА ДЖАДИДИСТСКОГО ДВИЖЕНИЯ (1886-1938)

Аннотация. *В статье рассматривается творческое наследие энциклопедиста А. Фитрата с точки зрения сегодняшнего дня, подчеркивается его место и значение как литературного критика, поэта, писателя и драматурга. Также анализируются некоторые его работы, посвященные важным проблемам своего времени, и делаются выводы.*

Ключевые слова: *Фитрат, энциклопедист, один из основоположников новой узбекской литературы, джадидистские взгляды, дух времени, чистота турецкого языка, совершенное человеческое восприятие, личность-творец.*

FITRAT – AN OUTSTANDING FIGURE IN THE JADIDI MOVEMENT (1886-1938)

Annotation. *The article examines the creative heritage of the encyclopedist A. Fitrat from the point of view of today, emphasizing his place and significance as*

a literary critic, poet, writer and playwright. Some of his works devoted to important problems of his time are also analyzed and conclusions are drawn.

Key words: *Fitrat, encyclopedist, one of the founders of new Uzbek literature, Jadidist views, spirit of the times, purity of the Turkish language, perfect human perception, creative personality.*

Abdurauf Fitrat XX asr o‘zbek adabiyoti, fani, madaniyati va jadidchilik harakatining ulkan namoyandasi bo‘lib, qomusiy bilimga ega, o‘z faoliyati bilan millat tafakkurida azim evrilishlar yasay olgan mumtoz siymo. Shuningdek, u yangi o‘zbek adabiyoti asoschilaridan biri, ulug‘ nazariyotchi, buyuk tilshunos, yorqin dramaturg, otashin shoir, jangovar publitsist, o‘tkir jurnalist, mohir san’atshunos, iste’dodli tarixchi, faylasuf, davlat va jamoat arbobi hamdir.

“Xo‘sh, Fitrat degan buyuk hodisani qanday omillar vujudga keltirdi?” degan tabiiy savol tug‘iladi. Buning uchun, avvalo, u yashagan davr ruhini tushunib his qilish kerak bo‘ladi: Chorizm mustamlakasi ostidagi uchta davlat (Qo‘qon va Xiva xonligi hamda Buxoro amirligi) har jabhada inqirozga yuz tutgan, bir tomondan yurtning, elning qashshoqlik, qoloqlik, ma’rifatsizlik botqog‘iga botganligi, boshqa tomondan esa, Rusiyada ketma-ket sodir bo‘lgan inqiloblarning ta’siri, “xonliklar – sovet davlati – “bosmachilar” uchligi o‘rtasidagi urushlar, nihoyat, sho‘rolar hukmronligi, ular o‘tkazgan qator siyosiy-iqtisodiy tadbirlar (kollektivlashtirish, quloqlashtirish, industrlashtirish, qatag‘onlar va hokazolar) jadal o‘tkazilayotgan bir palla ediki, bularning barini Fitrat o‘z boshidan, yuragidan kechirdi. Xuddi mana shu davr yurtni istiqlolga boshlab, uning sarhadlarida keng ko‘lamli istilohlar o‘tkazilishini, yangicha qarash bilan hayotga boqib, turmush tarzini tubdan o‘zgartirish zarurligini shart qilib qo‘ydi. Bas, shunday ekan, elning ilg‘or kishilari, jumladan, jadidchilik harakati vakillari yurtni isloh qilish vazifasini o‘z zimmalariga olib maydonga tushdilar. Ularning old safida esa, Abdurauf Fitrat ham bor edi. Fitratning juda ko‘p sohalarda faoliyat yuritishining sababi, bir yoqdan uning shaxsiyati diapazoni, boshqa yoqdan esa, zikr etilgan vazifalarning ko‘lami bilan bog‘liq.

“Qomusiyligi jihatidan Fitrat Beruniy, Nitsshe, Didro tipidagi olimlar qatorida turadi”[1] deb yozadi akademik B. Nazarov hamda Fitratning islom tarixi, tarix, falsafa, iqtisod nazariyasi, siyosat, musiqashunoslik, sport madaniyati, melioratsiya, geografiya, pedagogika, maorif, matematika, mexanika, optika, tibbiyot, tilshunoslik, adabiyotshunoslik sohalarida olib borgan izlanishlari to‘g‘risida so‘z yuritadi.

Islom dini tarixiga oid “Muxtasar islom tarixi”, tarixga oid “Amir Olimxonning hukmronlik davri”, musiqashunoslikka oid “O‘zbek klassik musiqasi hamda uning tarixi”, sport madaniyatiga oid “Sharqda shohmot”, melioratsiyaga oid “O‘rta Osiyoning sug‘orilish tarixidan uch hujjat”, pedagogikaga oid “Rahbari

[1] XX asr o‘zbek adabiyoti tarixi. Jamoa tomonidan yozilgan o‘quv qo‘llanma. Toshkent: O‘qituvchi, 1999. B.119.

najot", "Oila", "Mavludi Sharif", "Jamiyat va xayriya", til va tilshunoslikka oid qator maqolalari, yana "Sarf" va "Nahv", adabiyot va adabiyotshunoslikka oid "Eng eski turkiy adabiyot namunalari", "O'zbek adabiyoti namunalari", "Bedil", "Qutadg'u bilig", "Hibat ul haqoyiq", "Ahmad Yassaviy", "O'zbek shoiri Turdi", "Muhammad Soliq", "Mashrab", "Fors shoir Umar Xayyom", "Farhod va Shirin" dostoni to'g'risida", "Navoiyning forsiy shoirligi ham uning forsiy devoni to'g'risida", "She'r va shoirliq", "Aruz haqida", "Adabiyot qoidalari", "O'quv", "XVI asrdan so'ngra o'zbek adabiyotiga umumiy bir qarash" kabi risola, qo'llanma va maqolalari, qator publitsistik chiqishlari Fitratning chindan ham XX asrda tengi yo'q qomusiy bilim egasi ekanligini ko'rsatadi.

Ana shunday qomusiylik, yurt va el ravnaqi yo'lida fidoyilik jadid harakatining boshqa yirik vakillariga ham u yoki bu darajada xos bo'lganki, natijada Behbudiy va Hamza dramada, Qodiriy va Cho'lpon prozada, Fitrat, Hamza va, asosan, Cho'lpon poeziyada o'zlarining ilk urinishlari bilanoq yangi o'zbek adabiyotining tamal toshini qo'ydilar.

Abdurauf Fitrat 1886-yilda Buxoroda tug'ilgan. Fitrat — Abduraufning taxallusi bo'lib, "yaratmoq", shuningdek, "zukko", "bilimdon", "dono", "tug'ma iste'dod" degan ma'nolarni bildiradi. U talabalik davrida Mijmar (cho'g'don) taxallusidan ham foydalangan.

Fitratning otasi savdogar bo'lib, 1918-yillargacha Qashqarda qolib ketadi. Yosh Abdurauf asosan onasi Bibijon qo'lida tarbiya topadi. Bibijon ona Sharq adabiyotidan, xususan, Bedil, Navoiy, Fuzuliy Uvaysiy, Zebuniso kabi shoirlar ijodidan yaxshi xabardor bo'lgan, bu esa, o'z navbatida, Abduraufning adabiy iqlim muhitida o'sishiga yordam bergan. U Buxorodagi "Mirarab" madrasasi va Istanbul dorulfunlarida tahsil olgan. Fors, turk, arab tillarini mukammal bilgan.

Fitrat 1909-yilda (ayrim manbalarda 1910 va 1911 deya ko'rsatiladi) Turkiyaga o'qishga borib, 1913-yilgacha tahsilni davom ettiradi. Bu uning hayot va ijodiga juda katta ta'sir ko'rsatadi. Fitrat Turkiyada "Yosh turklar harakati" bilan tanishadi, bu tanishuv, umuman, xorijdagi tahsil, hayot uning ongi va dunyoqarashida turkiy jadidlar yo'lboshchisi I. G'aspirali ta'sirida tug'ilgan jadidchilik ruhini yana-da alanga oldiradi. U xorijda talabalik vaqtidayoq "Munozara" degan dastlabki asarlaridan birini yozadi. Fitrat she'riyat bilan ham shug'ullanib, ilk to'plamini (1910) "Sayha" ("Bong", "Na'ra") deb nomlaydi hamda Istanbulda nashr ettiradi. O'ylab qaralsa, Fitrat birinchi to'plamining nomidayoq o'ziga xos ramz yashiringan: ya'ni kimdir kelayapti bong urib, na'ra tortib. Bu urilgan bongu tortilgan na'ra go'yoki yurtni, millatni uyg'otishga qaratilgandir. Fitratning keyingi butun hayot va ijodi ilk kitob muqovasiga chiqqan mazkur nom-ramzning bejiz tanlanmaganini isbot qildi.

Fitrat vatanga qaytgach, Buxoroda jadidchilik qarashlarini o'z asarlari va siyosiy-ijtimoiy faoliyati bilan yana-da kengroq targ'ib qildi. "Fitrat 1921-yilda Buxoroga kelib davlat ishlarida faol ishtirok edi. Bir qancha mas'ul vazifalarda

ishlab, Buxoroning rivoji uchun qo‘lidan kelgan yordamini berdi”[2] deb yozadi akademik S. Mamajonov. Demak, Fitrat siyosat bilan ham juda jiddiy shug‘ullandi hamda millatparvarlardan tarkib topgan “Yosh buxorolilar” jamiyatini tuzdi. 1921-1923-yillarda Fitrat Buxoro Xalq Jumhuriyatida maorif xalq noziri bo‘lib ishlagan.

Shuningdek, manbalarning guvohlik berishicha, Fitrat 1918-yili Toshkentda “Chig‘atoy gurungi” jamiyatini tuzdi va unga rahbarlik qildi. Bu jamiyatning tarixiy ahamiyati nihoyatda katta. Chunki mazkur jamiyat millat tilini tozalash, imlosini tuzatish, adabiyot o‘qitish masalalari kabi o‘ta muhim vazifalar bilan shug‘ullandi. 1918-yilning o‘zidayoq jamiyatning faol a’zolari bilan birgalikda davlat tili masalasi muhokama qilindi hamda matbuotga olib chiqildi. “Shu bilan birga, – deb yozadi professor H. Boltaboyev, – gurung faollari yosh yozuvchi va shoirlarni tarbiyalash, og‘zaki adabiyot materiallarini yig‘ish, ommabop teatrlar tashkil etish va bularda xalqning tarixiy o‘tmishini ulug‘lovchi asarlar yaratish bilan ham mashg‘ul bo‘ladilar”[3]. Afsuski, bunday ishlar bilan shug‘ullangan jamiyat o‘sha paytda hokimiyatni o‘z qo‘liga olib ulgurgan sho‘rolarga yoqmas edi, natijada 1922-yilda “Chig‘atoy gurungi” faoliyatiga chek qo‘yildi. “1923-1924-yillarda esa frunzechilar tomonidan quvg‘in qilingan shoir Moskvadagi Sharq tillari institutida ilmiy faoliyat bilan shug‘ullangan. Fitratning o‘zbek tili grammatikasi oid darsliklari 1925-1930-yillarda besh marta chop etilgan. Tilshunoslik va adabiyotshunoslik bo‘yicha olib borgan tadqiqotlari uchun Fitratga o‘zbek olimlaridan birinchilardan bo‘lib professor unvoni berilgan”[4] deb yozadi professor S. Mirvaliyev.

A. Fitrat 1938-yil 4-oktyabrda millatchilik va panturkizmda ayblanib, Qodiriy, Cho‘lponlar bilan birga otib tashlanadi. Otuv hukmi esa bir kun so‘ng – 5-oktyabrda chiqadi. Mash’um voqeadan keyin Fitrat uyida saqlanib qolgan qo‘lyozmalar qarindoshlari tomonidan yoqib yuboriladi. Chunki o‘sha vaqtda “millatchi” degan yorliq yopishtirilib qatl etilgan olimdan qolgan qo‘lyozmalar ham tiriklar uchun xavfli sanalgan. Shuning uchun ham Fitratning ayrim asarlari haligacha topilgan emas. 1957-yilda Sobiq Ittifoq Oliy sudining harbiy kollegiyasi 1938-yil 5-oktyabrda chiqarilgan hukmni bekor qiladi hamda ko‘plar qatori Fitrat ham aybsiz deb topilib, oqlanadi. Lekin Fitrat hayoti va ijodini chinakamiga o‘rganish va keng targ‘ib qilish yurt mustaqil bo‘lgan 1991-yildan boshlandi. Shu choqqacha qomusiy olim va ijodkor haqida S. Mamajonov, O. Sharafidinov, A. Aliyev, E. Karimov, N. Karimov, B. Qosimov, B. Nazarov, Sh. Turdiyev, S. Ahmedov, H. Boltaboyev, I. G‘aniyev, N. Jabborov, U. Jo‘raqulov kabi o‘nlab o‘zbek olimlari salmoqli tadqiqotlar olib bordilar, uning nomi va asarlarining tiklanishi uchun jonbozlik ko‘rsatdilar. Shuningdek, Fitrat xorijda ham keng o‘rganildi: A.Z.Validiy, F. Ko‘pruli, E. Ollvort, I. Yorqin, I. Baldauf, A. Bennigsen, M. Saroy, K. Eraslon, X. Kamatsu, T. Rakovska-Xeyston kabi olimlar

[2] S. Mamajonov. “Ma’naviyat yulduzlari” kitobidan.
[3] Abdurauf Fitrat. Tanlangan asarlar. Toshkent: Ma’naviyat, 2000. B. 17.
[4] S. Mirvaliyev, R. Shokirova. O‘zbek adiblari. Toshkent: Fan, 2007. B.20 21.

har-xil davrlarda Fitrat ijodini turli tomondan turib tadqiq etdilar. Bularning hammasi Fitrat shaxsiyati va ijodining naqadar ko‘lamli ekanidan dalolatdir.

Fitrat adabiyotshunos. Fitrat yangi davr o‘zbek adabiyotshunosligining asoschilaridan biri, eng yirigidir. Uning qadimgi adabiyot, mumtoz adabiyot va zamonaviy adabiyot ustida olib borgan tadqiqot va yozgan maqolalari bugungi kungacha o‘z ahamiyatini yo‘qotgan emas. Fitrat, ayni paytda, ulug‘ nazariyotchi olim hamdir. “Adabiyot qoidalari”, “Aruz haqida”, “She’r va shoirliq” nomli risola va maqolalarida adabiyotshunoslikka oid yangi va g‘oyat asosli nuqtai nazarlar, qarashlar aks etgan. «Eski o‘zbek adabiyoti namunalari», «Chig‘atoy adabiyoti» «XVI asrdan so‘nggi o‘zbek adabiyotiga umumiy bir qarash» singari o‘lmas tadqiqotlari, Firdavsiy, Umar Xayyom, Yassaviy, Navoiy, Bobur, Muhammad Solih, Bedil, Mashrab, Turdi, Muqimiy, Furqat, Nodira haqidagi maqolalari, mana, oradan yuz yilning nari-berisida vaqt o‘tgan bo‘lsa ham “ilmiy ishda ilgari surilgan g‘oya va qarashlar, odatda, 15-20 yildan keyin eskiradi”, degan yondashuvlarni chippakka chiqarib, o‘z ahamiyati va dolzarbligini yo‘qotgan emas. “Buning sababi nimada?” degan asosli savol tug‘iladi. Sababi shuki, Fitrat, avvalambor, o‘zi tekshirayotgan manbalarni asliyatda o‘qib o‘rganadi, keyin esa, uning tekshiruvchi, tadqiqotchi sifatidagi ko‘lami nihoyatda keng, aytish joizki, u nafaqat o‘zbek, nafqat turkiy, balki fors, arab, umuman, butun Sharq adabiyotini teran biladi, o‘z davri jahon adabiyotshunosligi ob-havosidan yaxshi xabardor qomusiy olimdir. Eng muhimi, u inson sifatida butun, shaxslik darajasi baland, bas, to‘g‘ri va noto‘g‘riga munosabati samimiy, tirik va jasur edi. Mana shularning barchasi birlashib, qomusiy olimga tadqiq etilayotgan masalaning “jon tomiri”ga tushish imkonini beradi. “Jon tomir”ni tutib turgan olimning “tabib” barmog‘i esa, masalaning asl holini xatosiz sezib-ilg‘aydiki, natijada undan qolgan ilmiy meros hali-hanuz tadqiqodchilarning diqqat markazida turibdi.

Abdurauf Fitrat “She’r va shoirlik” maqolasida “she’r nima?” degan savolni qo‘yadi va g‘oyat o‘rinli javob beradi: “So‘nggi arab adiblari she’rni “kalomi mavzui mukaffai” deya ta’rif qiladilarkim, “vaznli, qofiyali gap” demakdir. Bizning shoirlarimiz ham she’rni shul bino bilan qabul etdilar. Shuning uchundirkim, “vazn” va “qofiya” bo‘lgan turli ma’nosiz so‘zlarning sharafina ishongan sayin she’rning haqiqatidan uzoqlashib qoldilar. Yetti-sakkiz so‘zni belgili bir “vazn”da tizib, ketinda belgili bir so‘zni “qofiya” qo‘ymoq bilan she’r orasinda yerdan ko‘kkacha ayirma bordir. She’rda kishilarning qonini qaynatguchi, singirlarini o‘ynatguchi, miyasini titratguchi bir kuch, ma’naviy bir kuch bor. Shunday bir kuchi bo‘lmag‘on so‘z vazn va qofiyasi bo‘lsun, “she’r” bo‘la olmaydir... “Vazn” bilan “qofiya”ning she’rga ta’siri yo‘qdir. “Vazn” va “qofiya”si bo‘lmag‘on ko‘p “she’r”lar bo‘lg‘oni kabi “she’r” bo‘la olmag‘on vaznli, qofiyali so‘zlar ham ko‘pdir. She’r yurak sezgularini ko‘rsatmakdir. Vazn va qofiya esa so‘zning “bezagi” (ziynati)”[5].

[5] Fitrat A. She’r va shoirlik. Turkiston, 1993. 1 iyul.

She'rda san'at ruhi bo'ladi, shu bo'lsagina uning qofiyasi bo'ladimi, yo'qmi, qat'i nazar, she'r deb ataladi, deyapti ulug' nazariyotchi olim. Yoki buning teskarisi: siz she'r deya havola etayotganingiz matn tashqaridan qofiyayu ohanglar bilan qanchalik bezatilgan bo'lmasin, agar unda "yurak sezulari" bo'lmasa, san'at asari bo'lolmaydi. Demak, bu yerda "haqiqiy she'r qanday bo'ladi?" degan savolga juda o'rinli, asosli javob aytilgan deyish mumkin.

Fitrat turkiy tilning himoyasida xuddi ulug' Navoiy kabi ko'p va xo'p qayg'urgan, yozgan. "Tilimiz" degan maqolasida birgina "bil" degan so'zdan 98 ta so'z yasash mumkinligini isbot qilib ("Demak, turkchada bir tomirdan 98 ta so'z undiring emish")[6], bu jihatdan turkiy til boshqa tillardan, xususan, arabu fors tillaridan boyroq ekanini aytadi. Shu bilan birga, turkiy til kunimizga kelib "baxtsiz" tilga aylanib qolganini ham yashirmaydi: "Dunyoning eng boy, eng baxtsiz bir tili qaysi tildir? Bilasizmi? Turkcha..."[7]

Fitrat arab va fors tillarini yaxshi bilsa ham, she'rlarida turkiy tilning sofligi uchun kurashdi. Bu hol millatning yana bir ulug' siymosi – Alixonto'ra Sog'uniy munosabatini yodga soladi: "Men Ali Sog'uniy yoshlik yigitlik kunlarimdan boshlaboq arabiy forsiy tillarini to'liq ravishda o'zlashtirdim. Zamonning menga ko'rsatgan to'sqinliklariga qaramay, Tangri yordami bilan keng ko'lamda diniy, tibbiy, ayniqsa, tarixiy ma'lumotlarga ega bo'ldim. Arabcha, forschalarni yozish, so'zlashgina emas, balki bu ikki tilda kitob yozish, she'r aytish qobiliyati menda bo'lsa ham, o'z ona tilim turkchani boshqa tillardan ortiqroq ko'rdim. Chunki qaysi bir millatning ona tili o'z hojatini o'tay olmay, boshqa yot tillar oldida mag'lubiyatga uchrab, tiz bukar ekan, unday millat ko'p uzoqlamayoq insoniy huquqlaridan ajraydi va uning hayot daftari ustiga inqiroz qalami chekilishi shubhasizdir. Bunday millat yolg'izgina vatanlaridan emas, balki butun borlig'i bilan tarix yuzidan yo'qolishga majbur bo'ladilar".[8]

Ayni damda, Fitrat otashin publitsist hamdir. 1917-yil noyabrda Qo'qon muxtoriyati tuziladi. Bu vaqtda Samarqandda bo'lgan Fitrat darhol o'z munosabatini maqola tarzida "Hurriyat" gazetasida e'lon qiladi. Maqolada ulug' jadidning yurakdan otilib chiqqan o'sha "Sayha"da otgan na'rasi quloqlarga baralla eshitiladi: "Ellik yildan beri ezildik, tahqir etildik. Qo'limiz bog'landi, tilimiz kesildi. Og'zimiz qoplandi. Yerimiz bosildi. Molimiz talandi, sharafimiz yemruldi. Nomusimiz g'asb qilindi, insonligimiz oyoqlar ostiga olindi. To'zimli turdik. Sabr etdik. Kuchga tayangan har buyruqqa bo'ysundik. Butun borlig'imizni qo'ldan berdik. Yolg'iz bir fikrni bermaduk, yoshuntirduk, imonlarimizga o'rab saqladuk. Bu — Turkiston muxtoriyati..".

Fitrat she'riyati. 1922-yilda "O'zbek yosh shoirlari" to'plamida Fitrat, Cho'lpon, Elbek va Botuning she'rlari bosilib chiqdi. Bu to'plam she'riyatdagi tamomila yangi ruh-kayfiyatni aks ettirar edi. Zero, XX asrga kelib, o'zbek

[6] Abdurauf Fitrat. Tanlangan asarlar. To'rtinchi kitob. Tilimiz. B.125.
[7] O'sha asar. B. 124.
[8] Alixonto'ra Sog'uniy. Turkiston qayg'usi. Toshkent: Sharq, 2021. B.14.

she'riyati tubdan yangilanishlarga yuz tutdi. Chunki zamon, atrof-muhit o'zgarayotgan va bu jarayon shiddat bilan davom etayotgan edi. Natijada she'r ham shaklan, ham mazmunan yangilandi. Fitrat, Hamza, Avloniy, Cho'lpon ana shu o'zgarishlarning ibtidosida turdi. Davr ruhini she'riyatga olib kirish kuchaydi. Hatto mumtoz Sharq she'riyatidagi ideal – "komil inson" tushunchasi ham bir qadar o'zgardi. Bu narsa, avvalo, dunyoning bir-biridan xabardor bo'lib turish, har tomonlama integratsiya imkonlarining o'sganligi, o'zaro tovar, axborot almashish sur'atining jadallashgani va oqibatda butun yer kurrasining talay qismi yaxlit ijtimoiy kayfiyat kasb etgani (globalizm) bilan izohlanadi. XIX asrdan boshlab bu kayfiyat G'arbdan Sharqqa tomon "esdi". Tarixiy o'sishda bir necha asrdan buyon turg'unlik pallasini boshidan kechirayotgan Sharq G'arbga ergashishga, qaysidir o'rinlarda unga taqlid qilishga, uning kayfiyatiga kirishga majbur qoldi. Bu kayfiyatga ko'ra, endi sharqliklar dunyoqarashida reallik, moddiyunchi nazar kuchaydi. Chunki fan-texnika natijalari kirib kelgan va ular hayotga keng tatbiq etilgandi, jamiyatda ijtimoiy-siyosiy harakatlar jadallashgan, asrlar davomida bir joyda depsinib turgan ko'pgina Sharq mamlakatlari, jumladan, Turkiston yana harakatga kelgandi.

Moddiy olamning harakatga kelishi mamlakat infrastrukturasini, jamiyat kayfiyatini, uning ustuvor qadriyatlarini tubdan o'zgartirib yubordi. Natijada, masalan, komil inson konsepsiyasi inson va jamiyat tarbiyasining asosini tashkil etgan qadriyat sifatida o'zining yangi mazmuniga ko'chdi. Bu shunday mazmun ediki, endi unda harakatdagi jamiyat hayoti bilan chambarchas bog'liqlik, uning kelajagi uchun qayg'urish hissi yashardi. Shaxsning missiyasi endi oshiqlik yo darveshlik emas va yoxud og'ir va sharafli tasavvufiy yo'llarni bosib o'tish emas, balki fidoyilik, o'zlikni ko'pchilikning manfaati, jumladan, Vatan ozodligi yo'lida fido qilish bo'lib dunyoga keldi. Aslida, komil insonlik yuksak martaba bo'lib, unga yetishish juda mushkul. Bu so'zning tom ma'nosida hech kim komillikka doxil bo'lolmaydi. U – bir ideal. Bu ideal kishini hamisha o'ziga – yuksaklikka, yuksalishga chorlaydi, unga ma'naviy ozuqa, yengilmas va toza ruh bag'ishlaydi, evaziga butun boshli umrni talab etadi, lekin shunda ham yetilmaydi, u – mangu yo'l. XX asr avvaliga kelib komil inson vazifasini davr jarohatini o'z dardi o'laroq qabul qilgan va yurt ozodligi, uning porloq kelajagi uchun kurashgan, bu qutlug' yo'lda aziz jonlarini ham ayamagan shaxslar bajara boshladi. Bunday shaxslar, eng avvalo, adabiyotda o'zlarini ko'rsatdi: ular individlik qobig'ini yorib chiqib, shaxslik maqomi sari dadil ilgarilagan, demakki, komillik yo'lida shaxdam odim tashlagan ulug' siymolardir. Shaxs-ijodkor davr dardini ko'radi, ularga to'g'ri tashxis qo'yib, davolash yo'llarini topadi, omadi chopsa, davolaydi ham. Biz Behbudiy, Fitrat, Hamza, Qodiriy, Cho'lpon kabi siymolar haqida gapirganimizda shu narsani anglaymizki, ular butun bir millat oldiga davr qo'ygan ulkan, kechiktirilmas muammolarni, avvalo, to'g'ri idrok etganlar, so'ngra asosiylarini muvaffaqiyatli hal etganlar.

XX yuzyillik ibtidosida millatning tafakkur gullari ma'rifatsizlikni yurtning eng og'riq nuqtalaridan biri deb bildilar. Ular iste'dodlarini elni o'qimishli qilishga

bag‘ishladilar, shu yo‘lda vaqtlari, kuchlari, mablag‘larini ayamadilar. Adabiyotni ham bir vosita aylab, ana shu oliy maqsadga xizmat qildirmoqchi bo‘ldilar. Ular xalqning ma’rifatli bo‘lishi yurt ravnaqi va millat taraqqiysining asosi deb bildilar. Oqibat – adabiyotda ma’rifatli kishi obrazi paydo bo‘ldi. Avloniy, So‘fizoda, Ibrat, Hamza, Fitrat, Cho‘lpon kabi qator shoirlarning ijodida shu g‘oya qayta-qayta ishlandi. Chunonchi, Fitrat «O‘gut» she’rida yozadi:

Og‘ir yigit, go‘zal, nurli ko‘zingda,
Bu millatning saodatin, baxtin o‘qudim.
O‘ylashingda, turishingda hamda o‘zungda
Bu yurt uchun qutulishning borlig‘in ko‘rdim.[9]

Ozodlik, Istiqlol, yangi davlat qurish kabi g‘oyalar esa Fitrat va boshqa shoirlar she’rlarida ideal-g‘oya darajasida tarannum etildi. Vaqti bo‘ldiki, ular hayotdan nimaiki ro‘shnolik kutgan bo‘lsa, hammasini shu g‘oya bilan bog‘ladilar. Chunonchi, Cho‘lpon bir she’rida:

Ol bayrog‘ingni, qalbing uyg‘onsin,
Qullik, asorat – barchasi yonsin,
Qur yangi davlat, yovlar o‘rtansin,
O‘sib Turkiston, qaddin ko‘tarsin! [I,146]

deb yozsa, Fitrat:

Onam, seni qutqarmoqqa jonmi kerakdir?
Nomusmi, vijdon bila imonmi kerakdir? [I,31]

deya nola chekdi “Yurt qayg‘usi” she’rida.

She’riyatdagi ideal jamiyatning burilish asnolarida o‘zini yaqqolroq namoyon etadi. Aniqrog‘i, o‘sha idealning bir qirrasi – dunyoqarash bilan bog‘liq tomoni bo‘rtibroq ko‘zga tashlanadi. Shu nuqtai nazardan qaralganda, XX asr yangi o‘zbek she’riyatida 20-yillar alohida o‘rin tutadi. Bu she’riyat Fitrat, Cho‘lpon kabi ulkan shoirlar nomi bilan bog‘liq bo‘lib, yurtning avval chor, so‘ngra sho‘rolar tomonidan bosib olinishiga qarshi kayfiyat bilan sug‘orilgan. Ularning she’rlariga singdirilgan g‘oya – ideal ham, asosan, ozodlik, istiqlol degan so‘zlarni ifodalaydi. Fitratning yana “Yurt qayg‘usi”, “Behbudiyning sag‘anasin izladim”, “Sharq”, “O‘qitg‘uvchilar yurtiga”, Cho‘lponning “Buzilg‘on o‘lkaga”, “Yorug‘ yulduzga”, “Kurash”, “Kishan”, “Ko‘ngil” kabi o‘nlab she’rlari zimnida ana shu ruh hukmron.

[9] Fitrat A. Tanlangan asarlar. – T., Ma’naviyat, 2000. – B.41; bundan keyin shu nashrdan olingan ko‘chirmadan so‘ng qavs ichida jild va sahifa ko‘rsatiladi.

Albatta, ularning ideali zamon talabiyu ruhi bilan yangilangan edi. Yangilangan ideal mumtoz adabiyotimizdagi idealdan farqlanadi. Chunki uni tashkil etgan asosiy tushunchalarning mazmun-mohiyati, tizimdagi o‘rni va maqomi endi jiddiy o‘zgardi. Jadidchilik bag‘rida yetishgan bu shoirlar ijodida mumtoz adabiyotdagi “komil inson” tushunchasi o‘rnini endi “ziyoli”, Haqqa intilishni istiqlol va taraqqiy yo‘lidagi kurash egalladi. Idealdagi sifat o‘zgarishini birgina “ziyoli” misolida qarab o‘tamiz. Avvalo, jadid ijodkorlar sog‘ingan ideal inson – “ziyoli” shunchaki o‘qimishli kishi emas. U zamonaviy bilimlar egasi, zamona ahvolidan yaxshi xabardor bo‘lishi va, eng muhimi, millatning ertasi haqida qayg‘urishi, uning taraqqiy etishi yo‘lida fidoyilik bilan kurashishi lozim. Oktyabr to‘ntarishidan keyingi voqelik ideal qahramon qiyofasiga sezilarli o‘zgarish kiritdi. Endi undagi ziyolilik belgilari susayib, yurt haqida qayg‘urish, uning taqdiri uchun mas’ullik, erkka tashnalik, kurashchanlik kabi jihatlar oldingi planga chiqdi.

Xullas, shu tariqa mumtoz adabiyotimizda markaziy o‘rinni egallab kelgan diniy ideal XX asr yangi o‘zbek she’riyatida birmuncha orqaga chekinib, uning o‘rni dunyo va jamiyatni tubdan o‘zgartirishga qaratilgan g‘oyalar bilan to‘ldi. Alohida ta’kidlash joizki, bu hol bolsheviklar ateistik siyosatini yo‘lga qo‘ymasidan avval, jadidchilik bilan bog‘liq holda yuzaga kelgandi. 20-yillarning o‘rtalaridan quvvatga kira boshlagan adabiy avlod esa idealda tub o‘zgarish yasagani yo‘q, u go‘yo jadidlardan estafeta tayoqchasini oldiyu idealga o‘zi ko‘zlagan konkret ijtimoiy maqsadga mos mafkura to‘nini kiygizdi. Natijada adabiyot jabhasida ham, xuddi butun jamiyatdagi kabi, keskin g‘oyaviy-mafkuraviy qarama-qarshilik yuzaga keldi: 20-yillarning o‘rtalaridan to 30-yillarning oxiriga qadar adabiyot ikki turli idealning to‘qnashuvidan iborat bo‘ldi.

Fitratning 1917-yilda yozilgan “Yurt qayg‘usi” turkumi [I, 31-35] uchta sochma va bitta tizma she’rdan tarkib topgan bo‘lib, u Turkiston taqdiri haqidagi tashvish-qayg‘u mahsulidir. Ta’kidlash kerak, turkumda davrning eng o‘tkir ijtimoiy dardi chinakam shaxsiylangan bo‘lib, uni XX asr o‘zbek she’riyatidagi ijtimoiy, grajdanlik poeziyaning ilk yaxshi namunasi sifatida ko‘rsatish mumkin. G‘oyaviy-tematik jihatdan turkumdagi she’rlar bir-birini to‘ldiradi, rivojlantiradi. Turkumdagi she’rlar shu jihatdan va yozilish sanasi tartibida ko‘rib chiqilsa, quyidagi hol kuzatiladi:

birinchisida buyuk ajdodlarga beshik bo‘lgan Turon “qullik chuqurlariga nedan tushdi?” degan savol qo‘yiladi va “arslonlar”ing yitib ketmagan, ular birlashishsa, ulkan kuch degan g‘oya oldinga suriladi;

ikkinchisida zabun va ayanch ahvoldagi “bir xotun xayoli” – ona Vatan timsoli qarshisida aybdorlik, javobgarlik hissi tuyuladi, “butun borlig‘i bilan unga ko‘mak qilurg‘a hozirlik” izhor etiladi;

uchinchisida lirik qahramon Temur ruhi oldida “omonatga xiyonat” qilgani uchun tazarru qiladi va “Turonning eski sharaf va ulug‘ligini qaytarish”ga ont ichadi;

to‘rtinchisida, Turkiston muxtoriyati e’lon qilinganidan keyin yozilgan tizma she’rda lirik qahramon o‘sha ontni bajarishga kirishgan, “Onam! Seni qutqarmoq uchun jonmi kerakdir” degan qat’iyat bilan “Temur bila Chingiz qoni toshdi tomrimizdan” deya “oyoqqa qalqqan”lardan biri sifatida gavdalanadi.

1917-yil davomida yozilgan bu she’rlar muayyan bir qarash, ijtimoiy-siyosiy mavqening tobora barqarorlashib, nihoyatida Vatan uchun kurashish zaruratiga iymon keltirilganini yaqqol ko‘rsatib turibdi. Ha, g‘oyat shiddatli o‘zgarishlarga to‘liq 1917-yil bunga qadar butun sa’y-harakatlari yagona maqsadga yo‘naltirilgan ziyolilarimiz uchun tanlov imkoniyatini taqdim etgan chegara holati edi. Fitratning yuqoridagicha qarorida sobitlashuvi ham, Hamzaning qarashlarida burilish yuz berishi ham o‘zining ijtimoiy-shaxsiy va ma’naviy-ruhiy asoslariga ega. Shu asoslardan kelib chiqib o‘z tanlovini amalga oshirgani uchun ulardan birini oqlab, ikkinchisini qoralashga hojat yo‘q – ikkisi ham yurtim, xalqim uchun tanlagan yo‘lim to‘g‘ri deb hisoblagan.

Xuddi Fitrat kabi, 20-yillar o‘zbek she’riyatining yetakchisi Cho‘lpon ijodida ham Vatan ozodligi mavzusi asosiy g‘oyaviy-tematik motiv bo‘lib qoldi. Bu ikki shoirning ruhiy yaqinligi “Yurt qayg‘usi” turkumi bilan “Buzilgan o‘lkaga” she’rini yoxud “Mirrix yulduziga” bilan “Yorug‘ yulduzga” she’rlarini qiyoslab ko‘rib amin bo‘lish mumkin. Bu she’rlar yurt va millat taqdiri haqidagi teran iztirobli mushohadalar, Vatanni Ona deb tushunish va uning haqini ado etolmaganlikdan keluvchi iztirob, mavjud holati uchun javobgarlik va uning uchun jon fido qilishga hozirlik kabi g‘oyaviy-tematik asoslarda o‘zaro mushtaraklik kasb etadi.

Fitrat dramaturg. Fitratning 15 ga yaqin sahna asarlari yozgani manbalarda aytiladi. “Chin sevish”, “Hind ixtilochilari”, “Shaytonning tangriga isyoni”, “Abulfayzxon”, “Vose’ qo‘zg‘oloni”, “Arslon”, “Mavludi Sharif”, “Begijon”, “Qon”, “Temur sag‘anasi”, “To‘lqin”, “Abo Muslim” kabi drama, tragediya, komediya, libretto janrlarida bitilgan asarlar uning dramaturgiya sohasida ham juda salmoqli qalam tebratganini bildiradi. Afsuski, ularning bir qismi, yuqorida ta’kidlangan va boshqa sabablar tufayli bizgacha yetib kelmagan.

Fitratning dramalari haqida akademik S. Mamajonov quyidagilarni yozadi: “Fitrat 1920-yilda «Chin sevish» va undan uch yil keyin «Hind ixtilochilari» fojiasini yozadi. Bunda ingliz bosqinchilaridan Hindistonni ozod qilishga kirishgan yoshlarning jasorati ko‘rsatiladi. Bu g‘oya «Chin sevish»da ham bor edi. «Chin sevish» Fitratning siyosiy-falsafiy yo‘nalishdagi kuchli asaridir. Fitrat tasavvuf, naqshbandlik, yassaviychilik to‘g‘risida risola, maqolalar yozgan. «Chin sevish»da bularning ta’siri seziladi. Fitrat Ovro‘poning davlat tuzumi, fan-texnika sohasidagi barcha yutuqlarini o‘rganish, o‘zlashtirish tarafdori. Ammo u yerda mehr-shafqatlilikni bir chekkaga surib, butun choralar bilan foyda ketidan quvishni, pul, oltinga sajda qilishni qattiq tanqid qiladi. Asardagi juda ko‘p o‘rinlar qizil imperiyaga ham qarata aytilgan tig‘li so‘zlar edi: «Qur’onni hayvon tepkisidan qutqarishdek buyuk», «cho‘chqani masjiddan haydash» kabi ezgu ish lozim, «ular talovidan qutulmoq uchun birlashmoq» kerak va «Masjidda namoz uchun

yig‘ilganlar — siyosiy yig‘in yasag‘on bo‘lib, to‘pga bog‘lanar, er bilan xotin o‘zaro ko‘proq gapirganda hukumatga qarshi bo‘lib, dorga osilar. Bu kun, ustidangina shu o‘lkaga qaraganda yiqilg‘on shaharlar, yondirilgan qishloqlar, talangan uylar, kesilg‘on boshlar, osilg‘on gavdalar, to‘kilgan qonlardan boshqa bir narsa ko‘rmaymiz…» Fitrat p’esasi hatto «Yirtqichlaridan elimizni qutqaramiz!» degan nido bilan tugaydi. Fitratning «Abulfayzxon» (1924 y.) tragediyasi garchand XVIII asrda yashagan Ashtarxoniylar sulolasining so‘nggi vakili Abulfayzxon hayoti haqida hikoya qilsa-da, aslida o‘sha «bosmachilik» davri — xalq ozodligi kurashi davriga hamohang edi. Fitrat zulm, adolatsizlik, zo‘ravonlik mamlakat va xalqni xarob qiladi, adolatsiz shohning qismati ham fojia bilan tugaydi, «podsholik qon bilan sug‘oriladigan bir yog‘ochdir!» deydi.

Fitrat «Arslon» va yana bir nechta p’esalar yozgan, afsuski, ularning ko‘pchiligi o‘z vaqtida bosilmay yo‘qolib ketgan. U diniy mavzuda ilmiy risola, p’esalar, hikoyalar yozdi. «Qiyomat» (1924 y.), «Shaytonning tangriga isyoni» (1924 y.), «Ro‘zalar» «Me’roj», «Zaynabning iymoni», «Oq mozor», «Qiyshiq eshon», «Zayd va Zaynab» kabi asarlari shular jumlasidandir”[10].

Fitrat adib. Fitratning “Munozara” va “Hind sayyohi bayonoti” (“Bayonoti sayyohi hindi”, “Hind sayyohi qissasi”, “Hind sayyohi” deya turlicha tarjima qilingan) asarlari o‘z vaqtida millatning ilg‘or qismiga ko‘k yuzida gumburlagan momaqaldiroqdek ta’sir qilgan. Taniqli fitratshunos olim, professor H. Boltaboyev shunday yozadi: “Bu ikki asar ma’lum ma’noda mavzudosh bo‘lib, ularda asrimiz boshlarida yuz bergan hodisalar bir millatparvar fozil shaxs tomonidan tahlil etiladi va shu boradagi fikrlar bir-birlarini to‘ldiradi. Muallif dastlabki asarida (“Munozara” nazarda tutilmoqda – U. Hamdamov) ma’rifatchi va islom islohotchisi sifatida ko‘ringan bo‘lsa, “Hind sayyohi...”ning mavzu doirasi ham, unda bayon etilayotgan voqealarning ko‘lami ham ancha keng. Asarda Buxoro amirligi hududidagi butun iqtisodiy, siyosiy, madaniy hayotning ko‘plam muammolari tilga olinadi”[11].

Fitratning ayrim asarlarining janri haqida ilmiy munozara qilish mumkin. Chunki ularda turli janrlarning, hatto adabiy turlarning hissasi bor. Birgina “Munozara”ni olib ko‘raylik. U muallif tomonidan yozilgan o‘ziga xos “Kirish” bilan boshlanib, “Xotima” bilan yakunlangan bo‘lsa ham, asarning asos qismi dialogdan iborat. Hajga ketayotgan bir buxoroli mudarris bilan farangi o‘rtasidagi savol-javob asar o‘zagini tashkil etadi. Mazkur dialog esa dramatik turga xos. Shuning uchun ham “Munozara” kabi asarlarning janri olimlar tomonidan ko‘pincha aniq ko‘rsatilmay, “Asarlar” degan umumiy nom bilan berilgan bo‘lsa, ajab emas.

XX asrning ilk choragi Turkistonda turli xil siyosiy, diniy va boshqa turli mafkuraviy kurashlar, qarama-qarshiliklar davri edi. Bas, el bir necha toifalarga bo‘linib, o‘zaro tortishib, bahslashgan. Vaqti-vaqti bilan hatto qonlar to‘kilgan.

[10] S. Mamajonov. “Ma’naviyat yulduzlari” kitobidan.
[11] Abdurauf Fitrat. Tanlangan asarlar. Toshkent: Ma’naviyat, 2000. B. 11.

Xuddi shunday ziddiyatlardan biri jadidlar, yangi qarash, yangi fikr tarafdorlari bilan qadimchilar, ya'ni eskini himoya qiluvchilar o'rtasida kurash kechadi. Fitrat "Munozara"ning boshlanishida yozadi: "Buxoroning najib millati bo'lg'an vatandoshlarim, birmuncha vaqtdan buyon jadid va qadim o'rtasida ixtilof chiqqani ba'zi millat xoinlarining xato va fasodlaridan boshqa narsa emasdir. Muqaddas vatanimizni parchalab, uning ahli jamoasini jadid va qadim unvonlari ostida ikki firqaga ajratib, ularning birini ikkinchisiga dushman qilib qo'ydilar.

Xor va xarobligimizning asosiy sababi musulmonlar tufayli emas, balki o'sha ma'nisiz ixtilofdan ekani ma'lum bo'ldi. Binobarin, har kim o'zini dini mubini islomning xizmatida bilsa, uyimizni buzg'uchi bu ixtilofni biz – buxorolilar orasidan ko'tarishga harakat qilsin.

Banda ham bu maslaki muqaddasning soliklaridan biri bo'lgani holda shu kunlarda bir hikoyat yozdimki, buxoroli bir mudarrisning hajga bora turib, Hindistonda bir farangi ila usuli jadida ham usuli qadim xususinda qilg'an munozarasi bo'lib, mazkur hikoyat ushbu masalani tugal hal qilg'andir"[12].

Fitrat mazkur asarni elning birlashini umid qilib, saboq bo'lsin deya bitadi. Ayni paytda, asar o'sha vaqtdagi yurt ahvolidan, uning ta'lim vaziyatidan, mudarris saviyasidan darak beradiki, ular bilan tanishgan o'quvchi Turkistonning qoloq bir o'lka bo'lib qolishi sabablarini tushunadi, beixtiyor bugungi kun bilan taqqoslaydi, xulosalar chiqaradi. Asardan parcha keltiramiz:

Farangi: Buxoro qanday joy?

Mudarris: Buxoroyi sharif katta shahar, ko'b ilmlarning markazi ham shirin-sharbat mevalarning koni.

Farangi: Buxoro shariflig'ining boisi ilmlarning ko'pligidanmi yo mevalarining seroblig'idan?

Mudarris: Men bularning har ikkalasini ham Buxoroning shariflig'ini bildiruvchi mustaqil sabablar, deb bilaman.

Farangi: Bir joyning shariflig'iga mevalarining ko'bligi sabab bo'lmas?

Mudarris: Ko'p yaxshi. Siz ilmlarning ko'pligini Buxoroning shariflig'iga sabab deb biling.

Farangi: Durust. Ammo bir mulkning ilmiy quvvatini bilmak, u yerdagi ulamolar sonini bilmakka bog'lidir. Bas, ayting-chi, Buxoroning jami nufuzi qancha?

Mudarris: Birodar! Men bir (ilm bilan) band odam bo'lsam, Buxoroning qaysi ko'chalarida yurib, uning odamlarini sanabman?!

Farangi: Yo'q, yo'q aslo! Men bunday deb aytsam, magar Sizning yurtingizda jug'rofiyo o'qimaydilarmi?

Mudarris: Men mudarris bo'lsam, kechalari kitob ko'raman, kunduzlari dars aytaman. Qachon qo'lim tegibdiki, munday hikoyat kitoblarini o'qisam. Munday kitoblar Buxoroda yo'q. Bo'lganda ham (ular) qissaxonlik quradigan boylarning uylarida bo'ladi.

[12] Fitrat A. Tanlangan asarlar. – T., Ma'naviyat, 2000. – B.46.

Farangi: Jug‘rofiyo hikoyat kitobi emas, ilmiy kitob. Juda foydali (bo‘lib), bir nech qismdan iborat. Uning bir qismini “istatistik” ataydilar1: munda har mamlakatning aholisi bayon qilinadi...

Bunday ta’lim darajasi bilan, jo‘g‘rofiya (geografiya) fanini “hikoyat kitobi” deb bilguvchi mudarrisning saviyasi bilan (mudarris, ya’ni o‘qituvchining saviyasi shu bo‘lsa, o‘qimagan qavm – avomning holini tasavvur qilish qiyin emas!) Turkiston qanday ham rivojlana olardi...

Quyiroqda farangning: “Bas, ayting-chi, Buxoroning jami nufuzi qancha?” degan savoliga mudarrisning: “Birodar! Men bir (ilm bilan) band odam bo‘lsam, Buxoroning qaysi ko‘chalarida yurib, uning odamlarini sanabman?!”, deya javob berishi yurtning, elning, uning ilg‘or qismi bo‘lmish mudarrislar, ya’ni diniy ulamolarning o‘z davrining yetakchi mamlakatlaridan, u yerdagi ilmu ma’rifatdan necha-necha o‘n yillar ortda qolib ketganini ro‘yi rost ko‘rsatadi. Endi Fitrat va boshqa jadidlarning qanday vaziyatda yashab ijod qilganliklarini, shu bilan birga, nega ular bunchalar jon kuydirib, jamiyatni har tomonlama modernizatsiya qilish fikru xayoli bilan tong ottirib, kun bottirganliklarini tasavvur qilish qiyin emas.

A. Fitratning shu choqqacha talay asarlari qayta-qayta chop etildi. Shulardan Fitrat ijodini nisbatan to‘laroq qamrab olgani – fitratshunos olim, professor H. Boltaboyev tomonidan tayyorlangan, 2000-yildan Toshkentda “Ma’naviyat” nashriyotida chop etila boshlagan besh jildli “Tanlangan asarlar” to‘plamidir. O‘tgan vaqt mobaynida professor H. Boltaboyev Fitratning yangi topilgan, oldingi kitoblarga kirmay qolgan asarlarini ham qo‘shib, 8 kitobni o‘z ichiga olgan nashrini izohlar bilan tayyorladi. Mazkur kitob ana shu tayyorlangan, bugungi kun darajasidan kelib chiqqanda, eng mukammal nusxasidan olinib, siz – aziz o‘quvchilarga taqdim etilmoqda.

O‘zbekning qomusiy olimi va adibi Abdurauf Fitrat har qanday millat iftixor qilishi mumkin bo‘lgan ulug‘ siymo, bas, undan qolgan o‘lmas meros elimiz qo‘lidagi tafakkur chirog‘i o‘laroq yonib turaveradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. XX asr o‘zbek adabiyoti tarixi. Jamoa tomonidan yozilgan o‘quv qo‘llanma. Toshkent: O‘qituvchi, 1999. B.119.
2. Mamajonov S. “Ma’naviyat yulduzlari” kitobidan.
3. Abdurauf Fitrat. Tanlangan asarlar. Toshkent: Ma’naviyat, 2000. B. 17.
4. Mirvaliyev S., Shokirova R. O‘zbek adiblari. Toshkent: Fan, 2007. B.20 21.
5. Fitrat A. She’r va shoirlik. Turkiston, 1993. 1 iyul.
6. Fitrat A. Tanlangan asarlar. To‘rtinchi kitob. Tilimiz. B.125.

SCIENCE AND INNOVATION LLC "SCIENCE AND EDUCATION NEWS" EDITORIAL BOARD

Babashev Farxad,
O‘zbekiston milliy universiteti “Pedagogika va umumiy psixologiya” kafedrasi mudiri, pedagogika fanlari nomzodi, dotsent

UDK: 378.147.88

OLIY TA’LIM TIZIMIDA «PUBLIC RELATION»

Annotatsiya. *Maqola «public relaion»ning mazmun-mohiyati, uning jamiyatda, xususan, oliy ta’lim tizimida tutgan o‘rni va ahamiyatiga doir tahlillar va xulosalarni o‘z ichiga olgan.*

Kalit so‘zlar: *Oliy ta’lim, «Public relaion», PR, PR-texnologiyalar, jamoatchilik bilan aloqalar, ta’lim masalalari, ichki va tashqi kommunikatsiya.*

«PUBLIC RELATION» В СИСТЕМЕ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация. *В статье содержится анализ и выводы о сущности связи с общественностью, ее роли и значении в обществе, в частности, в системе высшего образования.*

Ключевые слова. *высшее образование, «Public relaion», PR, PR-технологии, связи с общественностью, вопросы образования, внутренняя и внешняя коммуникации.*

“PUBLIC RELATION” IN THE HIGHER EDUCATION SYSTEM

Annotation. *The article contains analysis and conclusions about the essence of public relations, its role and significance in society, in particular in the higher education system.*

Keywords. *higher education, «Public relations», PR, PR technologies, public relations, educational issues, internal and external communications.*

Jamiyatimizda davlat hokimiyati va boshqaruv organlari faoliyatining ochiqligini ta’minlash, jismoniy va yuridik shaxslarning huquq, erkinlik va qonuniy manfaatlariga oid axborotni taqdim qilishning zamonaviy shakllarini joriy etish borasida mustaqillikka erishilgan oxirgi o‘ttiz yil davomida ma’lum

o‘zgarishlar O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasida ham o‘z aksini topgan. Masalan, mamlakatimizda jamoatchilik boshqaruvi tizimini takomillashtirishda xalq bilan samarali muloqot mexanizmlarini joriy qilish; jamoatchilik nazoratini amalga oshirishning zamonaviy shakllarini rivojlantirish, ijtimoiy sheriklikning samarasini oshirish; fuqarolik jamiyati institutlarini rivojlantirish, ularning ijtimoiy va siyosiy faolligini oshirish; mahalla institutining jamiyat boshqaruvidagi o‘rni va faoliyatining samaradorligini oshirish; ommaviy axborot vositalarining rolini kuchaytirish, jurnalistlarning professional faoliyatini himoya qilish kabi yo‘nalishlar belgilangan.[13]

Yuqorida qayd etilgan barcha holatlarda medianing hal qiluvchi ahamiyatini anglash qiyin emas. Jumladan, rossiyalik taniqli olim, A.V.Fedorov bugungi kunda jahonda yuz berayotgan globallashuv jarayoniga o‘z e’tiborini qaratib, uning yetkazuvchisi media ekanligi ta’kidlaydi. Masalan, 1980-yilda Internet tizimidan foydalanuvchilar soni nolga teng bo‘lsa, bu ko‘rsatkich 2004-yilga kelib 700 millionni tashkil qiladi (shundan 160 million AQShda, 18 million Rossiyada). Xuddi shu kabi ta’sirni jahon bo‘yicha «eski» mediada ham kuzatish mumkin: 1956-yilda teletomoshabinlar 75 millon bo‘lsa, 2004-yilda – 2 milliardni tashkil qiladi. XX asrning 30-yillarida radiotinglovchilar soni 57 million bo‘lsa, bu ko‘rsatkich XXI asr boshiga kelib, 2,5 milliardni tashkil qilgan.[14]

Bugungi kunga kelib, jahonda, jumladan, O‘zbekistonda ham millionlab internet foydalanuvchilari bor. Afsuski, ularning asosiy qismi mediasavodxonlik asoslaridan bexabarligidan turli buzg‘unchi harakatlarning qurboniga aylanib qolmoqda. Ular diniy chaqiriqlarning asl mohiyatini anglamasdan, o‘zlarining Ona-Vataniga qarshi isyon qilishgacha borib yetmoqda.

Bu esa jamiyatda nafaqat insonlar o‘rtasida, balki insonning Internet va ommaviy axborot vositalari (OAV), ya’ni media bilan bo‘ladigan muloqoti chegaralari kun sayin ortib borayotganini ko‘rsatadi. Har qanday tashkilot rahbari hamda a’zolari o‘z faoliyatida xalq bilan, jamoatchilik bilan faol muloqot qilishga tayyor bo‘lishi kerak. Bugungi vaziyat oliy ta’lim muassasalari matbuot kotiblari faoliyatini jonlantirishni, ta’lim muassasalari rahbarlari va pedagog-olimlar oldiga OAV hamda keng jamoatchilik bilan ikki tomonlama aloqani mustahkamlash vazifalarini ko‘ndalang qo‘ymoqda.

Oliy ta’lim tizimida PR-loyihalarning talab darajasida yo‘lga qo‘yilmagani O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish Konsepsiyasida tanqidiy ruhda qayd etib o‘tilgan: «xorijiy fuqarolarni mamlakatimizda ta’lim olishga keng jalb qilish borasidagi targ‘ibot ishlari, jumladan PR-loyihalar (O‘zbekiston oliy ta’lim muassasalari kunlarini tashkil

[13] O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni «O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida». (2017) https://www.lex.uz/acts/3107036.

[14] Федоров А.В. Медиаобразование и медиаграмотност. – Таганрог: Изд-во Кучма, 2004. – 340 с. 18-бет.

qilish, taqdimotlar o‘tkazish va boshqalar) yetarli darajada tashkil qilinmagan, bu borada interaktiv virtual platforma mavjud emas»[15].

PR-texnologiyalarni oliy ta’lim jozibadorligini oshirishda qo‘llash uchun uning mazmun-mohiyatini aniq tushunib, anglab olish lozim.

Oliy ta’lim tizimida ham xuddi boshqa sohalardagi kabi, OAV hamda keng jamoatchilik bilan samarali hamkorlikni yo‘lga qo‘yishda ko‘proq ichki va tashqi kommunikatsiyalarni rivojlantirish masalasi katta ahamiyat kasb etmoqda. Bizni keng jamoatchilik va xalq tushunishini va tan olishini istasak, albatta ular bilan faol va ochiq muloqot qilishimiz darkor. Bu masalada bizga bu ingliz tilida «jamoatchilik bilan munosabat o‘rnatish», «jamoatchilik bilan aloqalar» ma’nosini anglatuvchi Public Relations yoki PR yordamga keladi.

Jamoatchilik bilan aloqalar yoki PR mavzusini o‘rganar ekanmiz, ushbu faoliyatni anglatishda atamalarning qaysi biridan foydalanish maqsadga muvofiq, degan savolga javob qidirdik. Jumladan, rossiyalik olima M.A.Shishkina jamoatchilik aloqalariga bag‘ishlangan rus tilidagi adabiyotlarda ushbu fenomenni anglatuvchi 12 ta verbal tuzilma mavjudligini qayd etadi:

«public relations»; public relations; Public Relations; «PR»; PR;
«паблик рилейшнз»; паблик рилейшнз; «ПР»; ПР; Пи-Ар;
связи с общественностью (jamoatchilik bilan aloqalar);
общественные связи (jamoatchilik aloqalari).

Ushbu tushunchaning yuqorida sanab o‘tilganlaridan boshqa kamroq uchraydigan shakllari ham mavjudligini ta’kidlab, M.A.Shishkina «Bulardan qaysi biri rus tili qoidalariga to‘liq mos keladi?» degan savolni o‘rtaga tashlaydi. Bu masalada mutaxassislarda yakdil fikr yo‘qligi sabablarini batafsil ta’riflar ekan, G. Tulchinskiy, A. Chesanova, Y. Pirogova va Y. Borisova kabi filolog-olimlarning yuqorida qayd etilgan atamalarning qaysi birini va qanday ko‘rinishda ishlatish kerak? – degan savolga javoblarini batafsil tahlil qiladi va mazkur masalada o‘zining taklifini beradi. Ya’ni, muallif mazkur faoliyatni anglatuvchi ***pablik rileyshnz*** atamasini xuddi shu ko‘rinishda, ya’ni qo‘shtirnoqsiz va kichik harfda ishlatishni taklif qiladi.

M.Shishkina o‘zining taklifini asoslar ekan, Y.Pirogova va Y.Borisova kabi olimlarning «Kichik harflardan foydalanish ingliz tilidagi so‘zlarning rus tili muhitiga tezroq moslashuvini ta’minlaydi», degan qoidasidan kelib chiqqanini qayd etadi.[16]

Navbatdagi masala PR yoki ПР? Muallif o‘nlab yillar davomida rus tilida yuqoridagilarning fonetik eksplikatsiyasi Pi-Ar ham ishlatilishini ta’kidlaydi. Shuningdek, pi-armen, пиаровая акция kabi fonetik va leksik konstruksiyalar ham paydo bo‘lgani qayd etiladi. PR abbreviaturasidan foydalanishda ham katta

[15] O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi «O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida» PF-5847-son Farmoni. https://lex.uz/docs/4545884

[16] Шишкина М.А. Паблик рилейшнз в системе социального управления. СПб., 1999. 444 с. 11-бет. Электронный ресурс: http://marinashishkina.ru/uploads/pdf/216.pdf

kamchilik bor – grafik va fonetik mazmunida qarama-qarshilik mavjud: axir PR talaffuz qilinganida Pi-Arga mos kelmaydigan Pe-Er eshitiladi. Chunki ПР – bu abbreviatura ham emas, bor-yo‘g‘i PR ning kimdir o‘ylab topgan tarjimasidir.

Yuqoridagilarni inobatga olib, muallif bugungi kunda fanda va amaliyotda ushbu faoliyat turini anglatuvchi lotin yozuvidagi qisqa variant sifatida ***PR*** ni ishlatish maqsadga muvofiq degan xulosaga kelgan. Shu bilan birga ushbu tushunchaning Pi-Ar fonetik shakli ham saqlanib qolishini qayd etadi.

Biz ham M.Shishkina fikrini to‘liq qo‘llab-quvvatlagan holda, «PR» atamasini ishlatish maqsadga muvofiq, deb hisoblaymiz.

Shunday qilib, o‘rganilayotgan sohaga oid atamalar bo‘yicha muallif taklif qilayotgan, zamonaviy rus tilida sinonimlar qatori sifatida qaralishi mumkin bo‘lgan chizma quyidagi ko‘rinishga ega:

jamoatchilik bilan aloqalar = паблик рилейшнз - PR[17]

Xo‘sh **Public Relations (PR) – Паблик рилейшнз (PR yoki piar) nima? Uning mazmuni, maqsadi va vazifalari nimalardan iborat?**

Public Relations (PR) – o‘zbek tiliga «jamoatchilik bilan munosabatlar», «jamoatchilik bilan aloqalar» deb tarjima qilinadi. Bu tashkilot yoki muassasaning o‘z jamoatchiligi bilan muloqotini anglatadi.

M.Lukashenko va boshqalar PRning umuman 500 dan ortiq qoidalari borligini qayd etishgan. 1975-yilda PR sohasida ta’lim va tadqiqotlar Fondi (Foundation for Public Relations Research and Education) tomonidan 65 nafar yetakchi olimlar ishtirokida eng chuqur tadqiqotlardan biri olib boriladi. Ular PRga oid 472 ta turli qoidalarni tahlil qilib, quyidagi qoidani taklif qilishdi:

«PR – bu boshqaruvning o‘ziga xos funksiyasi bo‘lib, u tashkilotning o‘z jamoatchiligi bilan muloqot qilishi, bir-birini to‘g‘ri tushunishini va hamkorligini yo‘lga qo‘yadi hamda qo‘llab-quvvatlaydi; turli muammolarni hal qilish va vazifalarni bajarish uchun sharoit yaratadi; tashkilot rahbariyatiga jamoatchilik fikridan boxabar bo‘lishi va unga o‘z vaqtida munosabat bildirishida yordam beradi; kompaniya rahbariyatining jamoatchilik manfaatlariga xizmat qilishdan iborat bosh vazifasini aniqlaydi va unga asosiy e’tiborini qaratadi; «oldindan xabar berish tizimi» vazifasini bajarish bilan birga rahbariyatga noxush holatlarni bartaraf etishga ko‘maklashar ekan, har qanday o‘zgarishga tayyor turish va ulardan imkon qadar samarali foydalanishga yordam beradi; tadqiqotlar natijalaridan va ochiq, axloq me’yorlariga asoslangan muloqotdan o‘z faoliyatining asosiy vositasi sifatida foydalanadi».

Mualliflar tomonidan Britaniya jamoatchilik bilan aloqalar institutining quyidagi qoidasi ham keltiriladi: «PR – bu tashkilot va uning jamoatchigi o‘rtasida

[17] Шишкина М.А. Паблик рилейшнз в системе социального управления. СПб., 1999. 444 с. 11-бет. Электронный ресурс: http://marinashishkina.ru/uploads/pdf/216.pdf.

o‘zaro shaffof munosabatlarni yo‘lga qo‘yish va saqlashga qaratilgan holda o‘ylanib va rejalashtirilib, muttasil amalga oshiriladigan say’-harakatlardir».[18]

Albatta, Pablik rileyshnz birinchi navbatda ikki tarafning o‘zaro hamkorligi va hamfikrligini ta’minlashga qaratilgan jarayon. Shu bilan birga u aniq maqsadlarga erishishni nazarda tutadi. Shu jihatdan PR bo‘yicha angliyalik mutaxassis Frenk Djefkinsning fikrlari diqqatga sazovor. Birinchi navbatda Pablik rileyshnz – kommunikatsiyani tashkil qilish shakli bo‘lib, undan nafaqat tijorat, balki notijorat tuzilmalarda, jamoatchilik va xususiy sektorlarda ham foydalaniladi. Bu ancha avval paydo bo‘lgan marketing va reklama atamalaridan ham keng tushunchadir.

Biz PR – bu targ‘ibot va tashviqotdangina iborat jarayon bo‘lmasdan, bu birinchi navbatda ichki va tashqi kommunikatsiyani samarali tashkil etish orqali jamoatchilik bilan ijobiy munosabatlarni yo‘lga qo‘yish vositasi ekanligini doimo ta’kidlab kelganmiz.[19]

Frenk Djefkinsning fikriga ko‘ra, Pablik rileyshnz tashqi va ichki, tashkilot va uning jamoatchilik bilan o‘zaro hamfikrlikka erishish maqsadida rejali ravishda amalga oshiriladigan kommunikatsiyasining barcha shakllaridan iborat.[20]

Umuman, PR-texnologiyalar mazmun-mohiyatiga oid qarashlar ko‘p bo‘lib, ularning har birida o‘ziga xos jihatlarni ko‘rish mumkin. Bu texnologiyalar ichki va tashqi kommunikatsiyani yo‘lga qo‘yishdan tashqari, o‘quv-uslubiy jarayonlar bilan bog‘liq masalalar yechimini topishga ham xizmat qilishi maqsadga muvofiq.

PR-mutaxassislari aslida tashkilot va uning jamoatchiligi o‘rtasidagi vositachidir. PR-faoliyat aniq maqsad va vazifalardan kelib chiqib amalga oshiriladi. Maqsaddan kelib chiqqan holda vosita va yo‘nalishlar aniqlanadi.

Shuning uchun PR-faoliyat ikki yo‘nalishda amalga oshiriladi:

1) jamoatchilik fikrini o‘rganish va bu haqda tashkilot rahbariyatiga ma’lumot berish;

2) jamoatchilikka tashkilot siyosati va faoliyatini tushunishga imkon beradigan ma’lumotlarni yaratish va tarqatish.

PR quyidagi uchta asosiy funksiyaga ega hisoblanadi:

1) tashkilotning ehtiyojlarini qondirish va manfaatlariga erishish uchun jamoatchilik fikri va xatti-harakatlarini nazorat qilish (maqsadga muvofiq shakllantirish);

---

[18] Баранов Д.Е., Демко Е.В., Лукашенко М.А. PR: теория и практика: учеб. // Д.Е. Баранов, Е.В. Демко, М.А. Лукашенко [и др.]; под ред. М.А. Лукашенко. – М.: Маркет ДС, 2010. – 328 с. (Университетская серия). 12-13 – бетлар.

[19] Бабашев Ф.А. Новые возможности в PR-продвижении высших образовательных организаций в Узбекистане: состояние, перспективы развития // Муғаллим ҳем узлуксиз билимлендириу. Илмий-педагогикалық журнал. №3/1; 255-258-б.б. Нокис-2024; Бабашев Ф.А. «Осиё мўжизаси» феноменида PR-фаолиятнинг тутган ўрни. // Муғаллим ҳем узлуксиз билимлендириу. Илмий-педагогикалық журнал. №3/1; 595-601-б.б. Нокис-2024;

[20] Фрэнк Джефкинс, Дэниэл Ядин. Паблик Рилейшнз. Учебник для вузов. Перевод с английского под редакцией Б.Л.Еремина. – М.: ЮНИТИ-ДИАНА, 2003. http://evartist.narod.ru/text10/30.htm

2) jamoatchilikka javob berish (voqealarni, muammolarni, xulq-atvorni kuzatib borish va olingan ma'lumotlarni hisobga olgan holda harakatlar dasturini ishlab chiqish);

3) tashkilot tarkibidagi jamoat guruhlarining o'zaro konstruktiv hamkorligini ta'minlash orqali ular o'rtasidagi manfaatli munosabatlarga erishish.[21]

PR nazariyasi va amaliyotidagi asosiy tushunchalardan biri «jamoatchilik» tushunchasidir. **Jamoatchilik** deganda tashkilot faoliyati bilan u yoki bu darajada bog'liq bo'lgan istalgan odamlar guruhi tushuniladi.

Jamoatchilik ichki va tashqi turlarga bo'linadi.

Tashqi jamoatchilik deganda, tashkilot bilan bevosita bog'liq bo'lmagan odamlar guruhi tushuniladi. Bular quyidagilar:

1) ommaviy axborot vositalari xodimlari;
2) yetkazib beruvchilar, hamkorlar;
3) iste'molchilar, mijozlar;
4) mahalliy aholi;
5) davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari;
6) homiylar (real va potensial);
7) maxsus manfaatli guruhlar (ta'lim, sport, sog'liqni saqlash va boshqa soha xodimlari).

Ichki jamoatchilik – bu tashkilot tarkibiga kiruvchi odamlar (ishchilar, xizmatchilar, rahbarlar, aksiyadorlar) guruhidir[22].

D.Y.Baranov, Y.V.Demko va M.A.Lukashenkolar Saytel Freyzerga asoslanib, PR mazmun-mohiyatini aniq misol bilan tushuntirishga harakat qiladi: Sizdan haliyam PR hamda ommalashtirish, reklama va g'oya yoki mahsulotni ilgari surish o'rtasidagi farqlarni unutmaslik so'raladi: «Masalan, Sizning shahringizga sirk keldi va Siz barchaga bu yangilikni yetkazmoqchisiz.

1. Reklama – reklama taxtasini o'rnatib, unga sirk kelgani to'g'risida yozasiz.

2. Ilgari surish – shunday taxtani filga ortib, uni shahar bo'ylab aylantirasiz.

3. Ommalashtirish – orqasiga taxtada e'lon yozilgan fil shahar hokimining gulbog'ini payhon qildi va bu gazetada joy oldi.

4. PR – agar Siz hokimni noqulayliklarni hazilga yo'yib, bu holatni unutib, sirkning ochilishida ishtirok etishga ko'ndirsangiz».

Ko'p hollarda targ'ibot va PR sinonim sifatida talqin qilinadi, ammo bu noto'g'ri qarash. Quyida ushbu ikkita tushunchalarni taqqoslaymiz.

[21] Баранов Д.Е., Демко Е.В., Лукашенко М.А. PR: теория и практика: учеб. // Д.Е. Баранов, Е.В. Демко, М.А. Лукашенко [и др.]; под ред. М.А. Лукашенко. – М.: Маркет ДС, 2010. – 328 с. (Университетская серия). 14-15 – бетлар.

[22] Баранов Д.Е., Демко Е.В., Лукашенко М.А. PR: теория и практика: учеб. // Д.Е. Баранов, Е.В. Демко, М.А. Лукашенко [и др.]; под ред. М.А. Лукашенко. – М.: Маркет ДС, 2010. – 328 с. (Университетская серия). 17-бет.

Targ‘ibot va PR o‘rtasidagi asosiy farqlar

Targ‘ibot	PR
Bir tomonlama kommunikatsiya, muhokama talab qilmaydigan tadbir	Ikki tomonlama kommunikatsiya
O‘z nuqtai nazarini ilgari surish va axboriy tazyiq o‘tkazish	Tashkilot tomonidan taklif qilinayotgan siyosat (faoliyat)ning jamiyat uchun manfaatli va foydaliligi asosida jamoatchilik fikrini shakllantirish
Etika talablarini inobatga olmaslik imkonining mavjudligi	Jamoatchilik munosabatidan kelib chiqqan holda siyosatni o‘zgartirib borish. Etika me’yorlariga asoslanish.
Maqsad vositalarni oqlaydi; faktlarni o‘zgartirish va qalbakilashtirish mumkin.	Maqsad hech qachon yolg‘on, ziyonli va shubhali vositalardan foydalanishni oqlamaydi; faqat adolat bilan amalga oshiriladi.
Zarurat bo‘lganda faktlarni berkitish	To‘liq ochiqlik
Tarafdorlarni ko‘paytirish maqsadida ishontirish	O‘zaro hamfikrlikka erishish uchun ishontirish
Boshqa har qanday nuqtai nazarni rad etgan holda insonni bitta nuqtai nazarni qabul qilishga majbur qilish vazifasi qo‘yiladi.	Salbiy munosabatni rad etadi. Rad etmasdan, aniq faktlarga asoslanib, samarali hamkorlikni yo‘lga qo‘yadi.

Yuqoridagi tadqiqotlar tahlillariga asoslanib, PR-texnollogiyalar ta’rifini quyidagi mazmunda talqin qilishga qaror qildik: ***«oliy ta’lim muassasasida PR-texnologiyalar – bu ichki va tashqi kommunikatsiyani rivojlantirish hisobidan uning umumiy faoliyati samardorligini ta’minlash orqali imijini oshishiga xizmat qiladigan usul, uslublar va texnologiyalar majmuidir»***.

Xulosa shuki, PR-texnologiyalar har doim ikki tomonlama kommunikatsiya asosida hamkorlikka, ijobiy munosabatlarni yo‘lga qo‘yishga qaratilgan tadbirdir. U o‘zining har qanday tashkilot yoki kompaniyaning ichki va tashqi kommunikatsiyaga ochiqligini namoyon qilishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni «O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida». (2017) https://www.lex.uz/acts/3107036.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi «O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida» PF-5847-son Farmoni. https://lex.uz/docs/4545884

3. Бабашев Ф.А. Новые возможности в PR-продвижении высших образовательных организаций в Узбекистане: состояние, перспективы

развития // Муғаллим ҳем узлуксиз билимлендириу. Илмий-педагогикалық журнал. №3/1; 255-258-б.б. Нокис-2024.

4. Babashev F.A. «Osiyo mo‘jizasi» fenomenida PR-faoliyatning tutgan o‘rni. // Mug‘allim hem uzluksiz bilimlendiriu. Ilmiy-pedagogikalıq jurnal. №3/1; 595-601-b.b. Nokis-2024.

5. Баранов Д.Е., Демко Е.В., Лукашенко М.А. PR: теория и практика: учеб. // Д.Е. Баранов, Е.В. Демко, М.А. Лукашенко [и др.]; под ред. М.А. Лукашенко. – М.: Маркет ДС, 2010. – 328 с. (Университетская серия). 17-бет.

6. Федоров А.В. Медиаобразование и медиаграмотность. – Таганрог: Изд-во Кучма, 2004. – 340 с. 18-бет.

7. Фрэнк Джефкинс, Дэниэл Ядин. Паблик Рилейшнз. Учебник для вузов. Перевод с английского под редакцией Б.Л.Еремина. – М.: ЮНИТИ-ДИАНА, 2003. http://evartist.narod.ru/text10/30.htm

8. Шишкина М.А. Паблик рилейшнз в системе социального управления. СПб., 1999. 444 с. 11-бет. Электронный ресурс: http://marinashishkina.ru/uploads/pdf/216.pdf.

Musayev Mansur Tursunpo‘latovich,
Respublika Ma’naviyat va ma’rifat markazi huzuridagi Ijtimoiy-ma’naviy tadqiqotlar instituti bo‘lim boshlig‘i, siyosiy fanlari doktori (DSc)

UDK: 159.913

“IYEGOVA SHOHIDLARI” – ENG XAVFLI DESTRUKTIV VA TOTALITAR SEKTA

Annotatsiya. *Mazkur maqolada “Iyegova shohidlari” eng xavfli destruktiv va totalitar sekta sifatida uning faoliyati ilmiy jihatdan tahlil etilgan. Shuningdek, maqolada dunyo miqyosida turli dinlar va konfessiyalar orasida vujudga kelayotgan eng asosiy ziddiyatlar bevosita destruktiv va totalitar sektalarning harakatlari oqibatida vujudga kelayotganligi ilmiy jihatdan yoritilgan.*

Kalit so‘zlar: *Din, “Iyegova shohidlari” sekta, destruktiv, totalitar, miccioneplik, konfessiya, ma’naviyat, mafkura, tapg‘ibot, prozelitizm.*

“СВИДЕТЕЛИ ИЕГОВЫ” – САМАЯ ОПАСНАЯ ДЕСТРУКТИВНАЯ И ТОТАЛИТАРНАЯ СЕКТА

Аннотация. *В данной статье анализируется деятельность «Свидетелей Иеговы» как наиболее опасной деструктивной и тоталитарной секты. Также в статье научно обосновано, что основные конфликты, возникающие между различными религиями и конфессиями в мире, напрямую вызваны действиями деструктивных и тоталитарных сект.*

Ключевые слова. *Религия, секта «Свидетели Иеговы», деструктивная, тоталитарная, миссионерская, конфессиональная, духовность, идеология, пропаганда, прозелитизм.*

“JEHOVAH’S WITNESSES” IS THE MOST DANGEROUS DESTRUCTIVE AND TOTALITARIARY SECT

Annotation. *This article analyzes the activities of Jehovah's Witnesses as the most dangerous destructive and totalitarian sect. The article also scientifically substantiates that the main conflicts that arise between different religions and confessions in the world are directly caused by the actions of destructive and totalitarian sects.*

Keywords. *Religion, Jehovah's Witnesses sect, destructive, totalitarian, missionary, confessional, spirituality, ideology, propaganda, proselytism.*

Globallashuv sharoitida dunyo miqyosida turli dinlar va konfessiyalar orasida vujudga kelayotgan asosiy ziddiyatlar bevosita destruktiv va totalitar sektalarning harakatlari oqibatida vujudga kelmoqda. Ayniqsa, destruktiv va totalitar sektalar geosiyosiy kuchlar ko‘magida xavfli qurol sifatida, o‘zga din vakillari e’tiqodiga raxna solmoqda. Bu haqda Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev qayd etganidek: “Ekstremistik va terroristik tashkilotlar soxta g‘oyalarini asl diniy qadriyatlar sifatida talqin qilish orqali inson huquqi va erkinliklarini oyoq osti qilish, insoniyatning diniy, madaniy-ma’rifiy merosiga jiddiy zarar yetkazib, dinlar orasiga nifoq solishga hamda dinlararo munosabatlarga putur yetkazishga harakat qilmoqda”[1]. Zero, bugungi kunda u yoki bu dinni bayroq qilib dunyoviy tartibotga qarshi yo‘naltirilgan radikal harakatlarga qapshi kupash olib bopish ko‘p qippali benihoya ziddiyatli fenomen ekanligini inobatga olish zarur. Zamonaviy dunyoning diniy manzarasi bugungi kunda murakkab va ko‘p qirrali hodisa sifatida namoyon bo‘lmoqda. Natijada, dunyo miqyosida destruktiv va totalitar sektalar faoliyati tobora avj olayotganini kuzatish mumkin.

Hozirgi kunda dunyo miqyosida faol missionerlik va prozelitizm harakatlari bilan shug‘ullanayotgan “Iyegova shohidlari” eng xavfli destruktiv va totalitar sekta sifatida namoyon bo‘lmoqda. Mazkur tashkilot 1931-yilda “Bibliya tadqiqotchilari” nomi ostida AQSh hukumati tomonidan diniy tashkilot emas, balki nashriyot sifatida ro‘yxatga olingan. Ushbu sekta protestant yo‘nalishining diniy tashkiloti maqomi ostida faoliyat olib borsa-da, ayrim tadqiqotchilarning fikriga ko‘ra, mazkur sekta xristianlikning paraxristian va psevdoxristian yo‘nalishlariga mansubdir. “Iyegova shohidlari” sektasi tarixi “Bibliya tadqiqotchilari” harakati natijasida vujudga kelgan bo‘lib, XIX asrning 70-yillarida AQShning Pensilvaniya shtatida yashovchi Charlz Teyz Rassel (1852-1916) tomonidan asos solingan.

Mutaxassislar “Iyegova shohidlari” ta’limotlarida ariylik unsurlari mavjudligi to‘g‘rsidagi fikrlarni bayon etsa-da, rossiyalik bir qator tadqiqotchilar “Iyegova shohidlari”ni sektalar qatoriga qo‘shsa, ayrim rossiyalik dinshunoslar fikriga ko‘ra, “Iyegova shohidlari” sekta hisoblanmaydi[2]. “Sektaning shtab kvartirasi AQShning Nyu-York shtatidagi Bruklin mavzesida joylashgan bo‘lib, ushbu shaharda “Galaad – Bibliya maktabi” tashkil etilib, dunyo miqyosida mazkur sekta ta’limotlari asosida missionerlar tayyorlash yo‘lga qo‘yilgan. “Iyegova shohidlari” sektasi o‘z ta’limotlarini dunyoning turli burchaklarida yashovchi aholi vakillariga yetkazish maqsadida ularning madaniyati, ma’naviyati, qadriyatlari, urf-odatlarini o‘rganish orqali o‘zlarining tillarida ko‘plab adabiyotlar

va jurnallar chop etishga alohida e'tibor qaratishadi. 1996-yilda Yevropa parlamenti 172 ta eng xavfli diniy harakatlar ro'yxatini e'lon qilganda, mazkur ro'yxatda "Iyegova shohidlari" sektasi birinchi o'rinni egallagan edi.

Shu o'rinda, "Iyegova shohidlari" sektasi missionerlik faoliyatiga alohida e'tibor qaratishadi. Tashkilot a'zolari, asosan, fuqarolar uylariga bevosita tashrif buyurib, ushbu sekta g'oyalari aks etgan jurnal va adabiyotlar tarqatish orqali o'z izdoshlarini ko'paytirish maqsadida targ'ibot va tashviqot ishlarini olib boradi. Hozirda dunyo miqyosida iyegovachi missionerlarning umumiy soni 700 mingdan ortiq bo'lib tashkilot rahbariyati tomonidan missioner kadrlarni tayyorlashga alohida e'tibor qaratiladi. Nyu-York shahrida "Galaad" missionerlar tayyorlash markazida joriy etilgan 5 oylik o'quv kurslarida dunyo miqyosida missionerlar sekta ta'limotlari asosida tahsil olish yo'lga qo'yilgan. Ushbu sekta hozirgi kunga kelib, dunyoning 236 ta mamlakatda o'z faoliyatini olib boradi va o'zining 115 ta mintaqaviy vakolatxonasiga ega[3]. Sekta ta'limotida tashkilotning har bir a'zosi missionerlik faoliyatini olib borishi lozim. Jumladan, tashkilot rahbariyati tomonidan sekta ta'limotini keng targ'ib etish maqsadida har bir a'zo oyiga 10 soatdan 150 soatgacha o'z vaqtini missionerlik faoliyatiga sarflashi talab etiladi. Sekta a'zolarining missionerlik faoliyatiga qarab tashkilot rahbariyati tomonidan sekta a'zolari tashkilot iyerarxiya (mansab pog'ona)siga ko'tarilish ta'minlangan. Ayniqsa, "Iyegova shohidlari" missionerlik faoliyatini asosan to'rt bosqichda amalga oshiradilar:

da'vatlarga zarracha bo'lsa ham qiziqish bildirgan, "qiziqqan" insonlarni qidirish;

sektaning ta'limotini qabul qilishga tayyorlash;

da'vat qilinayotgan odamning ongiga Bibliya kurslari va uni matnini o'rgatish orqali diniy ta'limotlarini singdirish;

prozelitlarni suv bilan cho'qintirish, ularni targ'ibotchilik (missionerlik) faoliyatiga tayyorlash kabi vazifalar belgilangan.

Bugungi kunga kelib, "Iyegova shohidlari" sektasi dunyo miqyosida o'z ta'limotini yoyish maqsadida bir qator jurnallar va adabiyotlarni chop etishni yo'lga qo'ygan. Ya'ni "Storejevaya bashnya" (Qo'riqchi minorasi) jurnali har oyda 2 marotaba 125 tilda 22 milliondan ortiq nusxada chop etish hamda oyiga 1 marotaba 81 tilda 20 million tirajda nashr etiladigan "Probudites!" (Uyg'oninglar) jurnallari orqali missionerlik faoliyatini keng miqyosda targ'ibot va tashviqot qilish orqali yil davomida 100 million AQSh dollari miqdoridagi mablag'lar sarflanayotganligini ta'kidlash lozim.

Hozirda "Iyegova shohidlari" sektasi tomonidan amalga oshirilayotgan faol missionerlik harakatlari natijasida dunyoning juda ko'plab mamlakatlarida fuqarolarning diniy e'tiqodiga nisbatan shubha uyg'otmoqda. Bu esa o'z navbatida diniy nizolarning kelib chiqishi natijasida mamlakatlardagi ijtimoiy, siyosiy, ma'naviy va madaniy barqarorlikka raxna solmoqda.

Xristianlikning Katolik va Provaslav yo'nalishi vakillari "Iyegova shohidlari" sektasini xristianlikka mutlaqo aloqasi yo'q ekanligini alohida

ta'kidlab, Rossiya madaniyat arboblari ochiq maktub bilan Rossiyaning sobiq Prezidenti D.Medvedevga murojaat qilib, mazkur sekta totalitar sekta sifatida davlat va jamiyat manfaatlariga putur yetkaziyotganligi, sekta tomonidan nashr etiladigan "Storejevaya bashnya" nashrlari ekstremistik jurnallar qatorida e'tirof etishgan[4].

"Iyegova shohidlari" sektasi ta'limotida 1936-yildan buyon Xochdan xristianlikning ramzi sifatida foydalanish taqiqlandi. Sektada oqim a'zolari Isoni Xochga oyoq-qo'llari bilan emas, balki ustunga mixlab qo'yilgan (lot. crux simplex) deb hisoblashadi. "Yangi dunyo talqini"da yunoncha σταυρός (stavros) so'zi "qiynoq ustuni" sifatida tarjima qilingan. "Iyegova shohidlari" sektasi Xochni e'zozlashni ular go'yoki, but-sanamlarga sig'inish deya hisoblashadi. "Iyegova shohidlari" sektasi 1961-yildan e'tiboran tashkilot a'zolariga bemorni davolashda qon quyish taqiqlandi. Sekta ta'limotiga ko'ra, bemorga qon quyish, qonni iste'mol qilish kabi gunoh ekanligini qayd etib, bemorga qon quyishni ta'qiqlashdan maqsad, oqim a'zolarining turli kasallikka chalinishni oldini olish chorasi ekanligini ta'kidlashgan. Vaholanki, sekta rahbariyati tomonidan bemorlarni qonsiz davolash tibbiyotning yangi usuli ekanligi to'g'risidagi yolg'on fikrlarni ilgari surishi kuzatilgan. Mazkur holat natijasida juda ko'p sekta a'zolari bevaqt vafot etishiga sabab bo'lmoqda. Shu bilan birga, sekta mafkurasida davlat ramzlari bayroq, gerb, madhiya hamda ko'plab milliy vatanparvarlik ramzlarini olqishlash, ijro etish, armiya va boshqa harbiy qo'shinlarda xizmat qilish, harbiy tashkilotlarda ishlash, maktab va harbiy oliy o'quv yurtlarida harbiy tayyorgarlikdan o'tish, zo'ravonlik asosida kuchini ko'rsatish, jangovar san'at va sport turlari boks, karate bilan shug'ullanishga ruxsat etilmaydi.

Sekta ta'limotida o'z a'zolariga bir necha bor 1914-, 1918-, 1925-, 1941-, 1945-, 1975-, 2001- va 2012-yillarda "qiyomat qoyim" bo'lishi muqarrar ekanligini alohida ta'kidlasa-da, sekta ta'limotida ilgari surilgan yolg'on bashorat amalga oshmadi. Mazkur yolg'on aqida natijasida sekta ta'limotiga nisbatan tashkilot a'zolari o'rtasida ishonchsizlik kuchayishi oqibatida oqim a'zolari sektani tark eta boshlagan.

Ajablanarli tomoni "Iyegova shohidlari" sektasi o'zining diniy ta'limotini doimiy tarzda o'zgartirib turadi. Mazkur o'zgarishlar tashkilot tomonidan kiritilib, sekta a'zolarining yagona ishonadigan narsasi bu tashkilotga bo'lgan e'tiqodidir. Shu tariqa, o'zga har qanday narsalarga bo'lgan ishonch tashkilot tomonidan osongina o'zgartirilishi mumkin. Sekta ta'limotida tashkilot faoliyatiga zid keladigan tarix oqim a'zolari xotirasidan butkul o'chirib tashlanadi. Ayniqsa, sekta ta'limotida "Tarixni boshqarish bugunni boshqarishdir, bugunni boshqarish kelajakni boshqarish degan shior" muhim o'rin tutadi.

"Iyegova shohidlari" a'zolari jamoat joylarda, fuqarolarning xonadonlariga bevosita tashrif buyurish orqali faoliyat ko'rsatishi aniqlanmoqda. Sekta a'zolari oqimga yangi a'zolarni jalb etish maqsadida o'zining 86 usulidan iborat metodlariga egadir[5]. "Iyegova shohidlari" ta'limotida sekta o'z a'zolariga bir qator bayramlarni nishonlash qa'tiyan taqiqlanadi. Tashkilot a'zolari

Xristianlikdagi asosiy bayramlar Rojdestvo, Pasxa kabi diniy bayramlarini nishonlanashdan bosh tortishadi.

Shuningdek, oqim a'zolari diniy bayramlar bilan bir qatorda, dunyoviy va davlat miqyosidagi bayramlarni ham nishonlashni rad etishadi. Ayniqsa, sekta a'zolari dunyoviy bayramlar 31-dekabr (yangi yil), 8-mart (xalqaro xotin-qizlar bayrami), 9-may hamda o'zlarining tug'ilgan kunlarini nishonlash sekta ta'limotida rad etiladi. Sekta ta'limotiga ko'ra, ushbu bayramlarni xristianlikka mutlaqo aloqasiz ekanligini alohida ta'kidlashadi.

Tashkilot a'zolari mazkur bayramlarni kelib chiqishini majusiylikka aloqador ekanligini e'tirof etishadi. Shu o'rinda, sekta ta'limotiga ko'ra, oqim a'zolarining mazkur bayramlar bilan o'z a'zolarini tabriklash ham taqiqlanadi. Shular qatorida Rojdestvo, yangi yil kabi bayramlar uchun suvenir (esdalik sovg'a)lar sotish yoki sotib olish mumkin emas. Ayniqsa, o'zga diniy tashkilot va cherkovlar tomonidan hamkorlikda tashkil etiladigan ibodat marosimlari va tadbirlarida hamda aksiyalarda qatnashish tashkilot qonunchiligida rad etiladi. Shu bilan birga, o'zga din vakillarining diniy marosimlarida qatnashish, jumladan marhumga janoza o'qishda ishtirok etish ham taqiqlanadi. Dafn marosimlarida aytiladigan motam va aza qo'shiqlari, faryod ko'tarish nomaqbul hisoblanadi. Mazkur holat oqim a'zolarining fikriga ko'ra, marhumlarning keyingi qayta tirilish jarayonida e'tiqodning kuchsizligidan dalolat berishi mumkinligini ta'kidlashadi. Shuningdek, "Iyegova shohidlari" sektasi tashkilot a'zolariga oliy ta'lim olishni ham rad etishadi. Tashkilot qonunlariga ko'ra, oliy ta'lim olish go'yoki, shaytonning quroli sifatida baholanadi. Shu o'rinda, sekta qonunlariga ko'ra, oqim a'zolarining oliy ta'limga ega bo'lishi Iyegova ta'limotini olishda ularning ongini chalg'itishi mumkin. Sekta doirasida oqim a'zolarining mansab pog'onasiga ko'tarilishda to'siqinlik qilishi va "o'z ma'naviyatiga" raxna solish uchun zamin yaratishi mumkin.

"Iyegova shohidlari" sektasi ta'limotida «aql» so'zi ahmoqona fikrlar va inson ichidagi kuchlarga ma'nodosh sifatida u insonni xudo va haqdan uzoqlashtiradi. Sektada «dunyo» so'zi oqim faoliyatiga zid bo'lganligi uchun jaholat deya hisoblanadi. Shu o'rinda, sekta doipasida o'rnatilgan axborot nazoratini «ta'minlash» orqali sektantlar faoliyatini o'z nazoratiga olishga alohida e'tibor qaratiladi. Mazkur omil missionerlik tashkilotlarini o'z saflariga juda ko'plab inconlarni jalb etish orqali tarafdorlar sonini ko'paytirishga zamin yaratmoqda. Ayniqsa, zamonaviy texnologiyalar yordamida inson ruhiyatiga juda kuchli ta'sir ko'rsatish opqali o'zlarining mafkuraviy g'oyalari bilan dunyoni zabt etishga harakat qilmoqda. Mazkur holat, «insonlarning ongi va qalbini ekspansiya qilish (zabt etish) orqali ularning ma'naviy dunyosini o'zgaptirib, zombi - manqurt»ga aylanishiga zamin yaratmoqda. Zero, «manqurt deganda biz odatda, o'zligini anglashdan mahrum bo'lgan o'zining ajdodlari va tarixini bilmaydigan, ongi past, insoniylikdan yiroqlashgan insonlarni tushunamiz. Mustaqil fikrlashdan mahrum itoatkor, jismoniy ehtiyojining quliga aylangan odamlar manqurt deb ataladi»[7].

2006-yildan boshlab "Iyegova shohidlari" sektasi o'zining diniy adabiyotlarini o'zbek tilida Rossiyaning Sankt-Peterburg shahrida chop etayotganligi, ushbu adabiyotlar mamlakatimiz hududiga qo'shni Qozog'iston va Qirg'iziston davlatlari orqali kirib kelayotganligi aniqlanmoqda. "Iyegova shohidlari" sektasining mamlakatimizdagi faoliyatini o'rganish jarayonida sekta a'zolari davlat va jamiyat manfaatlariga zid ravishda sekta ta'limoti va g'oyalari aks etgan diniy adabiyotlarni istalgan joyda fuqarolarni xonadonlarida targ'ibot va tashviqot qilishmoqda. Mazkur sektaga a'zo bo'lgan yoshlarni harbiy tayyorgarlik va qo'shin safida xizmat qilishdan voz kechish holatlari aniqlanmoqda. Sekta ta'limotida davlat bayramlari va ramzlarini tan olmaslik, saylov jarayonlarida ishtirok etmaslik, davlat vazifalariga qasamyod qilish qa'tiyan rad etiladi. Shuningdek, iyegovachilar boshqa dinga e'tiqod qiluvchi insonlarning diniy marosimlarida ishtirok etmaslik, dafn etishda vujudga kelayotgan muammolar, tibbiyotda bemor hayotini saqlashda qon quyishga qat'iyan qarshilik qilish hamda sekta qonunchiligida qattiq unga amal qilish talab etiladi. Markaziy Osiyoda faoliyat ko'rsatayotgan "Iyegova shohidlari" cherkovlari diniy tashkilotining Belgiyada joylashgan "Yevropa assotsiatsiyasi" tomonidan olib boriladi[8].

Bugungi kunda dunyo miqyosida geosiyosiy kuchlar muvozanatining tobora o'zgarishi, ayrim rivojlangan davlatlarning o'z demokratiyasini "eksport" qilish orqali dunyoga hukmronlik qilish maqsadida ochiqdan-ochiq da'vogarlik qilishga bo'lgan harakatlar misolida namoyon bo'lmoqda. Yaqin Sharq mintaqasiga, jumladan, arab mamlakatlariga o'z ta'sirini o'tkazishga urinayotgan kuchlar o'rtasidagi geosiyosiy raqobatning kuchayishi ularning mustaqilligiga tahdidlarni yangi turlari sifatida namoyon bo'layotganini ko'rsatadi. O'z navbatida, bunday harakatlar Yaqin Sharq va Shimoliy Afrika, jumladan, ayrim arab davlatlarining geosiyosiy va geostrategik ahamiyati ortib borayotgani, ulkan tabiiy-iqtisodiy va boshqa resurs salohiyatiga egaligi ular xavfsizlik va barqarorlikka tahdid va xatarlar saqlanib qolayotgan mintaqa sifatida hamon jahon hamjamiyati diqqat markazida turganligini ham anglatadi[9]. Zero, missionerlik va prozelitizm harakatlari zamirida faqat va faqat siyosiy g'oya mavjud ekanligini anglash lozim. Ayniqsa, mazkur harakatlar natijasida "inson huquqlari", "vijdon erkinligi", "demoraktik erkinliklar"ni olg'a surish uchun ko'rsatilayotgan "ko'mak" aslida mamlakatni parokandalik sari siyosiy boshboshdoqlikka yetaklayotganligi yaqqol namoyon bo'lmoqda.

Vaholanki, missionerlik va prozelitizm harakatlari orqali amalga oshirilayotgan "demokratiya" niqobidagi urinishlar bir qator noxushliklarni keltirib chiqarishi mumkinligini anglash barchadan jiddiy fikrlashni taqozo etmoqda. Shu tariqa "ayrim" siyosiy markazlar va davlatlar tomonidan bevosita yo'naltirilayotgan missionerlik va prozelitizm harakati natijasida muayyan mintaqa va hududga demokratiyani "eksport" qilish orqali o'zlarining siyosiy maqsadlarini amalga oshirish ko'zga tashlanmoqda. Shu o'rinda diniy ong inson hayotining barcha sohalari bilan bevosita bog'liq bo'lib, o'zining turli shakllarida shaxsning atrofdagi dunyo, tabiat, jamiyat bilan bevosita bog'liqligini ko'rsatadi. Sektantlar

internet, kompyuter gpafikasi, ingliz tili to‘garaklari tashkil etib, yoshlarni o‘ziga jalb etadi. «Internet yoshlarning madaniy va ijtimoiy moslashuvida muhim rol o‘ynaydi. Uning eng katta afzalliklari – zarur ma’lumot, bilim olish, ijodiy o‘sish, muloqotga kirishish va ish topish uchun maydonni kengaytirish imkoniyati»[10] nihoyatda qulayligidadir.

Mamlakatimizda huquqiy demokratik davlat barpo etish va uning taraqqiy etishida diniy e’tiqod erkinligining siyosiy-huquqiy asoslari shakllantirildi. Yurtimizdagi an’anaviy dinlar orasida islom va pravoslavlik mavjud bo‘lsa, noan’anaviy diniy tashkilotlar ham O‘zbekistonda o‘z diniy ta’limotlarini tarqatish va mustahkamlashda faol ishtirok etib kelmoqda. Noan’anaviy diniy tashkilotlar faoliyatini baholash juda qiyin. Biroq xalqaro amaliyotga ko‘ra, ko‘pgina mamlakatlarda noan’anaviy diniy tashkilotlarni ro‘yxatga olishda vaqtinchalik cheklovlar mavjud. Shuningdek, bir qator noan’anaviy diniy tashkilotlar o‘z faoliyati uchun davlat idoralari va jamiyat tomonidan qattiq tanqid qilinib, hattoki, ulap joylashgan davlatning Konstitutsiyasi va qonunlariga zid bo‘lgan faoliyati uchun ham taqiqlangani ma’lum. Ko‘pincha yoshlarning noan’anaviy diniy tashkilotlarning g‘oyaviy va boshqa ishlariga jalb etilishi holatlari uchrab turadi. Shu o‘rinda, O‘zbekistonda «noan’anaviy» diniy tashkilotlarning tarqalishining sabablari quyida keltirilgan:

Birinchidan, e’tiqod va ishonchsizlik o‘rtasida juda ko‘p shubhali «diniy doiralar» mavjud. Bunday «dindor»lar «noan’anaviy» din destruktiv va totalitar sektalar uchun qulay sharoit yaratadi.

Ikkinchisi, ommaviy diniy savodcizlik, boshlang‘ich diniy ta’limning yo‘qligi. Hozirgi diniy vaziyatda bu odamlarni noto‘g‘ri yo‘ldan ozdirish va diniy targ‘ibot nishoniga olish imkonini bepadi.

Uchinchidan, bular «noan’anaviy» diniy tashkilotlarning dogmatik, kult, tashkiliy xususiyatlari. Dogmatik jihatdan yangi diniy oqimlar oson yo‘l va javob izlayotgan ommaviy iste’mol jamiyati ongiga asoslangan samarali dogmalar bilan ajralib turadi. Kult nuqtai nazaridan, bir qarashda, zamonaviy odamlarning ehtiyojlariga javob beradigan diniy faoliyatning o‘ziga xos demokratik shakli aniqlanadi. Tadqiqotchi G.Telebayevning fikricha, «yosh avlodning o‘zgaruvchan didini hisobga oladigan islom va pravoslavlikdan ko‘ra noan’anaviy dinlar, ya’ni destruktiv va totalitar sektalarda innovatsiyalarga ko‘proq ochiqdir».

To‘rtinchidan, yangi dinlarning izdoshlari o‘zlarining missionerlik ishlarida faol. Ular turli vaziyatlarga moslashib, mamlakatdagi turli guruhlarning psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda harakat qila oladilar. «Ular yoshlarga, ularning o‘zgaruvchan ehtiyojlari va didiga e’tibor qaratadi. Shu bilan birga, destruktiv va totalitar sektalar yoshlarni o‘ziga jalb etishda zamonaviy psixologik texnologiyalardan foydalanishini ta’kidlamoqda. Mamlakatimizda inson ongi va qalbiga qaratilgan turli g‘oyaviy tahdidlarga, xususan, diniy aqidaparastlik, ekstremizm, missionerlik harakatlariga qarshi, avvalo, odamlarning bilim va ma’naviy immunitetini kuchaytirishga alohida e’tibor qaratilmoqda»[11]. Eng yomoni, bunday ma’naviy tahdidlar zamirida insonni o‘zi tug‘ilib o‘sgan yurtidan,

xalqidan voz kechishga, vatanparvarlik, yurtga sadoqat tuyg‘ularidan mahrum etishga qaratilgan. Shu bilan birga, diniy bilim olishga intilayotgan, ammo diniy ta’limot bo‘yicha tasavvurga ega bo‘lmagan yoshlarning radikallashuv xavfi yuqoriligicha qolmoqda[12].

Shu o‘rinda destruktiv va totalitar sektalar axborot nazoratini “ta’minlashda” quyidagilarga alohida e’tibor qaratishmoqda. Sektalar ta’limotiga ko‘ra, oqim a’zolarining ongini nazorat qilish maqsadida boshqa axborot manbalari radio, televideniye, gazetalar bilan aloqasini cheklashga alohida e’tibor qaratiladi. Sektalar tashkilotidan tashqari insonlar bilan aloqani uzish va ularni ig‘vo qilish, a’zolarni tashkilot faoliyatiga oid adabiyotlar, g‘oyaviy mafkuraviy ma’ruzalar bilan “bombardimon qilish” sekta to‘g‘risidagi muayyan axborotni “maxfiy” ravishda tasniflanadi (masalan oqimning yetakchisi, amalga oshirilayotgan ehsonlar, hayot tarzini o‘zgarishi, sektadan talab qilinayotgan moliyaviy majburiyatlar, pullar qanday maqsadlarda sarflanishi).

Sekta ta’limotiga ko‘ra, haqiqatni bo‘zib talqin etiladi sektantlar go‘yoki, biz nochor ahvolda yashayotgan bolalar uchun pul yig‘amiz deya ochiqchasiga yolg‘on ishlatish. Tashkilot a’zolari hech kim oqim yetakchisiga pul bermasligini, sekta yetakchisini xudoligiga ishonmasligi. Sektada o‘rnatilgan axborot nazorati oqibatida oqim a’zolarini qaror qabul qilishga xalaqit berish orqali sekta to‘g‘risida tanqidiy fikrlar bildirish bartaraf etiladi.

Tashkilotda a’zolar o‘rtasida muloqot qilishda hiyla-nayrang ishlatish orqali oddiy so‘zlarga yangi va qo‘shimcha ma’nolar berishga harakat qilinadi. Xulosa qilib aytganda, Davlatimiz rahbari Shavkat Mirziyoyev: “Bu illatlar davlatni yemirib, jamiyatni parchalab, radikal guruh va oqimlar uchun mafkura bazasiga aylanmoqda” [13], – deya ta’kidlashi ayni haqiqatdir. Zero, yoshlarimizni buzg‘unchi oqimlar ta’siridan asrash barcha yurtdoshlarimizning muqaddas burchidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Shavkat Mirzayoyev. Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi. Uchinchi nashri. – Toshkent: «O‘zbekiston» nashriyoti. 2021.B- 328.

2. Евменов Д. История создания и учение Общества Сторожевой Башни. Структура секты и методы ее регистрации в разных странах. apologiya.orthodoxy.ru/si/history.html.

3. Православное христианство: Церковь и общество: Обновления сайтов раздела “Миссионерства”. pravmir.ru

4. Волков Е.Н. Методы вербовки и контроля сознания в деструктивных культах. // Журнал практического психолога.- М., 1996.№ 3

5. G‘affarova M. O‘zbekiston xotin-qizlarining sotsiomadaniy qiyofasidagi o‘zgarishlar tendensiyasi. Dok.disser. – Toshkent, 2021. – B.163.

6. Ma’naviyat asosiy tushunchalar lug‘ati. Toshkent: «O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati». 2021.B-294.

7. Xasanboyev O‘. O‘zbekistonda davlat va din munosabatlari: diniy tashkilotlar, oqimlar mafkuraviy kurashning dolzarb yo‘nalishlari. “Toshkent islom universiteti” nashriyot matbaa bosmaxonasi. T-2014. B-88.

8. Bozorov O. Bugungi kunning eng dolzarb vazifasi. Tinchlik va osoyishtalik – oliy ne’mat / mas’ul muharrir Shayx Abdulaziz Mansur; O‘zbekiston musulmonlari idorasi; Milliy g‘oya va mafkura ilmiy-amaliy markazi. – T.: “Movarounnahr”, 2013. B86-87.

9. G‘oyibnazarov Sh. Islom terrorizmga qarshi. Toshkent: O‘zbekiston, 2021. – B.228.

10. Jo‘raqo‘ziyev B. Manipulyatsiya jarayonlari va ularga qarshi chora-tadbirlarning zarurati. Ma’naviy-ma’rifiy ishlar samaradorligini oshirish va targ‘ibotning zamonaviy texnologiyalari respublika ilmiy-amaliy konferensiya materiallari.– Toshkent: MAX PRISTIL, 2022. – B. 231.

11. Kadirov U. FACTORS AND IMPORTANCE OF FORMING PERSONAL CONSCIOUSNESS IN THE INFORMATION SOCIETY. American Journal of Pedagogical and Educational Research. Volume 18, | November,2023.

12. Kadyrov U.D., Kadyrov G.U. DRUG ADDICTION AS A SOCIAL-PSYCHOLOGICAL PROBLEM. Science and innovation international scientific journal. Volume 3 | March, 2024.

Новоселов Сергей Аркадьевич,
доктор педагогических наук, профессор, директор института педагогики и психологии детства, ФГБОУ ВО «Уральский государственный педагогический университет», Российская Федерация, Екатеринбург

UDK: 371.485

BOLALARNING IJODIY QOBILIYATLARINI KOMPLEKS RIVOJLANTIRISH TEXNOLOGIYASINING XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. *Maqolada bolalarning ijodiy qobiliyatlarini har tomonlama rivojlantirish uchun keng sinovdan o'tgan texnologiya – assotsiativ-sinektik texnologiya va uning variantlari keltirilgan. Texnologiya nafaqat ixtiro uchun zarur bo'lgan ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirishga qaratilgan, balki bolalarda kelajakdagi ixtirochilik faoliyati uchun motivatsiya yaratadi. Maqola Rossiya Federatsiyasi Ta'lim vazirligining "Bolalar ixtirosini rivojlantirish uchun ta'lim muassasalari va ota-onalarning tarmoq o'zaro hamkorligini ilmiy-metodik ta'minlash" mavzusidagi davlat topshirig'i doirasida olib borilgan tadqiqot materiallari asosida tayyorlangan.*

Kalit so'zlar: *maktabgacha yoshdagi bolalarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish, qobiliyatlarni har tomonlama rivojlantirish, pedagogik texnologiya, mazmun-faollik o'zagi, birgalikda ijodkorlik, ixtiro, ijodkorlik uchun motivatsiya.*

ОСОБЕННОСТИ ТЕХНОЛОГИИ КОМПЛЕКСНОГО РАЗВИТИЯ ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ ДЕТЕЙ

Аннотация. *В статье представлена прошедшая широкую апробацию технология комплексного развития творческих способностей детей – ассоциативно-синектическая технология (АС-технология) и её варианты. Технология направлена не только на развитие творческих способностей, необходимых для изобретательства, но и формирует у детей мотивацию к будущей изобретательской деятельности. Статья подготовлена на материалах исследования, выполняемого в рамках государственного задания Министерства просвещения РФ по теме: «Научно-методическое*

обеспечение сетевого взаимодействия образовательных учреждений и родителей по развитию детского изобретательства».

Ключевые слова: *развитие творческих способностей детей дошкольного возраста, комплексное развитие способностей, педагогическая технология, содержательно-деятельностный стержень, сотворчество, изобретательство, мотивация к творчеству.*

FEATURES OF TECHNOLOGY FOR COMPREHENSIVE DEVELOPMENT OF CHILDREN'S CREATIVE ABILITIES

Annotation. *The article presents a widely tested technology for the comprehensive development of children's creative abilities - associative-synectic technology (AS-technology) and its variants. The technology is aimed not only at developing the creative abilities necessary for invention, but also creates motivation in children for future inventive activities. The article was prepared based on research materials carried out within the framework of the state assignment of the Ministry of Education of the Russian Federation on the topic: "Scientific and methodological support for network interaction between educational institutions and parents for the development of children's invention".*

Key words: *development of creative abilities of preschool children, comprehensive development of abilities, pedagogical technology, content-activity core, co-creativity, invention, motivation for creativity.*

Педагоги, решающие задачу организации процесса развития творческих способностей детей, находятся в ситуации осознания высокого уровня ответственности перед обществом, родителями и самими детьми за результаты этого вида педагогической деятельности. Присущая каждому ребёнку креативность (В.Н. Дружинин, [4]), как общая способность к творчеству, склонность детей к креативной деятельности, как такого её вида, который характеризуется наличием субъективной или объективной новизны хотя бы в одном из компонентов деятельности (К.К. Платонов, [5]), требует от педагога поиска всё новых способов и форм организации творчества детей. Очевидно, что, исходя из аксиомы о развитии способностей детей в процессе их деятельности (а других способов развития способностей пока не придумано), педагогам, ставящим перед собой задачу развития креативности детей, необходимо создать условия для их включения в креативную деятельность в двух основных позитивно ориентированных (с точки зрения общественной значимости) видах.

Это, во-первых, *познавательная (исследовательская) деятельность* ребенка, направленная на самостоятельное открытие новых для ребёнка, как субъекта деятельности, знаний об окружающем мире, а также о самом себе, своём внутреннем мире. Познавательная деятельность помогает ориентироваться в организации отношений с миром и с самим собой.

Во-вторых, это *творческая деятельность ребенка,* направленная на самостоятельное нахождение способов применения и преобразования объектов окружающего мира, как материальных, так и духовных, исходя из актуальных потребностей ребенка. При этом ребёнок в своей творческой деятельности способен создавать новые, полезные и значимых для него и его социального окружения объекты, которые ранее не существовали в его отношениях с миром и самим собой.

Оба выделенных вида креативной деятельности взаимосвязаны, «переходят» друг в друга и взаимно обогащаются в информационном (знаниевом) и инструментальном (технологическом) аспектах.

При этом педагогам нельзя забывать, что само существование диалектической взаимосвязи понятий «добро» и «зло» предопределяет существование *еще одного вида креативной деятельности*, для обозначения которого автор предложил термин *«злопорождение».* Это негативно ориентированный с точки зрения общественной значимости вид креативной деятельности, который не вполне осознаётся детьми и не вполне контролируется ими на первых этапах её становления и развития. Злопорождение, как вид креативной деятельности, проявляется в самостоятельном или навязанном извне поиске и осуществлении детьми способов удовлетворения своих потребностей за счет причинения морального и (или) материального ущерба окружающим людям и другим живым существам, в том числе посредством создания направленных на это новых способов, новых материальных и нематериальных объектов. К этим негативным потребностным устремлениям можно отнести, среди прочего, осознанное или неосознанное желание любыми средствами занять лидирующую позицию в отношениях с другими людьми, особенно заметное у современных детей. Дети не до конца осознают тот вред, который наносят другим детям или контактирующим с ними взрослым, когда обижают друг друга или взрослых, например, отбирая или ломая принадлежащие другим вещи, или придумывая обидные дразнилки или лживые истории про других детей и взрослых. К сожалению, интернет создал новые возможности для злопорождающей деятельности, в том числе для детей – интернет-буллинг и троллинг, оскорбительное поведение в социальных сетях.

Поэтому **главной задачей педагогов в их воспитательной деятельности**, направленной на развитие творческих способностей детей, является *создание необходимых условий для преобразования креативности каждого ребенка в полезную познавательную и творческую деятельность, т.е. в позитивные виды креативной деятельности*. Актуализация креативности детей в творчество является важнейшим фактором предотвращения неосознанного или осознанного становления детей на путь злопорождения.

Необходимо отметить, что существующие методики развития творческих способностей, технологии организации творческой деятельности

детей не предусматривают решения этой задачи. Поэтому при разработке авторской *технологии комплексного развития творческих способностей детей* были предусмотрены компоненты деятельности педагога и родителей, направленные на обеспечение выбора детьми общественно значимых позитивных видов креативной деятельности. В процессе проектирования алгоритмов управления и функционирования (по терминологии В.П. Беспалько [1]) в структуре технологии были определены виды творческой деятельности, в которых детям удастся реализовать биологические и социальные предпосылки успешного создания новых для них материальных и духовных объектов, соответствующих общественным нормам и целям.

Эта технология опирается также на утверждение о том, что общим и в наибольшей степени присущим всем детям, начиная с дошкольного возраста, видом творческой деятельности является изобретательство, изобретательская деятельность. Она направлена на поиск инструментов и способов увеличения и расширения возможностей человека за счет использования или создания новых материальных объектов окружающего мира и их преобразования, исходя из актуальных потребностей субъекта деятельнбости. Ребенок буквально с первых месяцев жизни начинает контактировать с объектами материального мира и использовать их для удовлетворения своих потребностей (соска, бутылочка с детским питанием, первые игрушки, позже – ложка, чашка, тарелка и т.д.). Когда ребенок осваивает основные элементы игр, в которых используются материальные объекты: игрушки, кубики, детали конструкторов, природные и искусственные вещества, такие как песок, краски, пластилин, а затем «дорастает» до использования смартфонов, компьютеров и других гаджетов, его изобретательство становится очевидным для любого находящегося рядом взрослого, если он уделяет детям хотя бы толику своего внимания. Исторически именно изобретательство стало первым видом творческой деятельности в эволюции человеческого вида – «человеку разумному» предшествовал «человек умелый». Именно на этой стадии развития человеческого вида род *Homo* стал преобразовывать природные материалы в орудия труда, в инструменты, расширяющие возможности и повышающие вероятность успеха в удовлетворении потребностей представителей этого рода, в том числе в борьбе за выживание. Благодаря этому род *Homo* перешёл на более высокую ступень развития. В некотором смысле можно говорить, что изобретательство, которое уже в то время не могло существовать без элементов познавательной деятельности, сделало человека разумным. И наши дети вновь и вновь повторяют этот путь.

Изобретательская деятельность способна активизировать, порождать другие виды творческой деятельности, в том числе новые для субъекта деятельности. Например, словотворчество, изобразительное творчество, которые необходимы ребенку для описания полученных в процессе изобретательской деятельности результатов. Активизируя другие виды творчества, изобретательская деятельность актуализирует (приводит в

действие) творческие способности, необходимые для достижения результата в этих видах деятельности. Это «включение» способностей обеспечивает их развитие. Таким образом, *изобретательская деятельность способствует развитию комплекса творческих способностей, т.е. некоторого множества способностей к реализации нескольких видов творческой деятельности.*

В педагогически организованном процессе развития творческих способностей детей изобретательская деятельность может стать содержательно-деятельностным стержнем (по терминологии комплексной системы обучения – М.В. Богуславский [2]), интегрирующим несколько видов творческой деятельности. Сам процесс реализации нескольких связанных *изобретательством* видов деятельности, т.е. *комплекса видов деятельности*, обеспечивает *развитие комплекса способностей.* При этом будет срабатывать известный механизм взаимовлияния процессов развития нескольких видов деятельности, связанных единым деятельностным стержнем и необходимых для их реализации способностей. Имеется в виду известный закон взаимосвязанности, сформулированный Р. Ладо на основе законов Э. Торндайка [6]: если два психических акта развиваются во взаимосвязи, то повторение одного из них приводит к появлению или закреплению второго. То есть творческие способности, развитые при реализации одного из видов творческой деятельности, обязательно проявятся и будут закреплены в процессе «включения» других творческих способностей, связанных с реализаций другого вида творческой деятельности.

Из логики этих рассуждений следует предложенный нами вариант определения понятия *комплексное развитие творческих способностей детей* – это педагогически организованный процесс субъективного творчества детей, предполагающий реализацию ими во взаимодействии с педагогами и родителями основных компонентов нескольких видов творческой деятельности (комплекса видов творчества), взаимосвязанных с помощью выбранного педагогом содержательно-деятельностного стержня, например, изобретательской деятельности. Это обеспечивает управляемую педагогом актуализацию, а затем и прогрессивное качественное изменение у детей всех творческих способностей, включение которых необходимо для успешности детей в каждом виде творчества из числа отобранных в упомянутый выше комплекс. При этом результативность детей в этих видах творчества способствует достижению субъективно нового результата в интегрирующем их детском изобретательстве.

Алгоритмом управления в структуре технологии комплексного развития творческих способностей детей стала сотворческая с детьми деятельность педагогов и родителей, близкая по характеру к педагогическому сопровождению самостоятельного творчества ребенка. Базируясь на трактовке В.А. Сластенина и И.А. Колесниковой [4], мы определяем сотворчество взрослых с детьми как процесс заинтересованного

наблюдения за самостоятельной деятельностью ребенка, ее поощрения, а при необходимости консультирования ребенка и личного ограниченного, но ситуативно необходимого, участия взрослого в разрешении ситуаций нового для ребенка вида, которые закономерно возникают в процессе его самостоятельного творчества. Другими словами, алгоритм управления в технологии комплексного развития творческих способностей детей «переплетается» с алгоритмом функционирования детей как субъектов творчества, то проходя параллельно ему, то пересекая его посредством интеграции отдельных компонентов обоих алгоритмов.

Исходя из идеи о механизме взаимосвязанности психических актов и синонимической близости понятий «взаимосвязь» и «ассоциация» [8], в качестве алгоритма творческой деятельности детей выбраны алгоритмы ассоциативных эвристических методов, таких как метод фокальных объектов (Ч. Вайтинг), метод гирлянд ассоциаций и метафор (Г.Я. Буш), а также близкий к ним по характеру ассоциативной мыслительной деятельности метод синектики (У. Гордон), в котором предусмотрены мысленные «экскурсии» в самые разные сферы человеческой деятельности, в том числе творческой, посредством использования *четырех видов аналогий*: прямой, личностной, символической и фантастической [7]. Взаимосвязь этих методов определяется тем, что в основе *ассоциации* лежит кратковременная условная генерация психических связей, отвечающих за предметное сходство, т.е. *аналогию*. Выбор этих методов привел к уточнению названия создаваемой технологии, в котором нашли отражение названия выбранных методов. Ее полное название – *ассоциативно-синектическая технология комплексного развития творческих способностей детей.* Но для удобства это название сокращено до варианта – ***АС-технология.***

Ядром любого из существующих на сегодняшний день вариантов применения АС-технологии является следующий **алгоритм**:

1) Детям и осуществляющим педагогическое сопровождение их творческой деятельности взрослым предлагается выбрать любое известное им детское литературное произведение: одно или несколько стихотворений, одну или несколько сказок, или рассказов, или несколько пословиц и поговорок. При их выборе с детьми обсуждаются нравственные мотивы, содержащиеся в сюжетах. По аналогии с сюжетом (сюжетами) выбранных произведений дошкольникам предлагается сочинить собственное (индивидуальное или коллективное) литературное произведение и проиллюстрировать его и выбранные ранее произведения в рисунках.

2) Педагог организует процесс выполнения из детских рисунков оригинальной художественной композиции, в которой дети в сотворчестве со взрослыми отражают главные черты взаимодействия героев литературного произведения между собой и с окружающим миром. Допускается использование техник аппликации, коллажирования, анимации и т.д.

3) Перечитывая вместе с детьми сочиненные ими литературные произведение и обсуждая их рисунки и композиции, педагоги и родители помогают детям увидеть, описать, проанализировать ситуации нового вида, ситуации затруднения, в которых оказываются или могут оказаться герои их сочинений, после чего формулируется творческая задача.

4) Дети придумывают и предлагают для обсуждения новые устройства, приспособления, способы, которые так или иначе будут способствовать решению творческой задачи, при этом педагог организует использование детьми одного из ассоциативных методов творчества и синектики.

5) Придуманное техническое изобретение зарисовывается, возможно схематически; с помощью взрослых составляется его краткое описание со ссылкой на отдельные элементы на рисунке.

6) Педагог организует процесс изготовления детских изобретений из доступных материалов при участии родителей.

7) В завершение детско-взрослому коллективу предлагается объединить полученное в нескольких видах творчества в сценарий презентации комплексного творческого продукта, например, в форме театральной постановки.

Главными чертами АС-технологии, в отличие от всех существующих педагогических технологий развития творчества, являются: ее направленность на включение детей в *деятельность по усмотрению ситуаций нового вида с ее нравственной оценкой*; *организация сотворчества детей, педагогов и родителей одновременно в нескольких видах творческой деятельности, связанных воедино изобретательством детей*.

АС-технология является ключевым элементом проводимого в Екатеринбурге, начиная с 2017 г., Фестиваля детского изобретательства, который включает в себя ряд образовательных процедур, дающих основание считать сам Фестиваль одним из вариантов АС-технологии. Фестиваль детского изобретательства является одним из главных мероприятий научно-образовательного проекта «Детская академия изобретательства», реализуемого в Екатеринбурге во взаимодействии с более чем 120 организациями общего и дополнительного образования Екатеринбурга, городов и поселков Свердловской области, а также Перми и Челябинска. Детская академия изобретательства функционирует на основе реализации сетевого взаимодействия этих образовательных учреждений с родительским сообществом и Уральским государственным педагогическим университетом, как научно-методическим ядром проекта. В 2021 г. проекту «Детская академия изобретательства» присуждена премия им. В.Н. Татищева и Г.В. де Геннина. В настоящее время активно развиваются новые организационные формы реализации научно-образовательного проекта, направленного на комплексное развитие творческих способностей детей, такие как «Архипелаг творчества», «Парк детских изобретений», «Фабрика детских изобретений»,

«Летний кубок Детской академии изобретательства». Все эти субпроекты объединяет использование АС-технологии.

Познакомиться с комплексными творческими продуктами, созданными детско-взрослыми коллективами в процессе реализации алгоритмов АС-технологии, можно на сайтах Детской академии изобретательства и Фестиваля детского изобретательства.

Литературные источники

1. Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологии. М.: Педагогика, 1989.

2. Богуславский М.В. Комплексная система обучения / Энциклопедия профессионального образования: в 3-х т. Под ред. С.Я. Батышева. М.: АПО,1998. Т. 1.

3. Дружинин В.Н. Психология общих способностей. 3-е изд. М.: Питер, 2007; СПб: Техническая книга.

4. Колесникова И.А., Борытко Н.И., Поляков С.Д., Селиванова Н.Л. Воспитательная деятельность педагога: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. Под общ. ред. В.А. Сластенина и И.А. Колесниковой. М.: Академия, 2005.

5. Платонов К.К. Краткий словарь системы психологических понятий: Учеб. пособие для учеб. заведений профтехобразования. 2-е изд. перераб. и доп. М.: Высшая школа, 1984.

6. Подласый И.П. Педагогика: учебник. 2-е изд., доп. М.: Юрайт, 2011.

7. Чус А.В., Данченко В.Н. Основы технического творчества: учебное пособие для вузов. Киев; Донецк: Вища школа, 1983.

8. https://ru.wikipedia.org/wiki

Tojiboyeva Xilolaxon Maxmutovna,
O‘zbekiston pedagogika fanlari ilmiy tadqiqot instituti direktor o‘rinbosari,
pedagogika fanlari doktori, professor

UDK: 371.485

RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR DAVRIDA O‘SMIR YOSHDAGI O‘QUVCHILARDA GENDER IDENTIVLIK MUAMMOLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada gender yondashuv asosida o‘smir yoshdagi o‘quvchilarda ‘‘ommaviy madaniyat’’ga qarshi immunitetni shakllantirishning o‘ziga xos xususiyatlari tahlil qilingan bo‘lib, unda o‘smirlik davrining murakkab, ziddiyatlarga boy davr ekanligi, bu davrda o‘z-o‘zini anglash va o‘z-o‘zini baholashning rivojlanishi haqida fikr yuritilgan.*

Tayanch so‘zlar: *gender yondashuv, ommaviy madaniyat, milliy madaniyat, o‘smir yoshdagi o‘quvchilar, qiz bolalar, o‘g‘il bolalar, ijtimoiy rollar, pedagogik omillar, gender ziddiyatlar, xulq-atvor me’yorlari, qadriyatli yo‘nalishlar, gender ong, ommaviy madaniyat ko‘rinishlari, psixologik xususiyatlar, rivojlanish bosqichlari.*

ПРОБЛЕМЫ ГЕНДЕРНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ У СТУДЕНТОВ-ПОДРОСТКОВ В ЭРУ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Аннотация. *В данной статье на основе гендерного подхода анализируются особенности формирования иммунитета к «популярной культуре» у студентов-подростков, развития осознанности и самооценки.*

Ключевые слова: *гендерный подход, массовая культура, национальная культура, студенты-подростки, девочки, мальчики, социальные роли, педагогические факторы, гендерные конфликты, нормы поведения, ценностные направления, гендерное сознание, проявления массовой культуры, психологические особенности, этапы развития.*

PROBLEMS OF GENDER IDENTITY IN TEENAGE STUDENTS IN THE ERA OF DIGITAL TECHNOLOGIES

Annotation. *This article analyzes the specifics of the formation of immunity against "mass culture" in adolescent students on the basis of a gender approach, thinking that adolescence is a complex, controversial period, the development of self-awareness and self-esteem during this period.*

Keywords: *gender approach, popular culture, national culture, adolescent students, girls, boys, social roles, pedagogical factors, gender conflicts, behavioral norms, values, gender consciousness, popular culture views, psychological characteristics, development lines.*

“Ommaviy madaniyat” mahsulotlari yoshlar e’tiborini o‘ziga osongina jalb etadi. Chunki ularni o‘zlashtirish intellektual zo‘riqishni talab qilmaydi. “Ommaviy madaniyat”ga moyillikning dastlabki asoslari paydo bo‘lishida o‘smirlik davri qulay hisoblanadi. Shuning uchun ham ta’lim jarayonida o‘smir yoshdagi o‘quvchilarda ommaviy madaniyatning salbiy jihatlariga nisbatan immunitetni shakllantirish talab qilinadi. Shunday qilib, “ommaviy madaniyat”ga qarshi immunitetning shakllanishi shaxsning tarbiyalanishida, unda jamiyat talablariga xos xususiyatlar va fazilatlarning shakllanishida muhim o‘rin tutadi[1; 36].

Shaxsning shakllanishida o‘smirlik davri alohida ahamiyatga ega. O‘smirlik davrining chegarasi psixologlar tomonidan aniq belgilab berilmagan. U o‘smirning rivojlanish darajasi va ontogenez bilan bog‘liq holda namoyon bo‘ladi.

Ilk o‘smirlik davri 10 yoshdan boshlanib, 14 yoshgacha davom etadi. Katta o‘smirlik yoshi esa 14-16 yosh davriga to‘g‘ri keladi. Aksariyat psixologlar o‘z tadqiqotlarida o‘smirlik davrining murakkab, ziddiyatlarga boy davr ekanligini ta’kidlaganlar. O‘smirlik davri uchun xarakterli xususiyatlardan biri o‘zini kattalardek his etishidadir. Bu davrda o‘z-o‘zini anglash va o‘z-o‘zini baholash rivojlanadi. O‘smir o‘ziga shaxs sifatida qiziqish bildirib, layoqatlari va imkoniyatlarini yuqori baholaydi.

Shaxsning har bir yosh davri o‘ziga xoslikka ega bo‘lib, rivojlanishning muayyan qonuniyatlariga tayanadi. Bu asosiy yutuqlar, shakllanish va qayta shakllanish imkonini beradigan holatlar, ruhiy rivojlanishning muayyan bosqichlariga xos sifatlarning namoyon bo‘lishi, o‘zini anglash layoqatining o‘ziga xos jihatlarining ifodalanishida ko‘rinadi.

O‘smirlarda 10-12 yoshdan boshlab o‘zining kichik olamiga qiziqish boshlanadi. Asta-sekin o‘z-o‘zini bilish jarayoni bosqichma-bosqich murakkablashadi. O‘smir o‘zi uchun ichki dunyosini kashf etadi. Yangi munosabatlar bilan bog‘liq holda yangi kechinmalar, shaxsiy sifatlar, xatti-harakatlar rivojlanib o‘z-o‘zini tahlil qilish ko‘nikmalari barqarorlashadi. O‘smir o‘zining qanday bo‘lishini tasavvur eta boshlaydi, xarakterli jihatlarini namoyon etadi.

O‘smirning o‘z-o‘zini anglashiga sinfdoshlari, yaqin do‘stlari ko‘maklashadi. U o‘z xatti-harakatlarini ularniki bilan qiyoslaydi. Kattalar orasidan o‘ziga yaqin hamfikrlarni izlab, ularga ergasha boshlaydi. O‘smirning o‘zini bilishi unda kognitiv xarakterdagi o‘z-o‘zini anglash konsepsiyasining shakllanishiga asos bo‘ladi.

Ruhiy-ijtimoiy muvofiqlikning vujudga kelishi o‘smirning o‘z-o‘zini anglashini ifodalaydi. Bu 3 ta asosiy vazifa bilan ajralib turadi:

- bolalikdan o‘tmishga aylanishi va o‘z kelajagini tasavvur qilish loyihasiga ega bo‘lish hamda o‘zining shaxsiy o‘zligini anglashning shakllanishiga erishish;
- o‘zining ota-onasidan farqli jihatlarini anglashga intilishning tarkib topishi;
- o‘smir shaxsining o‘zligini anglashini ta’minlaydigan qadriyatlar tizimini amalga oshirish.

Gender o‘z-o‘zini anglash – shaxsning integral tavsifi bo‘lib, o‘zida shaxsiy o‘ziligi, “Men” konsepsiyasi, gender stereotiplar, gender ustanovkalar, gender xulq-atvor, gender o‘z-o‘zini anglash va gender rollarni mujassamlashtiradi[2].

Yangi shakllangan o‘smirlik yoshining tanqidiy bosqichi o‘zini kattalarday his qilish va o‘z-o‘zini anglashning yaqqol ifodalanishida namoyon bo‘ladi. Bu jarayonda o‘smirlar atrofdagilar bilan munosabat o‘rnatib, o‘z rivojlanish yo‘llarini tanlaydilar. O‘smir yoshdagilar kattalarga taqlid qilib, ularning xulq-atvorlarini qabul qila boshlaydilar. Aksariyat hollarda alohida odatlar, ya’ni chekish, alkogollarni iste’mol qilish, nazoratdan qochish kabi hatti-harakatlari bilan kattalarga taqlid qiladilar[3; 67].

O‘smir yoshdagilar o‘z-o‘zlarini o‘zgartirib, kattalardek tutishga intiladilar. Shuning uchun ham ular kuchli tarzda o‘z-o‘zlarini shakllantirish, mustaqil bilim olish va o‘z-o‘zlarini anglashga intiladilar. Bu ularning tashqi tomondan kattalarga o‘xshashlari, kiyinish, pardoz-andoz anjomlarini yoqtirishlarida o‘z ifodasini topadi.

O‘smir yoshidagi qizlar pop-modellarga o‘xshash, baland poshnali oyoq kiyimlarini kiyish, noan’anaviy soch turmaklarini qo‘llash, modaga qarab kiyinish, turli xonandalar, kino yulduzlariga o‘xshab gapirish xatti-harakatlarini bajarishga moyil bo‘ladilar.

O‘g‘il bolalar esa jismoniy jihatdan baquvvat, rivojlangan bo‘lishni istaydilar. Ulardagi o‘zini anglash hissining mazmuni jismoniy quvvatini namoyon qilishi va kuchli qiyofaga ega bo‘lishdan iborat. Ular o‘zlarining jismoniy quvvatlarini muntazam nazorat qilib, ko‘proq sport bilan shug‘ullanish, o‘z kuch-quvvatlarini tengdoshlari orasida yaqqol namoyon qilishga moyil bo‘ladilar. Ular o‘zlarining gavdalari va yuz qiyofalarini munosib baholashga qiynaladilar. O‘smir

yoshdagi o‘g‘il bolalar o‘z gavdalarining barcha tarkibiy qismlari birday rivojlanishini xohlaydilar va bunga harakat qiladilar.

Baholashning bunday shakli boshqalarni baholash orqali amalga oshiriladi. Rivojlanish jarayoni o‘smir yoshdagi o‘g‘il bolalarning o‘zliklarini muvofiq tarzda anglash konsepsiyasida o‘z aksini topadi. O‘smirning gavda tuzilishi haqidagi fikrlar har doim real bo‘lavermaydi. Ular ba’zan bir-birini inkor qilishi ham mumkin. O‘smirlar uchun o‘zini erkaklik va ayollik nuqtai nazaridan baholash etalon hisoblanadi. Hech kimga sir emaski, o‘smir yoshdagilar uchun gavdaning o‘sib borishi asosiy ahamiyat kasb etadi.

O‘g‘il bolalar sportning turli turlari bilan shug‘ullanishni xush ko‘radilar. Ular uchun mashg‘ulotlar jarayonida o‘z jismoniy kuchlarini ko‘paytirish, erkaklik qiyofasini egallashga urinish muhim ahamiyat kasb etadi. O‘smir yoshdagi qiz bolalar uchun esa badiiy gimnastika, raqs bilan shug‘ullanish maroqli bo‘lib, mazkur mashg‘ulotlarda ular ayollik qiyofasiga xos bo‘lgan nozik qaddi-qomat, nafis harakatlarga ega bo‘lishni maqsad qilib qo‘yadilar.

O‘z-o‘zini anglash va o‘zlikning rivojlanishi o‘smir yoshdagi qizlarning yetuklikka intilishidan dalolat beradi. Ularda jismoniy jihatdan ulg‘ayish belgilari namoyon bo‘lib, atrofdagilarni e’tiborini jalb qiladi. O‘smirlarning ichki tug‘ulari o‘zgarishi barobarida ularning ijtimoiy rollari ham kengayadi. Bunday vaziyatda “Men kim?” degan savol ko‘ndalang bo‘lib turadi.

E.G‘oziyev[4]ning fikricha, o‘smir yoshdagi o‘g‘il va qiz bolalar orasida bir-biriga nisbatan jinsga xos o‘zgacha munosabat va qiziqish vujudga keladi. O‘smir yoshdagilar uchun atrofdagilarning munosabati muhim ahamiyatga ega bo‘lib, ular o‘zlarining tashqi qiyofalariga alohida e’tibor qarata boshlaydilar. Shu tariqa ularda o‘z jinsining vakili sifatida gender tasavvurlar vujudga keladi.

Ular o‘zlarini atrofdagi tengdoshlari bilan qiyoslashlari natijasida o‘z-o‘zlariga bo‘lgan baholari pasayib boradi. Bu ularning yoshlariga xos bo‘lgan o‘zgaruvchanlik va rivojlanish jarayoni bilan bevosita bog‘liq.

Aksariyat qiz bolalar o‘z bo‘ylarining haddan tashqari uzun, o‘g‘il bolalar esa kalta bo‘lishidan tashvishlanadilar. O‘g‘il bolalar semirib ketishdan qochib, ovqatlanish masalasida o‘zlarini cheklay boshlaydilar, parhez tutishga harakat qiladilar. Qizlar o‘zlarining tashqi ko‘rinishlariga alohida e’tibor qaratadilar, boshqalarning fikri ular uchun muhim hisoblanadi. Bunday qizlar ularning bo‘y-basti haqida bildirilgan turli munosabatlarga nisbatan qat’iylik bilan munosabat bildiradilar. Ular o‘z ustilaridan kulishlari yoki tanqid qilishlariga murosasizlik bilan munosabatda bo‘ladilar. Qizlarning kamchiliklarini yuziga solganda ular qattiq ranjiydilar.

O‘g‘il va qiz bolalar o‘zlarining ruhiy sifatlarini baholashga nisbatan turlicha munosabatda bo‘ladilar. O‘g‘il bolalar o‘zlarini kuchli, qo‘rqmas, jasur

deb biladilar. Qizlar esa o‘zlariga ko‘proq tanqidiy munosabatda bo‘ladilar. O‘g‘il va qiz bolalarning har birida yetuklik maromi turlichadir.

14 yoshli o‘smir qizlar o‘zlari va o‘g‘il bolalar orasida ko‘proq mavqega ega bo‘lishni xohlaydilar. Jismoniy jihatdan zaif bo‘lgan o‘g‘il bolalar o‘zlarini to‘laqonli shakllangan deb hisoblamaydilar. Ularda o‘zlariga nisbatan salbiy munosabat, tobelik hissi kuchli bo‘ladi. Rivojlanishdan orqada qolayotgan qizlarda esa ruhiy kechinmalar boshqacha tarzda namoyon bo‘ladi. Yaxshi rivojlanayotgan tengdoshlariga nisbatan ularda xavotir hissi kuchli bo‘ladi. Bunday xavotirlilik ularning jismoniy rivojlanishi bilan bog‘liq tarzda vujudga keladi. Shunday rivojlanishga ega bo‘lgan o‘g‘il bolalar esa bunday qiyinchiliklarga duch kelmaydilar.

Gender identivlik muammosi oilada vujudga keladi. Aynan oila o‘smir yoshdagi o‘g‘il va qiz bolalarga asosiy ijtimoiy ta’sir ko‘rsatadigan omil hisoblanadi. O‘smir yoshdagi o‘g‘il va qiz bolalarning ruhiy jihatdan muvaffaqiyatli rivojlanishlari uchun oilada qulay muhit yaratilishi lozim. Bunday muhitning mavjud bo‘lmasligi esa o‘g‘il va qiz bolalarning ham ruhiy, ham jinsiy muvofiqliklarini ta’minlashga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Ota-onalarning shaxsiy sifatlari ham o‘smirlarning shakllanishida muhim rol o‘ynaydi. O‘smir yoshdagilar uchun oilaning to‘liqligi muhim ahamiyatga ega. O‘smirning hayotida ota-onaning o‘rni beqiyos bo‘lib, to‘liq oilada kamol topayotgan o‘smirlar ruhiy jihatdan sog‘lom bo‘ladilar.

O‘smir yoshidagi qizlar o‘z kechinmalarini yaxshiroq ifodalab, ko‘proq so‘z zaxirasiga ega bo‘lganliklari uchun ham o‘z-o‘zini anglashning o‘ta nozik va murakkab jihatlarining shakllanishi oson kechadi. O‘smir yoshdagi o‘g‘il bolalarda esa emotsional jihatlar kuchli bo‘lib, ular bu haqida ko‘p gapirmaydilar. Ular o‘z his-tuyg‘ularini shartli ravishda ba’zan esa musiqa yordamida ifodalaydilar. Biroq so‘zlab berishni xohlamaydilar. Shunga ko‘ra pedagogik jarayonda ayniqsa, o‘smirlarda ommaviy madaniyatga qarshi immunitetni shakllantirish jarayonida o‘g‘il va qiz bolalarning gender xususiyatlarini alohida hisobga olish talab qilinadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Safarova R.G. va b. O‘quvchi-yoshlarda “ommaviy madaniyat”ga qarshi kurashchanlik ko‘nikmalarini shakllantirishning pedagogik-psixologik mexanizmlari. - Monografiya. – T.: “Tafakkur qanoti” nashriyoti, 2018-yil, 192 bet.

2. Практикум по гендерной психологии / Под ред. И.С.Кпециной. – СПб.: Питер, 2003. – 479 с.

3. Tojiboyeva X.M. O‘quvchi-yoshlarning ijtimoiy faolligini oshirish. Pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD). ... diss. – T., 2018. – 152 b.

4. G‘oziyev E. Psixologiya: yosh davrlari psixologiyasi: pedagogika institutlari va universitetlarning talabalari uchun o‘quv qo‘llanma / E. G‘oziyev. - Toshkent: O‘qituvchi, 1994. - 223 s.

Ravshanov Fazliddin,
siyosiy fanlar doktori

UDK: 32.019.51

MARKAZIY OSIYO: REGIONAL ANGLASH TAMOYILLARI

Annotatsiya. *Markaziy Osiyo mintaqasi geografik, tarixiy va madaniy jihatdan muhim ahamiyatga ega bo'lgan hududdir. Unda Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston, Turkmaniston va O'zbekiston kabi davlatlar joylashgan. Markaziy Osiyodagi mintaqaviy anglash tamoyillari geografik va strategik joylashuvi, boy resurslari, iqtisodiy hamkorlik va integratsiya uchun qulayliklarning ko'pligi, logistika, transport va infratuzilma, siyosiy barqarorlik va xavfsizlik, madaniy va ta'lim almashinuvi, ekologik masalalar balan jahon hamjamiyati diqqatini jalb etib keladi. Mazkur maqolada Markaziy Osiyoni regional anglash tamoyillari haqida ma'lumot berilgan.*

Kalit so'zlar: *O'zbekiston, Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston, Turkmaniston, umumiy rivojlanish, hamkorlik va ziddiyatlar, neorealizm, liberalizm, konservativ, konstruktivizm, transmilliy yondashuvlar, o'zaro integratsiya, iqtisodiy taraqqiyot va aloqalarni mustahkamlash, terrorizm va ekstremizmga qarshi kurash, energetika va tranzit loyihalari, tinch-totuv yashash, ishonch va hamkorlikni mustahkamlashga qaratilgan turli xalqaro tashabbuslarni qo'llab-quvvatlash, xalqaro aloqalar.*

ЦЕНТРАЛЬНАЯ АЗИЯ: ПРИНЦИПЫ РЕГИОНАЛЬНОГО ВНИМАНИЯ

Аннотация. *Центральноазиатский регион является географически, исторически и культурно важным регионом. В него входят такие страны, как Казахстан, Кыргызстан, Таджикистан, Туркменистан и Узбекистан. Принципы регионального взаимопонимания в Центральной Азии – географическое и стратегическое положение, богатые ресурсы, множество возможностей для экономического сотрудничества и интеграции, логистика, транспорт и инфраструктура, политическая стабильность и*

безопасность, культурный и образовательный обмен, а также экологические проблемы всегда привлекли внимание стран Центральной Азии и мировое сообщество. В данной статье представлена информация о принципах регионального понимания Центральной Азии.

Ключевые слова: *Узбекистан, Казахстан, Кыргызстан, Таджикистан, Туркменистан, общее развитие, сотрудничество и конфликты, неореализм, либерализм, консерватор, конструктивизм, транснациональные подходы, взаимная интеграция, экономическое развитие и укрепление связей, борьба с терроризмом и экстремизмом, энергетические и транзитные проекты, поддержка различных международных инициатив, направленных на мирное сосуществование, укрепление доверия и сотрудничества в международных отношениях.*

CENTRAL ASIA: PRINCIPLES OF REGIONAL ATTENTION

Annotation. *The Central Asian region is a geographically, historically and culturally important region. It includes countries such as Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Turkmenistan and Uzbekistan. The principles of regional understanding in Central Asia - geographical and strategic location, rich resources, many opportunities for economic cooperation and integration, logistics, transport and infrastructure, political stability and security, cultural and educational exchange, and environmental issues have always attracted the attention of Central Asian countries and global community. This article provides information on the principles of regional understanding of Central Asia.*

Key words: *Uzbekistan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Turkmenistan, common development, cooperation and conflicts, neorealism, liberalism, conservative, constructivism, transnational approaches, mutual integration, economic development and strengthening ties, the fight against terrorism and extremism, energy and transit projects, support for various international initiatives aimed at peaceful coexistence, strengthening trust and cooperation in international relations.*

Markaziy Osiyodagi mintaqaviy hamkorlik mintaqaning siyosati, iqtisodiyoti va ijtimoiy taraqqiyotining ko‘plab muhim jihatlariga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Bu yerda joylashgan davlatlarning umumiy rivojlanishdagi hamkorlik va ziddiyatlari masalalari yuzasidan ko‘plab mutaxassislar tomonidan turli qarashlar ilgari surib kelinadi[1:162-169]. Qarashlar ilmiy tahlillarga asoslansa-da, real munosabatlar ilgari surilgan farazlar bilan hamisha mos kelavermaydi. Ammo mintaqa taraqqiyoti borasidagi ayrim ustuvor nazariy yondashuvlar e’tiborga loyiqdir.

Shunday qarashlardan biri neorealizm yondashuvlari, deyish mumkin[2]. Ushbu yondashuvga ko‘ra[3:142-148], davlatlar o‘zaro nizolar ko‘paygan xalqaro tizimda o‘zlarining xavfsizligi va omon qolishlarini maksimal darajada oshirishga

intiladi. Markaziy Osiyo kontekstida davlatlar ekstremizmga qarshi kurashish, transport yo‘nalishlarini nazorat qilish, terrorchilik tahdidlari haqida ma’lumot almashish kabi o‘zlarining xavfsizlik manfaatlaridan kelib chiqib hamkorlik qiladilar.

Boshqa tomondan esa mintaqada liberalistik yondashuvlar masalasi ham muhim hisoblanadi. Liberal yondashuv tarafdorlari mintaqa davlatlari o‘rtasidagi iqtisodiy va siyosiy hamkorlikka urg‘u beradilar[4]. Markaziy Osiyoda bu amalda umumiy mintaqaviy bozorni yaratish, savdo kelishuvlari, texnologiyalar almashinuvi va infratuzilmani rivojlantirish masalalarini qamrab oladi.

Qator mutaxassislar XXI asr jahon siyosiy maydonida yuz berayotgan keng miqyosli o‘zgarishlar fonida mintaqa davlatlari taraqqiyotida muhim masalalardan biri ularning o‘zaro integratsiyasi, deb hisoblaydilar[5:78-91]. Bu yondashuvda ilgari suriladigan nazariy qarashlar umumiy maqsadlarga erishish uchun mintaqa davlatlari o‘rtasida chuqur institutsional aloqalarni yaratishni qamrab oladi. Markaziy Osiyoda bu iqtisodiy rivojlanish va xavfsizlikni ta’minlash uchun Yevroosiyo iqtisodiy ittifoqi yoki ShHT kabi mintaqaviy tashkilotlarni yaratish g‘oyalarida namoyon bo‘ladi.

Mintaqa davlatlari rivojida konstruktivizm g‘oyasi ham ajralib turadi. Ushbu yondashuv tarafdorlari bu yerda xalqaro munosabatlarni shakllantirishda o‘ziga xoslik va mafkuraning ahamiyatiga ko‘proq urg‘u beradilar. Markaziy Osiyoda konstruktivistlar[6:27-32] mintaqaviy hamkorlikni rivojlantirish va bu yo‘ldagi to‘siqlarni bartaraf qilishga umumiy tarixiy, madaniy va diniy jihatlar kontekstida yondashadilar.

Hamkorlik asosida mintaqani rivojlantirishga doir qarashlar orasida transmilliy yondashuvlar ham o‘z salmog‘iga ega[7]. Yondashuv vakillari nodavlat tashkilotlari, xususiy sektor va boshqa norasmiy ishtirokchilarning mintaqaviy hamkorlikdagi rolini ta’kidlashadi. Markaziy Osiyoda bunday yondashuvlar siyosatni ishlab chiqish jarayonlarida nodavlat tashkilotlarning ishtiroki, bilim va tajriba almashish, mahalliy tadbirkorlikni kuchaytirishni tayanch qarashlar sifatida ifodalaydilar.

Qayd etilgan yondashuvlar Markaziy Osiyodagi mintaqaviy hamkorlik dinamikasini tushunish va tahlil qilish hamda kelgusida ushbu hamkorlikni yana-da rivojlantirish va mustahkamlash bo‘yicha yechimlarni taklif qilish uchun asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin, albatta.

Markaziy Osiyoda mintaqaviy hamkorlik amaliyoti turli tashabbuslar bilan ajralib turadi. Tashabbuslar asosida yuzaga kelgan ba’zi yirik tuzilmalar esa amalda hamkorlik yoki integratsiya jarayonlariga muayyan ma’noda qo‘yilgan qadamdir. Bu yerda asosiy jihatlardan ba’zilariga e’tibor qarataylik.

Masalan, Shanxay hamkorlik tashkiloti (ShHT) Qozog‘iston, Qirg‘iziston, Tojikiston, O‘zbekiston, Rossiya va Xitoyni birlashtirgan yirik mintaqaviy tashkilotlardan biri bo‘lib, hamkorlikning asosiy yo‘nalishlari – terrorizmga qarshi kurash, transchegaraviy jinoyatchilik, savdo-iqtisodiy hamkorlik. Yoki Yevroosiyo iqtisodiy ittifoqi (YeOII) ham Rossiya, Belarus, Qozog‘iston, Qirg‘iziston va

Armaniston tomonidan tuzilgan tashkilot sifatida umumiy bozor hamda tovarlar, xizmatlar, kapital va ishchi kuchining erkin harakatlanishiga ega yagona iqtisodiy makon yaratishni maqsad qilgan. Yoxud Markaziy Osiyo Mintaqaviy iqtisodiy hamkorligi (CARYeC) iqtisodiy sohadagi hamkorlik, jumladan savdo, investitsiya va infratuzilma loyihalari orqali Markaziy Osiyoda integratsiya jarayonlarini rivojlantirishga qaratilgan tashabbus. Umumiy transport tizimi esa mintaqa mamlakatlari o‘rtasidagi transport infratuzilmasi va aloqalarni yaxshilashga hamda ularning global savdo tizimiga integratsiyalashuviga qaratilgan. Ularning har biri mintaqaviy hamkorlikni ayrim jihatlarinigina qamrab oladi.

Ushbu tashabbuslarga qaramay, yaqinroq mintaqaviy hamkorlikka tarixiy tafovutlar, resurslar uchun raqobat, siyosiy tizimlardagi farqlar va xavfsizlik masalalari, jumladan chegaralar va terrorizmga qarshi kurash kabi to‘siqlar mavjud. Umuman olganda, Markaziy Osiyoda mintaqaviy hamkorlikda oldinga siljish kuzatilgan bo‘lsa-da, ko‘plab muammolar saqlanib qolmoqda va hamkorlikni davom ettirish mintaqaning murakkab siyosiy, iqtisodiy va madaniy dinamikasini hisobga olishni talab qiladi.

Markaziy Osiyoda amaliy mintaqaviy hamkorligini rivojlantirishda bir qancha asosiy tendensiyalar ko‘zga tashlanadi[8]. So‘nggi yillarda mintaqada iqtisodiy hamkorlik, jumladan, savdo bitimlari imzolanishi va umumiy iqtisodiy makon yaratilishi ortib bormoqda. Yevroosiyo iqtisodiy ittifoqi va infratuzilmani rivojlantirish loyihalari kabi tashabbuslar mintaqa mamlakatlari iqtisodiyotining integratsiyalashuviga xizmat qilmoqda.

Markaziy Osiyo davlatlari transchegaraviy tahdidlarga, jumladan, terrorizm, ekstremizm va giyohvand moddalar savdosiga qarshi kurashda faol hamkorlik qiladi. Energetika sohasida hamkorlikni rivojlantirish, jumladan, gaz quvurlari va energetika magistrallarini qurish mintaqa davlatlari o‘rtasidagi iqtisodiy taraqqiyot va aloqalarni mustahkamlashga xizmat qilmoqda. Lekin, Rossiya, Xitoy, AQSh va Yevropa Ittifoqi kabi tashqi ishtirokchilar Markaziy Osiyodagi mintaqaviy hamkorlikda muhim rol o‘ynaydi[9]. Ular manfaatlari, sarmoyalari, tashabbuslari va maqsadlariga qarab mintaqaviy hamkorlikni rivojlantirishi yoki zaiflashtirishi ehtimoli saqlanib qolaveradi.

Garchi chuqurroq integratsiya jarayoni uchun yengib o‘tish kerak bo‘lgan chegara bahslari, resurslar uchun raqobat va geosiyosiy taranglik kabi muammolar saqlanib qolayotgan bo‘lsa-da bu tendensiyalar Markaziy Osiyoda mintaqaviy hamkorlik strategiyasi rivojlanayotganidan dalolat beradi.

O‘zbekiston Markaziy Osiyo mintaqaviy hamkorligida mintaqaning siyosiy, iqtisodiy va xavfsizlik dinamikasiga sezilarli ta’sir ko‘rsatuvchi muhim ishtirokchi sifatida muhim rol o‘ynaydi[10:854-865]. Ba’zi yondashuvlarda uning o‘rni ayniqsa yaqqol seziladi. Masalan, hozirgi vaqtda O‘zbekiston Markaziy Osiyoning boshqa davlatlari bilan iqtisodiy aloqalarni faol rivojlantirmoqda. Transport infratuzilmasini rivojlantirish loyihalarida, masalan, mintaqani bog‘laydigan hamda Markaziy Osiyo orqali yuk va odamlarning tranzitini osonlashtiradigan temir yo‘llar va avtomobil yo‘llari qurilishida samarali ishtirok etmoqda.

Mintaqadagi boshqa davlatlar bilan terrorizm va ekstremizmga qarshi kurashda, energetika va tranzit loyihalarida o‘z mavqeiga ega. O‘zbekiston Markaziy Osiyoda tinch-totuv yashash, ishonch va hamkorlikni mustahkamlashga qaratilgan turli xalqaro tashabbuslarni ham qo‘llab-quvvatlab, xalqaro konferensiyalar, forumlar va boshqa hamkorlik tadbirlarida ishtirok etib kelmoqda[11].

O‘zbekiston atrofdagi boshqa davlatlar singari mintaqaviy hamkorlikda turli muammolarga duch kelmoqda, biroq uning faol ishtiroki va hamkorlikni rivojlantirishga intilishi Markaziy Osiyoda barqarorlik va taraqqiyotning kafolati hisoblanadi.

Qozog‘iston mintaqadagi yirik va iqtisodiy rivojlangan davlatlardan biri sifatida Markaziy Osiyodagi mintaqaviy hamkorlikda muhim rol o‘ynaydi. U mintaqa hamkorlik harakatlarida bir qancha jihatlari bilan ko‘zga tashlanadi.

Qozog‘iston Markaziy Osiyoning boshqa davlatlari bilan iqtisodiyot va savdo va boshqa sohalarda faol hamkorlikka ega[12]. U Belorussiya, Rossiya, Armaniston va Qirg‘iziston bilan chuqur iqtisodiy integratsiya jarayonini qo‘llab-quvvatlovchi Yevroosiyo iqtisodiy ittifoqining (YeOI) asosiy a’zolaridan biri hisoblanadi. Mamlakat xalqaro temir yo‘llar va avtomobil yo‘llari, shuningdek, Kaspiy dengizidagi port infratuzilmasi kabilar asosida qo‘shni davlatlar bilan aloqalarni mustahkamlash va mintaqaning tranzit salohiyatini rivojlantirishga xizmat qilmoqda. Transchegaraviy tahdidlarga qarshi kurash, energetika sohasida hamkorlik, xalqaro tashabbuslar borasidagi harakatlarda Qozog‘istonning mintaqaviy hamkorlikdagi ishtiroki barqarorlikni mustahkamlash, iqtisodiy rivojlanish va Markaziy Osiyo aholisining turmush darajasini oshirishda muhim rol o‘ynaydi.

Qirg‘izistonning ham turli tashabbuslardagi ishtiroki Markaziy Osiyo mintaqaviy hamkorligida bir qator xususiyatlari bilan sezilarlidir[13]. ShHTga a’zolik unga mintaqadagi boshqa davlatlar bilan o‘zaro hamkorlik qilish va kelgusidagi aloqalar uchun platforma yaratadi. Qirg‘iziston Markaziy Osiyoning boshqa davlatlari bilan iqtisodiy hamkorlik, jumladan Yevroosiyo iqtisodiy ittifoqi (YeOII) tarkibida O‘zbekiston, Rossiya, Qozog‘iston va Belarus bilan savdo, sarmoyaviy va iqtisodiy integratsiyani rivojlantirib kelmoqda. U shuningdek, mintaqadagi transport va tranzit yo‘nalishlari uchun asosiy tranzit markaz hisoblanadi. Mana shu sababli ham Qirg‘iziston Markaziy Osiyo maydonida barqaror taraqqiyotni mustahkamlash, mintaqa aholisining turmush sharoitini yaxshilash va iqtisodiy o‘sish imkoniyatlarini kengaytirishda muhim o‘rin tutadi.

Turkmaniston ham Markaziy Osiyoning boshqa davlatlari kabi mintaqaviy hamkorlikda muhim rol o‘ynab, mintaqaning siyosiy, iqtisodiy va xavfsizlik dinamikasiga ta’sir ko‘rsatadi. U Markaziy Osiyo mintaqaviy hamkorligida bir qator xususiyatlari bilan ko‘zga tashlanadi. Turkmaniston tabiiy resurslar, jumladan, tabiiy gazning katta zaxiralariga ega. Mintaqa iqtisodiyotida energiya eksporti muhim o‘rin tutadi. Transkaspiy gaz quvuri kabi Turkmaniston orqali gaz tashish loyihalari mintaqadagi iqtisodiy aloqalarni mustahkamlashga yordam beradi. Turkmaniston strategik geografik joylashuviga ko‘ra Markaziy Osiyodagi

tranzit yo‘nalishlari bilan ham mintaqa mamlakatlarining jahon iqtisodiyotiga integratsiyalashuviga xizmat qiladi. Shu kabi, uning transchegaraviy tahdidlarga qarshi kurash va xavfsizlikni ta’minlash, iqtisodiy hamkorlik, turli xalqaro tashabbuslardagi ishtiroki mintaqaviy hamkorlik barqarorligini mustahkamlash va iqtisodiy rivojlanishda muhim ahamiyatga ega.

Tojikiston mintaqaning siyosiy, iqtisodiy va xavfsizlik dinamikasiga ta’sir ko‘rsatib, Markaziy Osiyo mintaqaviy hamkorligida sezilarli rol o‘ynaydi. Tojikistonning energetika sohasidagi hamkorligi mintaqaviy energetika infratuzilmasini rivojlantirish va iqtisodiy aloqalarni mustahkamlashga xizmat qilmoqda[3:142-148]. Shuningdek, u mamlakatni qo‘shni davlatlar bilan bog‘laydigan hamda mintaqa orqali tashuv tranzitini osonlashtiradigan avtomobil va temir yo‘llarni qurishda faol ishtirok etmoqda. Tojikistonning xavfsizlik va transchegaraviy tahdidlar, jumladan, terrorizm, narkotik moddalar savdosi va transmilliy jinoyatlarga qarshi kurashishda mintaqaning boshqa davlatlari bilan faol hamkorligi Markaziy Osiyoda barqarorlik va xavfsizlikni ta’minlashga katta ta’sir ko‘rsatadi.

Markaziy Osiyo davlatlarining mintaqaviy hamkorligida uni yuqori darajada rivojlantirishga xizmat qiladigan bu imkoniyatlar bilan bir qatorda mintaqadagi integratsiya jarayonlarini murakkablashtirishi yoki sekinlashtirishi mumkin bo‘lgan bir qancha muammolar ham mavjud[14].

Shuni aytish kerakki, Markaziy Osiyoning ayrim davlatlari hudud nuqtai nazaridan murakkab tarixiy munosabatlarga ega bo‘lib, ular o‘rtasida ishonch va hamkorlikni rivojlantirishni qiyinlashtirishi mumkin[15]. Bu hududiy nizolar, chegara nizolari va boshqa keskinlik shakllariga olib kelishi mumkin. Bundan tashqari, Markaziy Osiyo davlatlarida resurslar balansining turlichaligi ular o‘rtasida iqtisodiy rivojlanishning tengsizligi hamkorlikda muammolarni keltirib chiqarishi mumkin, chunki ba’zi davlatlar boshqalarga qaram bo‘lib yoki teng sharoitda raqobatlasha olmasligini ehtimoli yo‘q emas.

Shu kabi, Markaziy Osiyo mintaqasi terrorizm, ekstremizm, transmilliy jinoyatchilik va narkotrafik kabi turli transchegaraviy tahdidlarga duch kelishda davom etmoqda. Ushbu tahdidlarga qarshi kurashda yetarli darajada hamkorlik qilinmasa, mintaqadagi barqarorlik va xavfsizlikka putur yetishi mumkin.

Ayni vaqtda Rossiya, Xitoy, AQSh, YeI va boshqa davlatlar kabi tashqi kuchlar Markaziy Osiyodagi siyosiy, iqtisodiy va xavfsizlik dinamikasiga ta’sir ko‘rsatishga urinib keladilar. Bu mintaqadagi turli aktorlar o‘rtasida keskinlik va raqobatni keltirib chiqarishi mumkin.

Mintaqa hamkorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatadigan omillardan yana biri infratuzilmaning yetishmasligi va resurslardan foydalanish imkoniyatlarining yetarli tushunilmasligidir. Bu ayniqsa Markaziy Osiyoning chekka hududlarida iqtisodiy o‘sish va mintaqaviy integratsiya salohiyatini cheklashi mumkin. Suv va energiya kabi resurslardan foydalana olmaslik yoki bunga o‘zaro aloqalardagi kelishmovchiliklar sababli imkon bermaslik ham hamkorlikka to‘siq bo‘lishi mumkin.

Ushbu muammolarni bartaraf etish Markaziy Osiyo davlatlari va ularning sheriklari tomonidan pozitsiyalarni yaqinlashtirish, ishonchni rivojlantirish va hamkorlikning institutsional mexanizmlarini mustahkamlash kabi sa'y-harakatlarni kuchaytirishni talab qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Маккиндер Х. Дж. Географическая ось истории // Полис. 1995. № 4. С. 162-169.
2. Чжоу Цзюнь. Значение государств Центральной Азии в мировой политической системе // Управленческое консультирование. 2017. №3 (99). URL: https://cyberleninka.ru/article/n/znachenie-gosudarstv-tsentralnoy-azii-v-mirovoy-politicheskoy-sisteme.
3. Шерали Ризоён. Парадигма неореализма и взаимоотношения государств Центральной Азии.// Сиёсати хориҷӣ: Издание МИД РТ, 2014, №1. -С. 142-148.
4. Ларуэль М., Пейруз С. Региональные организации в Центральной Азии: характеристика взаимодействий, дилеммы эффективности. Доклад № 10. 2013 [Электронный ресурс]. URL: www.ucentralasia.org/../UCA-IPPA-WP-10-RegionalOrganizations-Rus.pdf.
5. Махмутова Е.В. Центральная Азия в поисках собственной интеграционной модели// Вестник МГИМО-Университета. – 2018. – №4 (61). – С. 78-91.
6. Сюй Т. Изменения среднеазиатской геополитики и тенденция региональной безопасности // Современные международные отношения. 2012. № 1. С. 27-32.
7. Мухаметов Р. Современные теории мировой политики. - Екатеренбург: УрФУ, 2020. -120 с.
8. Джамалов Ф. Региональное сотрудничество в Центральной Азии: видение из Узбекистана. // https://cabar.asia/ru/regionalnoe-sotrudnichestvo-v-tsentralnoj-azii-videnie-iz-uzbekistana
9. Бордачев Т., Эндрю Смолл, Вань Цинсун. Россия, Китай и Сша в Центральной Азии: баланс интересов и возможности сотрудничества. // Москва, сентябрь 2016. https://ru.valdaiclub.com/files/13120/
10. Ахмедов Х.Т. Республика Узбекистан в интеграционных процессах на постсоветском пространстве // Постсоветские исследования. 2019. №1. с. 854-865
11. Мирзиёев Ш. Участникам Международной конференции высокого уровня «Региональное сотрудничество стран Центральной Азии в рамках Совместного плана действий по реализации Глобальной контртеррористической стратегии ООН».// https://president.uz/ru/lists/view/5023
12. Регионализация в Центральной Азии. Стратегия Казахстана. // Алматы, 2019. https://library.fes.de/pdf-files/bueros/kasachstan/18529.pdf

13. Эсенгул Ч., Бактыгулов Ш., Доолоткельдиева А., Иманалиева Б. Перспективы регионального сотрудничества в Центральной Азии в современных условиях // Центральная Азия и Кавказ. 2015. №3-4. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/perspektivy-regionalnogo-sotrudnichestva-v-tsentralnoy-azii-v-sovremennyh-usloviyah (дата обращения: 28.04.2024).

14. Парамонов В., Строков А. Основные проблемы на пути сотрудничества в центральной Азии: прогноз внешней политики стран региона // Центральная Азия и Кавказ. 2015. №1. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/osnovnye-problemy-na-puti-sotrudnichestva-v-tsentralnoy-azii-prognoz-vneshney-politiki-stran-regiona.

15. Среднеазиатский регион – Туркменистан, Киргизия, Таджикистан. Общие исследования. // Доклад Японское Агентство Международного Сотрудничества. Июнь 2009. https://openjicareport.jica.go.jp/pdf/12229993.pdf.

Qurbonboyev Qilichbek Azimovich,
O‘shMU, San’at fakulteti,
falsafa fanlari doktori, professor

Taabalning qizi Olmagul,
O‘shMU, San’at fakulteti, o‘qituvchi

UDK: 78.05.

SAN’AT VA TEXNOLOGIYANING O‘ZARO ALOQASI

Annotatsiya. *Ushbu maqola zamonaviy san’at va texnologiya o‘rtasidagi munosabatlarni tahlil qiladi. Shuningdek, texnik madaniyatning jamiyat va shaxs faoliyati va ongiga sezilarli ta’siri falsafiy nuqtai nazardan ko‘rib chiqildi. Butun insoniyat hayotining tezlashishi va o‘zgarishida hozirgi zamon texnokratik xarakterining o‘rni ochib berildi.*

Kalit so‘zlar: *texnologiya, san’at, kompyuter, kibernetika, insoniylashtirish, badiiy dizayn.*

ВЗАИМОСВЯЗЬ ИСКУССТВА И ТЕХНИКИ

Аннотация. *В данной статье анализируется взаимосвязь современного искусства и технологий. Также с философской точки зрения рассматривалось существенное влияние технической культуры на деятельность и сознание общества и личности. Выявлена роль технократической природы современности в ускорении и изменении темпа жизни всего человечества.*

Ключевые слова: *технология, искусство, компьютер, кибернетика, дегуманизация, арт-дизайн.*

RELATIONSHIP OF ART AND TECHNOLOGY

Abstract. *This article analyzes the relationship between contemporary art and technology. Also, from a philosophical point of view, the significant influence of technical culture on the activities and consciousness of society and the individual was considered. The role of the technocratic nature of modernity in accelerating and changing the pace of life of all humanity is revealed.*

Key words: *technology, art, computer, cybernetics, dehumanization, art design.*

Zamonaviy inson hayotining texnik yuzi butun insoniyat uchun bir xil. U odamlar xatti-harakatlarining ikkita me'yoriy parametrini belgilaydi, birinchidan, texnik jihozlarni foydalanish ko'rsatmalariga muvofiq boshqarish, ikkinchidan, uning vositalaridan foydalanishning o'ziga xos tartibi yoki qoidalari. Shaxsning qobiliyatlari va mehnatga munosabati, texnologik va mehnat tartibi, uning shakllari va mayllari jamiyatning madaniy an'analaridan kelib chiqadi. Texnik madaniyat yangi texnologiyaning muayyan jamoa va shaxsning ijtimoiy-madaniy faoliyati va ongiga ta'sirini, shuningdek, jamiyatning tabiat va organik shakllar bilan yaqin munosabatlarini chuqur tushunishga yordam beradi.

Binobarin, asar muallifi o'z qo'li bilan haqiqiy obraz yarata olmagani uchun u o'zining ijodiy harakatlarini mashina texnologiyasidan foydalangan holda optik tasvirlash va badiiy talqin qilishga yo'naltiradi. Shu bilan birga, kinetika (yunon tili – harakat), avtomatlashtirish (yunon tili – mustaqil harakat. Odam yordamisiz sodir bo'ladigan texnik jarayonlar) va boshqalar texnik vositalar va imkoniyatlar asosida amalga oshiriladi [1, 119-sahifa].

Bundan tashqari, san'at va texnologiya o'rtasidagi munosabatlarga boshqa nuqtai nazardan qarash mumkin. Inson o'z-o'zini rivojlantirishning eng oliy ehtiyoji sifatida ilg'or texnika va san'atning chambarchas bog'lanishiga asoslanib, yangi texnik vositalar yordamida dunyoning ilgari to'liq ma'lum bo'lmagan sirlarini ochishga yordam beradi. Buning isboti sifatida, birinchidan, san'at, ayniqsa, kino san'ati, fotografiya eng so'nggi ilg'or kompyuter texnikasini qo'llash orqali yangi g'oyalar yaratadi, ikkinchidan, ijodkor shaxsini ma'lum darajada neytrallashtiradi.

Klassik estetika nuqtai nazaridan zamonaviy san'atni g'alati hodisalar bilan bog'lash mumkin, ammo shuni ta'kidlash kerakki, zamonaviy fan va texnikaning bir qator yutuqlari ana shunday salbiy xususiyatga ega. Sababi, fan-texnika taraqqiyoti butun insoniyatga baxtli va go'zal hayot bera olmadi, aksincha, jamiyat kelajagiga zarar yetkazuvchi o'tkir muammolarni keltirib chiqardi. Biroq, bu inson tomonidan yaratilgan sivilizatsiyaning ba'zi faktlari tarixning muntazam hodisasi deb hisoblanadi. Biz ularni bekor qila olmaymiz, lekin biz o'z tanlovimizdan foydalanishimiz, harakatlarimizni axloqiy va badiiy didimiz bilan solishtirishimiz kerak. Bugungi madaniyat va san'atda kechayotgan jarayonlarning chinakam madaniy-tarixiy ahamiyatini faqat tarix isbotlab, chuqur aks ettira oladi. Ular miqyosi jihatidan juda katta va tub o'zgarishlarning mohiyatini tushunishni qiyinlashtiradi.

O‘tgan asrning oxirida mashina san’ati deb ataladigan vositalarni yaratishga qaratilgan juda ko‘p kibernetika paydo bo‘ldi. Musiqa, rasm va she’riyat kabi asarlarni inson aralashuvi va yordamisiz yaratish uchun maxsus kompyuter dasturlari va texnik qurilmalarni ishlab chiqish umumiy tendensiyasi boshlandi. “Algoritmik san’at” deb ataluvchi voqelik birinchi o‘ringa chiqdi, uning tarafdorlari rassom faoliyatini “aqlli mashina” bilan to‘liq almashtirishni birinchi o‘ringa qo‘ydi. Hozirgi vaqtda ko‘plab olimlar texnologiya masalasini inson taqdiri va madaniyati bilan chambarchas bog‘liq holda ko‘rib chiqmoqdalar. Tadqiqotchi N.A.Berdyayev texnologiya insonning oliy maqsadi ekanligini va uning ta’sirida o‘z qiyofasini o‘zgartirishga tayyor ekanligini ta’kidladi [2].

XX asrning 60-yillarida “Algoritmik san’at” (san’at turi, mohiyatiga ko‘ra ma’lum strukturaning algoritmik takrorlanishi) paydo bo‘ldi. Ushbu san’at turi dastlab muhandislik va arxitektura rasmlari uchun ishlatilgan. Uning asosiy vakili amerikalik rassom Roman Verostko. Ushbu san’atning asosiy maqsadi turli xil texnik dasturlarni ishlab chiqish va mavhum grafika va rangtasvir sohasida tegishli kompyuter ishlarini yaratishdir.

Nemis faylasufi O.Spengler “Odam va texnika” asarida texnikani vosita emas, balki insonga qarshi qurol sifatida belgilagan. Bundan tashqari, texnologiya yordamida yangi narsa yaratish, minimal harakat bilan ajoyib natijalarga erishish mumkin. Bunday o‘zgarishlar hozirgi zamonga xos hodisa sifatida qaraladi [3, 454].

Algoritmik san’atning paydo bo‘lishi tarixida tadqiqotchilar kibernetika jarayonida fikrlash mexanizmlarini va sun’iy intellektning jamiyat hayotidagi o‘rnini, shuningdek, san’atkorlar va musiqachilar yaratish jarayonlarida texnologiyaning o‘rnini o‘rganishga harakat qildilar. Buning uchun maxsus kompyuter dasturlari ishlab chiqilgan bo‘lib, ularning asosiy maqsadi o‘xshash, yagona san’at asarlarini yaratishdir [1].

Hayot tinimsiz harakatlanib, o‘zgarib, rivojlanib borgani uchun uning bundan yuz yil oldingi o‘rnida o‘zgarmay qola olmasligi, yangi jamiyat eski hayotining imkonsizligi dolzarb masalaga aylandi. Chunki ular yuz yoshli odamning yuzidagi ajinlarni yosh bolaning yuziga qo‘yib bo‘lmasligini isbotlashga urindilar. Ammo yoshlik va keksalik hamisha yonma-yon, dialektik bog‘langanligi inkor etib bo‘lmaydigan haqiqatdir. Har bir yosh avlod o‘zidan oldingi avlodga bog‘liq, to‘g‘rirog‘i, keksa avlod donishmandligidan oziqlanib, barkamol tizimda yashaydi. San’atning rivojlanishi ham xuddi shunday.

O. Shpengler texnologiyani bir tomondan tabiat evolyutsiyasining bir shakli, ikkinchi tomondan esa hayot evolyutsiyasidagi boshi berk ko‘cha sifatida belgilagan. U texnik mashinani sivilizatsiyaning bir bosqichidan ikkinchisiga o‘tish jarayonida siyosat, san’at va axloqning tanazzulga uchrashi bilan izohladi. Uning texnofobiyasi Martin Xaydegger va Karl Yaspers asarlarida chuqur aks etgan [4].

Rejissor V. Koshkin zamonaviy san’atning o‘ziga xos xususiyatlariga, uning fan bilan o‘zaro ta’siriga katta e’tibor berdi. U san’at mumtozlikdan to‘xtagach, fan

ham o‘zining mumtoz kuchini yo‘qotadi, deb hisoblagan [2]. Bunday qarashlar inson hayotining rivojlanish jarayoni bilan bevosita bog‘liqdir. Fan va texnologiya bir joyda turmaydi, iste’mol bozoriga doimiy ravishda innovatsion mahsulotlar, gadjetlar, texnik yangilanishlar va hokazolarni kiritadi. Bugungi kunda inson hayotini mobil telefonsiz, ko‘plab “yangi” operatsion tizimlarga ega kompyutersiz, avtomobillarsiz va nihoyat, internet va energiyasiz tasavvur etib bo‘lmaydi. Jamiyatning bir bo‘lagi bo‘lgan, uning dunyoqarashini aks ettiruvchi, u bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan san’atning doimo rivojlanib, o‘zgarib borishi yangilik emas. Unga hozirgi zamonning texnokratik tabiati, hayot sur’atining tezlashishi katta ta’sir ko‘rsatmoqda. Barcha tarixiy o‘zgarishlarga ko‘ra, sub’ektiv go‘zallikni ijodkorlar tomonidan tasvirlashda yangi tendensiyalar, uslublar, yo‘nalishlar va usullar vujudga keladi [5].

Bugungi hayot ko‘rsatganidek, xalq amaliy san’atining mazmun-mohiyatini tashkil etuvchi insonparvarlik g‘oyalari ham tabiatning izdan chiqishi, inson ma’naviyatining halokatli tanazzulga uchrashi asosida barbod bo‘ldi. Birinchidan, madaniyat va san’atning ma’naviy qadriyatlari tushunchalarining yo‘q bo‘lib ketishi, ikkinchidan, xalqning ijtimoiy milliy-etnik o‘z-o‘zini anglashi holatining ekologik-axloqiy mazmundagi yomonlashuvi degradatsiyaga olib keladi.

Hozirgi vaqtda zamonaviy texnologiyalar yordamida turli maqsadlardagi reklamalar paydo bo‘ldi. Tijorat reklamasining asosiy maqsadi hozir va kelajakda ma’lum tovarlarni sotishni rag‘batlantirishdir. Aynan mana shu reklama mahsulot xaridoriga ta’sir o‘tkazish va unga reklama qilingan mahsulotni sotib olishga yordam berishdan iborat. Turli xil aqliy tuzilmalar bilan ongli va ongsiz darajada ishlashga qaratilgan turli usullardan foydalanadi. Bu jarayonda reklama tijorat xarakteriga ega bo‘lib, foyda olishni maqsad qilib qo‘yadi va u ko‘pincha yolg‘on va illyuziyaga asoslanadi.

Sir emaski, gazetalar, televideniye va radiolarda ko‘plab reklamalar keng jamoatchilikni bezovta qilmoqda. Reklamalarning inson ongiga hech qanday ta’siri yo‘q deb o‘ylash mumkin, ammo bu umuman to‘g‘ri emas. Agar odam reklamaga befarq bo‘lsa ham, amalda hayot odatda butunlay boshqacha. Aniqrog‘i, o‘sha zerikarli tijorat reklamasi ijodkorlik va o‘ziga xoslikdan yiroq bo‘lsa-da, taniqli brend mahsuloti yoki har kuni taklif etilayotgan uy-ro‘zg‘or buyumlari kundalik hayotda qo‘llanila boshlaydi.

Biroq, o‘sha mashhur reklamadagi mahsulot do‘kondagi boshqa tovarlar orasida topilmasligiga hech kim kafolat bera olmaydi. Insonning keyingi harakatida na oqilona fikrlash, na hissiy psixologik kayfiyat kerak emas. Odam shunchaki reklamadan tanish bo‘lgan mahsulotga qiziqadi, hatto uni hech kim taklif qilmasa ham, boshqa mahsulotni qidirishni davom ettirishga harakat qilmaydi. Insonga reklamada taklif etilayotgan mahsulot “jozibali” ko‘rinadi. Reklama yordamida odam ongsiz ravishda hammaga ma’lum bo‘lgan mahsulot haqida hamma narsani, go‘yo u haqida bilgan, u bilan tanish bo‘lgan va uzoq vaqtdan beri foydalanayotgandek qabul qiladi. Uning foydaliligi, zararliligi, yuqori narxi haqida qayg‘urmaydi.

Bundan tashqari, inson va tabiat doimo birga va qarama-qarshilikda yashaydi. Jamiyatning insoniylashuvi atrof-muhitning buzilishiga olib keldi. Uning asosiy sababi odamlarni insoniylikdan mahrum qilish, ular hayotida insonparvarlik tamoyillarini, umuminsoniy ma'naviy-axloqiy qadriyatlarni yo'qotib, adolat va insonparvarlikka asoslangan dunyoqarashni inkor etish, shaxsning individual xususiyatlariga e'tibor va hurmat ko'rsatishdir [3].

Vaqtni tejash maqsadida inson texnika taraqqiyoti asosida insonga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi va atrofdagi barcha tabiiy go'zallikni yo'q qiladigan standart me'moriy inshootlarni quradi. Shuning uchun ham bugungi jamiyat atrofdagi "bir xil" va "tajovuzkor" maydonlar orasida yashashda davom etmoqda, insoniyat bunday tipik hayotdan charchagan. Bir xil maydon – bu ko'rinadigan elementlar yoki ularning minimal soni (beton devorlar, ko'r to'siqlar, katta panellar, asfalt va plitkalar) bo'lmagan jihatdir. Agressiv vizual maydon – bu juda ko'p miqdordagi bir xil, o'xshash ko'rinadigan elementlar tarqalgan maydon.

Shuning uchun odamlar juda ko'p sonli turli xil materiallardan foydalanganlar va tabiiy resurslardan teng va oqilona foydalanishni rad etishgan. Bugungi kungacha fan-texnika taraqqiyoti asosida tabiatga insonparvarlik munosabati natijasida ekologiya muammosi vujudga keldi va u yaqinda ko'rib chiqila boshlandi.

Umuman olganda, zamonaviy san'at va texnikaning o'zaro aloqalari yangi muammolarni keltirib chiqardi va o'zining badiiy bo'lmagan hodisalari bilan mashhur edi, lekin ular o'zlarining paradoksal tabiati va namoyishkorona antiestetikasi bilan ma'lum bir xaotik vaziyatni yaratdilar. Qaysidir ma'noda badiiy dizayn 1950-yillar pop-san'atining davomi edi. Biroq, estrada san'ati kundalik hayotda tanish narsalarni ko'rsatish san'atida absurd, mantiqsiz aloqalarni yaratdi. Binobarin, badiiy dizayn rassomning ijtimoiy hayot haqiqatiga qarshi turishining dadil shakliga aylandi [6].

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Нечай О. Ф. Ракурсы: О телевизионной коммуникации и эстетике. – М.: Искусство, 1990. – 119 с.

2. Баранова И. И. Философия техники Николая Бердяева и Евгения Замятина. К постановке проблемы // Вестник ТГУ. 2003. № 3.

3. Шпенглер О. Человек и техника / пер. с нем. А. М. Руткевича // Культурология. XX век. Антология / гл. ред. и сост. С. Я. Левит. М., 1995. С. 454–496.

4. Шпенглер О. Годы решений. Германия и всемирно-историчекое развитие / пер. с нем. С. Е. Вершининой. Екатеринбург, 2007.

5. Андреева Е. Ю. Постмодернизм: Искусство второй половины XX начала XXI века / Е. Ю. Андреева // С-Петербург: Издательский дом Азбукаклассика, 2007.

6. Власов В. Г. Большой энциклопедический словарь изобразительного искусства. В 8т. Т.1. – Санкт-Петербург.: ЛИТА, 2000.

SCIENCE AND INNOVATION NEWS LLC "SCIENCE AND EDUCATION NEWS" EDITORIAL BOARD

Djumayev Mamanazar,
Nizomiy nomidagi TDPU professori

UDK: 371.321.1

BOSHLANG‘ICH TA’LIMDA MILLIY O‘QUV DASTURINI JORIY ETISHNING DOLZARB MASALALARI

Annotasiya. *Ushbu maqolada boshlang‘ich sinflarda matematikadan milliy o‘quv dasturini amaliyotga joriy etishning ilmiy-metodik asoslari haqida mulohazalar, shuningdek, Respublika ta’lim inspeksiyasi tomonidan milliy o‘quv dasturi loyihasi muhokamasi haqida so‘z yurutamiz.*

Kalit so‘zlar: *mulohaza, texnologiya, maqsad vazifa, o‘quv dasturi, ta’lim standarti, boshlang‘ich ta’lim, matematika, bilim va ko‘nikma.*

КЛЮЧЕВЫЕ ВОПРОСЫ РЕАЛИЗАЦИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ПРОГРАММЫ В НАЧАЛЬНОМ ОБРАЗОВАНИИ

Аннотатция. *В этой статье мы обсуждаем научно-методические основы реализации национальной учебной программы по математике в начальной школе, а также обсуждение проекта национальной учебной программы Республиканской инспекцией образования.*

Ключевые слова: *обратная связь, технология, цели, учебная программа, образовательные стандарты, начальное образование, математика, знания и навыки.*

KEY ISSUES IN THE IMPLEMENTATION OF THE NATIONAL PROGRAM IN PRIMARY EDUCATION

Annotation. *In this article, we discuss the scientific and methodological foundations for the implementation of the national curriculum in mathematics in primary school, as well as the discussion of the draft national curriculum by the*

Republican Inspectorate of Education.

Key words: *feedback, technology, goals, curriculum, educational standards, primary education, mathematics, knowledge and skills.*

Ma'lumki, mamlakatimiz ta'lim-tarbiya tizimini yanada takomillashtirish, ilm-fan sohasi rivojini jadallashtirish maqsadida Prezident farmoni loyihasi ishlab chiqildi[1].

Matematika olamni, dunyoni bilishning asosi bo'lib, tevarak-atrofimizdagi voqea va hodisalarning o'ziga xos qonuniyatlarini ochib berishda juda katta ahamiyatga egaki, matematik bilimlarsiz ishlab chiqarish va fanning rivojlanishini tasavvur qilib bo'lmaydi. Shuning uchun ham *matematik madaniyat* — umuminsoniy madaniyatning tarkibiy qismi hisoblanadi[4].

Matematika fanini o'qitishdan ko'zlangan zamonaviy maqsad va vazifalar quyidagilardan iborat:

- o'quvchilarda kundalik faoliyatda qo'llash, fanlarni o'rganish va ta'lim olishni davom ettirish uchun zarur bo'lgan matematik bilim va ko'nikmalar tizimini shakllantirish va rivojlantirish;

- jadal taraqqiy etayotgan jamiyatda muvaffaqiyatli faoliyat yurita oladigan, aniq va ravshan, tanqidiy hamda mantiqiy fikrlay oladigan shaxsni shakllantirish;

milliy, ma'naviy va madaniy merosni qadrlash, tabiiy-moddiy resurslardan oqilona foydalanish va asrab-avaylash, matematik madaniyatni umumbashariy madaniyatning tarkibiy qismi sifatida tarbiyalashdan iborat.

Matematika fani o'qituvchilarining kasbiy mahoratini oshirish quyidagi yo'nalishlarda amalga oshiriladi:

Matematika fani o'qituvchilarining fan bo'yicha bilim, ko'nikma va mahoratini uzluksiz yangilab borish, zamonaviy talablarga muvofiq ta'lim sifatini ta'minlash uchun zarur darajada kasbiy tayyorgarlikni an'anaviy va masofaviy shakllardan fodalanib oshirishiga sharoit yaratish;

o'qituvchilarda mustaqil fikrlash, ilmiy tadqiqot va ijodkorlik ko'nikmalarini rivojlantirish, ularnig pedagogik nufuzini oshirish va kompetentligini rivojlantirib borish;

o'qituvchining shaxsiy va kasbiy axborot maydonini yaratish ko'nikmalarini shakllantirish, ularining o'z pedagogik faoliyatida zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish, onlayn va oflayn, video va televizion darslarni tayyorlash va o'tkazish ko'nikmalarini zamon talabidan kelib chiqib takomillashtirib borish;

dars jarayonida ilg'or ta'lim-tarbiya texnologiyalari va jahon tajribasidan foydalanish ko'nikmalarini mustahkamlash. Matematika fanini o'qitishdan ko'zlangan zamonaviy maqsad va vazifalar quyidagilardan iborat:

- o'quvchilarda kundalik faoliyatda qo'llash, fanlarni o'rganish va ta'lim olishni davom ettirish uchun zarur bo'lgan matematik bilim va ko'nikmalar tizimini shakllantirish va rivojlantirish;

- jadal taraqqiy etayotgan jamiyatda muvaffaqiyatli faoliyat yurita oladigan, aniq va ravshan, tanqidiy hamda mantiqiy fikrlay oladigan shaxsni shakllantirish;

- milliy, ma'naviy va madaniy merosni qadrlash, tabiiy-moddiy resurslardan oqilona foydalanish va asrab-avaylash, matematik madaniyatni umumbashariy madaniyatning tarkibiy qismi sifatida tarbiyalashdan iborat.

Mamlakatimizning dunyo hamjamiyatiga integratsiyalashuvi, fan-texnika va texnologiyalarning rivojlanishi yosh avlodning o'zgaruvchan dunyoda raqobatbardosh bo'lishi fanlarni mukammal egallashni taqozo etadi, bu esa ta'lim tizimiga, jumladan, matematikani o'rgatish bo'yicha ham xalqaro tajriba va andozalarni joriy etish orqali ta'minlanadi [6].

Bundan ta'lim bo'yicha qator xalqaro tashkilotlarning tadqiqotlari ham dalolat bermoqda. Shu o'rinda, Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (OECD)ning 15 yoshli o'quvchilarning ona tili, matematika va tabiiy fanlar bo'yicha savodxonlik darajasini baholashga qaratilgan PISA – o'quvchilar yutuqlarini baholash xalqaro dasturi tadqiqotlari natijalari e'tiborga molik.

Bundan tashqari, ta'limiy yutuqlarni baholash xalqaro uyushmasi (IEA) tomonidan tashkil etilgan TIMSS - matematika va tabiiy fanlar ta'lim sifatining xalqaro monitoringi dasturini ham keltirish mumkin. Ushbu tadqiqot o'quvchilarning turli davlatlarda matematika va tabiiy fanlardan bilim darajasi va sifatini solishtirishga hamda milliy ta'lim tizimidagi farqlarni aniqlashga ko'maklashadi.

Tadqiqotlar natijalariga asoslangan holda matematika fanini o'qitishga xalqaro baholash dasturlarining mazmuni, baholash mezonlari va mexanizmlari mahalliy sharoitdan kelib chiqqan holda joriy etilishi maqsadga muvofiq bo'ladi.

STEAM (S – science - tabiiy fanlar T – technology - texnologiya, E – engineering - muhandislik, A – art - san'at, M – mathematics - matematika) ta'lim texnologiyasi aniq fanlar blok-modulida o'quvchilarning egallagan bilim, ko'nikma va malakalarini kundalik hayot bilan bog'liqligini ko'rsatishda dars va sinfdan tashqari mashg'ulotlarda o'quv tadqiqotlarini o'tkazish, tajribalarni bajarish, loyihalashtirishga yo'naltirilgan ijodkorligini tarbiyalash, yangiliklar yaratishga bo'lgan qiziqishlarini rivojlantirishga qaratilgan. **Matematik mazmun standartlari (bilim va ko'nikmalar).** Qisqacha tavsifi: Asosiy matematik tushunchalar va munosabatlar mohiyatini tushunish va ulardan tipik o'quv topshiriqlarini bajarishda foydalanish.

Ushbu standartlar o'quvchilar matematikani o'rganish orqali nimani tushunishi va nimalarni bajarishga qodir bo'lish kerakligini belgilab beradi. Matematika sohasidagi ta'lim sifatini oshirish va ilmiy-tadqiqotlarni rivojlantirish chora-tabirlari to'g'risida qarorda matematika o'qitishda matematik tafakkur va tasavvurni rivojlantirish to'g'risida to'xtalib o'tilgan [2].

Matematikada tushunishning o'ziga xos belgilaridan biri – bu o'quvchining matematik o'zlashtirish darajasidan kelib chiqqan holda muayyan matematik ifodaning to'g'ri yoki noto'g'ri ekani yoki muayyan matematik qoidaning qayerdan kelib chiqishini asoslab berish qobiliyatidir. Matematik tushuncha

mohiyatini tushunish va tipik amallarni bajarish ko‘nikmasi bir xilda muhim bo‘lib, ular muayyan murakkablik darajasidagi standart topshiriqlar yordamida baholanadi.

Matematik amaliyot standartlari kompetensiyalari qisqacha tavsifi: O‘zlashtirilgan bilim va ko‘nikmalarni amaliy masalalarni yechishda va notanish vaziyatlarda qo‘llay olish (kompetensiyalar) [7, 43-b].

Mazkur standartlar ham umumlashgan mazmundagi amaliy tatbiq standartlardan iborat bo‘lib, ular o‘quvchilarning quyidagi aqliy faoliyati sohalarini qamrab oladi (kelgusida ishlatish qulay bo‘lsin uchun aqliy faoliyat sohalari, mos ravishda M1, M2, M3, M4 va M5 bilan kodlanadi):

- **Mulohaza yuritish (M1);** matematikaga oid fikrni asoslash, isbotlash yoki o‘zgalar fikriga munosabat bildirish uchun mantiqan asosli va tushunarli dalillarni keltirish;
- **Modellashtirish (M2):** o‘quv va hayotiy muammolarni matematika tilida ifodalash, ularning matematik modelini qurish;
- **Muammoni yechish (M3):** matematikani qo‘llab muammoni hal qilish;
- **Muloqot qilish (M4):** matematik tushuncha, belgi va timsollar asosida matematika tilida o‘zaro muloqot qilish;
- **Ma’lumotlar bilan ishlash (M5):** ma’lumotlarni yig‘ish, tahlil qilish va turli shakllarda tasvirlash. Matematik amaliyot standartlari har bir sinf kesimida mazmun standartlari bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, tegishli mazmun standartlarida o‘z aksini topgan. Amaliyot standartlari mazmun standartlarining mazmuniga mos bo‘lgan, tegishli yosh fiziologik imkoniyatlari va aqliy faoliyat sohalaridan kelib chiqib singdirilgan. a) bir necha turdagi ma’lumotlarni taqdim etish uchun masshtabi berilgan chiziqli va ustunli diagrammalarni yasash. Diagrammada keltirilgan ma’lumotlardan foydalanib, “qancha ko‘p?” va “qancha kam?” ko‘rinishidagi bir va ikki qadamli masalalarni yechish. Masalan, diagramma chizsak, undagi har bir kvadrat 5 ta uy hayvonini ifodalashi mumkin. a) bir o‘lchov birligining yarmi va to‘rtdan biri belgilangan chizg‘ich yordamida uzunliklarni o‘lchab ma’lumotlar qatorini hosil qilish. Gorizontal shkala tegishli birliklarda – nomanfiy butun sonlar, yarimlar yoki choraklarda belgilab chiqilgan bo‘lsa, diagramma yasash orqali ma’lumotlarni tasvirlash; b) sodda kombinatorika (to‘plam elementlarini muayyan qoida asosida saralash imkoniyatlar sonini aniqlash)ga doir masalalarni yechish. Matematika fani bo‘yicha milliy ta’lim standartlarini yaratishga yondashuv tizimli, ya’ni muayyam tizimga solingan bo‘lib, u “Al-jabr” deb nomlanadi. Bu nomda o‘ziga xos “tiklanish” ma’nosi mujassamlangan[6,3-b].

Standartlar ta’limning boshlang‘ich davridanoq barcha o‘quvchilarni imkon qadar keng qamrab olib, ularning o‘qish jarayonida to‘liq ishtirok etishi uchun imkoniyat va ta’lim sohasida maxsus ehtiyojlarga ega bo‘lgan o‘quvchilarning maksimal darajadagi ishtirokini ta’minlash uchun tegishli sharoitlarni yaratib berishi lozim. Shu bois, amaliyot standartlarini har bir sinf kesimida yana alohida aniqlashtirib o‘tirmaymiz.

O‘quvchilarda tayanch kompetensiyalarni shakllantirish. Matematik ta’limga kompetensiyaviy yondashuv kasbiy, shaxsiy va jamiyatdagi kundalik hayotda uchraydigan holatlarda samarali harakat qilishga imkon beradigan turli ko‘rinishdagi malakalarni o‘quvchilar tomonidan egallashni nazarda tutadi. Shunday qilib, kompetensiyaviy yondashuvda matematik ta’limning asosini amaliy, tatbiqiy yo‘nalishlarini kuchaytirishga qaratiladi.

Kichik o‘quv tadqiqotlarni bajarish orqali umumta’lim fanlarini o‘rganishga qiziqishni kuchaytirish maqsadida fan o‘quv dasturlariga amaliy mashq va tatbiq hamda loyiha ishi kiritildi. Bu holat nafaqat muayyan o‘quv fani bo‘yicha o‘zlashtirish sifatini yaxshilaydi, balki fanlararo va fanning kundalik turmush bilan bog‘lanish imkoniyatlarini ochadi va ta’lim samaradorligini oshiradi[5, 16-b].

Matematika darslarini tashkil qilishda nazariyadan ko‘ra ko‘proq amaliyotga e’tibor berish hamda o‘quvchilarga tayyor o‘quv materiallarini berishga asoslangan yondashuvdan ma’lum darajada voz kechish talab qilinadi. Matematika darslarida ko‘proq keys, tadqiqot, loyiha, kichik o‘quv kashfiyotlari kabi interaktiv metodlardan foydalanish tavsiya etiladi. O‘quvchilarda kichik tadqiqotchilik ko‘nikmalarini shakllantirishda kuzatish, tajriba, o‘lchashlar, analiz (tahlil) va sintez, induksiya va deduksiya, taqqoslash va analogiya kabi ilmiy izlanish metodlaridan o‘rnida foydalanish talab etiladi. O‘quvchilarda bilim va ko‘nikmalarni shunchaki shakllantirib qolmasdan, ularni hayotiy vaziyatlarda qo‘llay olish kompetensiyalarini ham tarkib toptirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Izlanishlarimizning maqsadiga ko‘ra mustaqil fikrlash xususiyatlarining xarakateristikasini ko‘rib chiqamiz [4-22-b].

Fikrlashning chuqurligi matematik fakti va masalaning mohiyatiga kirib borish qobiliyatida, asosiysini ikkinchi darajalidan ajrata bilishda ifodalanadi.

Elastikligi faoliyatining bir usulidan ikkinchi usuliga osongina o‘tish, faoliyat usulini maqsadga muvofiq o‘zgartira olish qobiliyatida ifodalanadi.

Fikrlashning faolligi masalani yechishga qaratilgan tirishqoqlikning doimiyligi.

Fikrlashning tanqidiyligi masalani yechish yo‘li to‘g‘ri tanlanganligiga baho bera olish qobiliyati, faoliyat usulining unumliligida, natijaning to‘g‘riligida, faoliyatni doimo normada saqlash qobiliyatida ifodalanadi.

Ratsional fikrlash turli parametrlarga qo‘yib faoliyat usullarini taqqoslash qobiliyati, masalani yechishda kam vaqt sarflanadigan usullarini topa olishda ifodalanadi.

Fikrlashning originalligi qo‘yilgan muammo yoki berilgan masalaning ajoyib, boshqa usullardan farqli usul bilan yechishdir. U ko‘pincha fikrlashning teranligi va chuqurligining natijasida namoyon bo‘ladi.

Fikrlashning mustaqilligi masalaning yechish usulini mustaqil, birovning yordamisiz topa olishida, faoliyatning oraliq va oxirgi natijalarini ko‘ra bilishda, fikr-mulohazalarining mustaqil, erkin va asosligida ifodalanadi.

Mustaqil fikrlashning ijodiy xususiyatlari tahlil qilinayotganda o‘quvchilardagi matematik rivojlanishiga tashxis qo‘yishda, bizning

nazariyamizda, o‘quvchilar quyidagi xususiyatlarga ega yoki yo‘qligini aniqlab olishimiz muhimdir. Bular: teranlik, elastiklik, mustaqillik, fikrlashning faolligi, tanqidiylik va turlilik, umumiylik, ratsionallikdir. Bunday xususiyatlar o‘quvchilarda faqatgina matematika bo‘yicha emas, balki matematikaga yaqin bo‘lgan fanlardan ham o‘rganish sifatini oshiradigan didaktik ahamiyatga egadir.

Ijodiy fikrlashning ajratilgan xususiyatlar tizimidagi mustaqillik fikrlashning ijodiy mahsulotli xususiyati deb o‘rganilmoqda. M.G.Davletshin mahsulotli fikrlash tushunchasiga teranlik, elastiklik, mustahkamlik, qarama-qarshiliklarni sezish kabi xususiyatlarni kiritmoqda. Z.Nishanova mahsulotli fikrlashga turli xususiyatlarni kiritmoqda. Mualliflarning ko‘pchiligi ijodiy fikrlash uchun fikrlashda mustaqilikka ega bo‘lish muhimdir[4].

Krutetskiy fikricha ijodiy va mustaqil fikrlash o‘rtasidagi farqning muhimligi shundaki, ijodiy fikrlash va bu mustaqil fikrlashdir, ammo har qanday faol fikrlash ham mustaqil va mustaqil fikrlash ijodiy fikrlash bo‘la olmaydi. O‘quvchining ijodiy fikrlashining muhim qismlaridan biri – bu intuitsiya **(fahm)**dir. Intuitsiya tushunchasi turli ilmlarda foydalaniladi: falsafa, mantiq ilmi, matematika, psixologiya; bunda ushbu tushunchaga turlicha ma’no kiritilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston Strategiyasi. https://www.gazeta.uz/uz/2021/09/09/book/

2. Matematika sohasidagi ta’lim sifatini oshirish va ilmiy-tadqiqotlarni rivojlantirish chora-tabirlari to‘g‘risida. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 7-may kunidagi PQ-4708-son Qarori.

3.Dzhumaev M.I. Competence-based approach to teaching mathematics to primary school students according to the requirements in the national curriculum of Uzbekistan **Science and innovation.** International Scientific Journal Volume 3 Issue 2 February 2024 Uif-2022: 8.2 | Issn: 2181-3337 | Scientists.Uz. ***https://doi.org/10.5281/zenodo.10694172***

4. Djumayev M. Milliy o‘quv dasturini amaliyotga joriy etishning asosiy tamoyillari va mohiyati haqida. Fizika, matematika, informatika jurnali/Toshkent 1-son. 2024 / 148-165 b. http://uzpfiti.uz/uz2/fizika,matematika, informatika.htm.

5. Dzhumaev M.I. Competence-based approach to teaching mathematics to primary school students according to the requirements in the national curriculum of Uzbekistan **Science and innovation.** International Scientific Journal Volume 3 Issue 2 February 2024 Uif-2022: 8.2 | Issn: 2181-3337 | Scientists.Uz. ***https://doi.org/10.5281/zenodo.10694172***

6. Djumayev M.I. Ta’lim sifati – Pedagogik kompetensiyalarni shakllantirish vositasida Buxoro psixologiya va xorijiy tillar instituti ilmiy axborotnomasi” ilmiy-amaliy jurnal. buxpxti.uz 1(5)2024 163-168 http://buxpxti.uz

7. Dzhumaev M.I**.** Competence-based approach to teaching mathematics to primary school students according to the requirements in the national curriculum of

Uzbekistan Science and innovation. International Scientific Journal Volume 3 Issue 2 February 2024 Uif-2022: 8.2 | Issn: 2181-3337 | Scientists.Uz. ***https://doi.org/10.5281/zenodo.10694172***

8. Dzhumauev M. About the main principles and essence of the implementation of the national curriculum. No. 1 - issue Physics, mathematics, informatics magazine/Tashkent. 2024 / 148-165 p. http://uzpfiti.uz/uz2/fizika, matematika, informatics.htm.

9. Djumaev M.I. Competency approach in teaching mathematics to elementary school students according to the requirements of the national educational program of Uzbekistan. Collection of works of the international scientific and practical conference "Digital education - the requirement of the time" dedicated to the 80th anniversary of the director of the Aksukent Multidisciplinary College, Professor Kuatbekova Karamat Perdeshovna . Shymkent "KhDU" publishing house ISBN 9965-544-22-0 2024 - 306-311.

10. Dzhumaev M.I. Some psychological and pedagogical principles of mathematical education. Professional training in the modern world. 2020;10(4):4310-4320 https://doi.org/10.20913/2618-7515-2020-4-15.

Abdurashidov Adxamjon,
Qo‘qon davlat pedagogika instituti “Maktabgacha ta’lim” kafedrasi dotsenti, PhD

Mullajonova Nargiza,
Qo‘qon davlat pedagogika instituti “Maktabgacha ta’lim nazariyasi va metodikasi” mutaxassisligi magistranti

UDK: 373.211.24

BO‘LAJAK MAKTABGACHA TA’LIM TASHKILOTI TARBIYACHILARINING KREATIVLIK KOMPETENTLIGI VA PEDAGOGIK MADANIYATINI RIVOJLANTIRISH

Annotatsiya. *Maqolada bo‘lajak maktabgacha ta’lim tashkiloti tarbiyachilarining kreativ faoliyatining asosiy tarkibiy qismlarini bilish mayllari, ehtiyojlari, faolligi, mustaqillik, tashabbuskorlik, nostandart tafakkur, improvizatsiyalarni tashkil etib, bevosita shaxsning yo‘nalganligi va kreativ qobiliyatlari bilan uyg‘unlashishi haqida fikr yuritilgan. Shuningdek, bo‘lajak tarbiyachilarda pedagogik madaniyatning rivojlantirilishi aytib o‘tilgan.*

Kalit so‘zlar: *tarbiyachilarning kreativ faoliyati, pedagogik madaniyat, madaniyatni rivojlantirish, ko‘nikmalarni singdirish, antroposentrizm tamoyili, professional maqsadlar, innovatsion fikrlash qobiliyati.*

РАЗВИТИЕ ТВОРЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ И ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ УЧИТЕЛЕЙ БУДУЩЕЙ ОРГАНИЗАЦИИ ДОШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация. *В статье рассматриваются тенденции, потребности, активность, самостоятельность, инициативность, нестандартное мышление воспитателей будущей дошкольной образовательной организации, организующие импровизации, непосредственно гармонирующие с направленностью и творческими способностями личности. Также отмечается развитие педагогической культуры у будущих воспитателей.*

Ключевые слова: *творческая деятельность воспитателей, развитие педагогической культуры, культура, усвоение навыков, принцип антропоцентризма, умение мыслить профессионально целенаправленно, новаторски.*

DEVELOPMENT OF CREATIVE COMPETENCE AND PEDAGOGICAL CULTURE OF TEACHERS OF THE FUTURE ORGANIZATION OF PRE-SCHOOL EDUCATION

Abstract. *The article reflects on the tendency, needs, activity, Independence, Initiative, non-standard thinking, organization of improvisations to know the main components of the creative activities of Educators of the future preschool educational organization, harmonizing directly with the orientation and creative abilities of the individual. Also, the development of pedagogical culture was mentioned in future educators.*

Keywords: *The creative activity of educators, the development of pedagogical culture, culture, the absorption of skills, the principle of anthropocentrism, the ability to think innovatively, with a professional goal.*

Mamlakatimizda maktabgacha ta’lim sohasi tarbiyachilari tomonidan yo‘lga qo‘yilgan innovatsion tizimda tarbiyachi boladan yuqori emas, balki u bilan birga, ta’lim muhiti ichida bo‘lishi kerak. Barcha ta’lim jarayonlari o‘yin shaklida amalga oshirilishi va bilim o‘yin shaklida uzatilishi kerak. Bu bolaning o‘rganish uchun motivatsiyasini oshiradi, u o‘zini qulay va erkin his qiladi. Bu – bolaga yo‘naltirilgan ta’lim bo‘lib, unda asosiy e’tibor bolaga qaratilgan.

Maktabgacha va asosiy ta’limning uzluksizligida ota-onalar bilan hamkorlik muhim rol o‘ynaydi. Bu maktabgacha ta’lim tashkilotlari tarbiyachilari bilan birgalikda ota-onalar yig‘ilishlari; davra suhbatlari, muhokama uchrashuvlari, ota-onalar konferensiyasi, savol-javob kechalari; maktabgacha ta’lim tashkilotlari bilan maslahatlashuvlar; ochiq kunlar; ijodiy ustaxonalar; anketalar, maktabgacha yoshdagi bolalarning ota-onalari uchun o‘quv o‘yinlari treninglari va mahorat darslari, biznes o‘yinlari, seminarlardir. Oldinlari maktabgacha ta’lim tashkilotlari bolalarni parvarish qilish va nazorat qilish uchun mo‘ljallangan bo‘lsa, endi ular ta’lim va tarbiyaga e’tibor qaratiladigan maktabgacha ta’lim tashkilotlariga aylangan. Shunday ekan, maktabgacha ta’lim tizimida eng muhim ehtiyoj

maktabgacha ta'lim tashkiloti tarbiyachilarining kasbiy yetukligi bilan birga kreativ kompetentligi hamdir. Pedagog shaxsiga qo'yiladigan talab – eng avvalo o'z ustida izlanishlar olib borishidir.

Maktabgacha ta'lim tashkiloti tarbiyachisining kasbiy yetukligi va kreativ potensialga egaligi ta'lim sifatini oshirish uchun xalq hamda jamiyat oldidagi o'z mas'uliyatini samarali anglashga, ta'lim-tarbiya jarayoniga ijodiy yondashishga, o'z mahoratini doimo takomillashtirib borish va ishdagi o'rtoqlarini o'sishiga yordam beradi. Shuningdek, tarbiyachining kreativligi, hodisalarni tahlil qilishga ilmiy nuqtai nazardan ijodiy yondashuvi bolani har tomonlama rivojlantirish muvaffaqiyatini amalga oshirishga imkon beradi. Bu esa o'z-o'zidan shuni ko'rsatadiki, bo'lajak tarbiyachilarni tayyorlayotgan oliy ta'lim muassasalarida faoliyat yuritadigan pedagoglardan ham o'quv jarayoniga mazmunan va shaklan yangiliklar kiritishni, ta'lim jarayoniga kreativlikni olib kirishni taqozo etadi. Bu kabi islohotlar o'z navbatida oliy ta'lim muassasalarida tahsil olayotgan bo'lajak tarbiyachilar kreativlik kompetentligining shakllanishiga turtki bo'ladi. Bo'lajak maktabgacha ta'lim tashkilotlari tarbiyachilarini kreativ kompetentligini rivojlantirishda kreativ fikrlashga o'rgatish, ularda kreativ tafakkurni shakllantira olish ularning kelgusida kasbiy faoliyatlarida bolalarda ijodiy qobilyatlarni rivojlantirishda hamda ta'lim sifati va samaradorligini oshirishda zamin bo'ladi. Aytib o'tish joizki, tarbiyachining o'zi kreativ, ijodkor bo'lsagina, guruh ham shunday bo'la oladi. Pedagogning ijodkor va kreativ bo'lishi yoki bo'lmasligi emas, balki mashg'ulotlarni ijodkorlik, kreativlik ruhida tashkil etishi, yangi g'oyalarni ta'lim jarayonida sinab ko'rishga intilishi zarur.

Bo'lajak maktabgacha ta'lim tashkiloti tarbiyachilarining kreativ faoliyatining asosiy tarkibiy qismlarini bilish mayllari, ehtiyojlari, faolligi, mustaqillik, tashabbuskorlik, nostandart tafakkur, improvizatsiya kabilar tashkil etib, ular bevosita shaxsning yo'nalganligi va kreativ qobiliyatlari bilan uyg'unlashadi. Oliy ta'lim muassasalaridagi ta'lim jarayonida bo'lajak maktabgacha ta'lim tashkilotlari tarbiyachilarini tayyorlashning asosiy vazifasi esa, bo'lajak tarbiyachilarning mana shu ehtiyojlarini ta'minlash uchun zarur pedagogik shart-sharoitni yaratish va samarali metodik ta'minotni vujudga keltirishdan iborat. Pedagogning kreativligi, bu uning qat'iy, chegaralangan yoki sust chegaralangan sharoitlarda har xil original g'oyalarni izlab topish layoqatidir. Ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish quyidagi o'zaro bir-biriga bog'liq kreativlik tarkibiy komponentlarini ajratish imkonini beradi: Kreativlik tarkibiy komponentlari:

1. Intellektual (aqliy).
2. Axloqiy (o'z-o'zini boshqarish).
3. Motivatsion (maqsadiy).
4. Emotsional (his-hayajonli).

Oliy ta'lim muassasalarida maktabgacha ta'lim yo'nalishi talabalari va o'qituvchilarining kreativ kompetentligini rivojlantirishga yo'naltirilgan yondashuvning joriy etilishi ta'lim mazmuniga, o'qitish shakliga, usullariga,

pedagogik texnologiyalari hamda ta'lim va tarbiya jarayonida talabalar va o'qituvchilar orasidagi munosabatlarida yangiliklar va o'zgarishlar kiritishni taqozo etadi.

Tarbiyachining pedagogik madaniyati esa, tarbiyachi shaxsiyatini shunday umumlashtiruvchi xususiyat bo'lib, u bolalar bilan samarali hamkorlikda ta'lim faoliyatini qat'iyatli va muvaffaqiyatli amalga oshirish qobiliyatini aks ettiradi. Bunday pedagogik madaniyatdan tashkil topmagan pedagogik amaliyot zerikarli va samarasizdir. Aynan, bo'lajak tarbiyachilarning pedagogik madaniyatini rivojlantirishda antroposentrizm tamoyilini o'rganish, tahlil qilish va amaliyotga tatbiq qilish, bugungi kun zamonaviy tarbiyachisining fonomenini yaratadi.

Pedagogik madaniyat tushunchasi ta'lim sohasiga bir qator pedagog tadqiqotchilarning ilmiy izlanishlari natijasida kirib kelgan. Pedagogik madaniyat - umumiy madaniyatining ajralmas, tarkibiy qismi bo'lib, u doimiy ravishda pedagogik nazariya bilimlarini chuqur va puxta egallash darajasini, bu bilimlarni mustaqil ravishda, uslubiy asosli va yuqori samaradorlikda qo'llash qobiliyatini tavsiflaydi, pedagogik jarayonda talabalarning individual-tipik xususiyatlarini, ularning qiziqishlarini hisobga olgan holda va fan va amaliyotning rivojlanishi bilan uzviy bog'liqlikni anglatadi.

Pedagogik madaniyatda ma'naviy va moddiy qadriyatlar, shuningdek, insoniyatning avlodlar almashishi va ijtimoiylashuvi (o'sishi, bo'lishi) tarixiy jarayoniga xizmat qilish uchun zarur bo'lgan odamlarning ijodiy pedagogik faoliyati usullari mavjud.

Ko'plab olimlar pedagogik madaniyat tushunchasini pedagogika nuqtayi nazaridan ilmiy-nazariy va metodik jihatdan tadqiq etgan bo'lsa-da, so'nggi pedagogik tadqiqotlarda aynan bo'lajak maktabgacha ta'lim tashkiloti tarbiyachisining pedagogik madaniyatini rivojlantirish, ularga zarur ko'nikmalarni singdirish, ularning ijtimoiy-madaniy rivojlanishining muayyan bosqichida bilimlarni uzatish masalalarini hal etishda antroposentrizm tamoyiliga asoslanish muhim ahamiyat kasb etadi. Shuni ta'kidlash kerakki, pedagogika alohida fan sifatida nisbatan yaqinda shakllangan bo'lishiga qaramay, ta'lim va tarbiya asoslari qadimgi davrlarda vujudga kelgan. Ijtimoiy faol va harakatchan, tashabbus ko'rsatib, o'zining professional maqsadlarini aniq anglaydigan, yuksak madaniyatli, innovatsion fikrlash qobiliyatiga ega va ta'limda yangiliklarni amalga oshirishga tayyor tarbiyachi shaxsini shakllantirish va ta'minlash oliy ta'lim muassasalarining muhim vazifasi hisoblanadi.

Mazkur tushunchaning ijtimoiy mazmuni juda keng bo'lib, u ishlab chiqarishning qariyb barcha yo'nalishlarida qo'llaniladi. Prezidentimiz Sh. Mirziyoyevning 2019-yil 19-oktabrdagi maktabgacha ta'lim tizimini tubdan takomillashtirish masalalariga bag'ishlangan yig'ilishda ta'kidlaganlaridek: "Qaysi sohani olmaylik, biz zamonaviy yetuk kadrlarni tarbiyalamasdan turib biron bir o'zgarishga, farovon hayotga erisha olmaymiz. Bunda kadrlarni, millatning sog'lom genofondini tayyorlash, avvalo, maktabgacha ta'lim tizimidan boshlanadi".

Ta'lim sohasiga qo'yiladigan talablar orasida maktabgacha ta'lim tashkilotlari mutaxassislarining pedagogik madaniyatini oshirish uchun qator chora-tadbirlar yo'lga qo'yilgan. Tarbiyachi shaxsiga qo'yiladigan talab – eng avvalo o'z ustida izlanishlar olib borishidir. Shunday ekan, maktabgacha ta'lim tizimida eng muhim ehtiyoj maktabgacha ta'lim tashkiloti mutaxassislarining pedagogik yetukligini rivojlantirishdir. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida faoliyat olib boruvchi bo'lajak tarbiyachilarda pedagogik madaniyatni rivojlantirish metodikasini antroposentrizm tamoyil asosida takomillashtirish tarbiyachilarning har qanday jarayonda o'zining ijobiy sifatlarini namoyon qilishida shaxsiy namuna va pedagogik vaziyatda mas'uliyat bilan yondashishni ko'rsatadi.

O'sib kelayotgan yosh avlodni yangi zamon talablariga to'laqonli javob bera oladigan, axloqiy qadriyatlarga xos yondasha oladigan, individual qobilyatlarini rivojlantirish orqali, ularda eng avvalo maktabgacha ta'lim pedagog, tarbiyachilardan pedagogik madaniyatni talab etadi. Barkamol shaxsni voyaga yetkazishda roli beqiyos sanaladigan maktabgacha ta'lim tashkiloti bo'lajak tarbiyachilari hamda mutaxassislarini pedagogik madaniyatni rivojlantirish oliy ta'lim muassasasi pedagoglarining zimmasidadir. Pedagogik madaniyat tuzilmasida uning odob-axloq bo'limi muhim o'rin egallaydi. Bu pedagogik ishonch jarayonining shakllanishi, natijasi va tarbiyachining o'z qiziqishlarini ko'proq aniqlash jarayonidir. Pedagogik madaniyatning kasbiy faoliyatiga bog'liq tashkil etuvchisi pedagog tomonidan o'zining pedagogik qobiliyatlarining barcha spektrini bilib olganligini xarakterlaydi, u esa pedagogik faoliyat muvaffaqiyatining nishonasi, pedagogik xatolarning oldini olish va nihoyat, pedagogik qobiliyat usullarini egallanganligidan iborat. Pedagogik aloqa qilish madaniyati suhbatdoshni eshitish va eshita olishda, savollar bera olishda, aloqani amalga oshirib boshqani tushuna olishda, muloqotning qiyin holatlarini ko'ra olish va odamlardagi ta'sir holatini to'g'ri tahlil qila bilishda, muloqotga tayyorlanish va muloqotga bo'lgan xohishlarda ko'rinadi.

Bo'lajak tarbiyachi uchun eng zaruri nutq madaniyatini egallashdir. Ularning nutqi yaqin kelajak pedagogik faoliyatda bolalar uchun ibratli bo'lib borib, ularning nutq madaniyatini shakllantirishga yordam berishi kerak. Nutqning Grammatik to'g'riligi, uning leksik boyligi, yaxshi ifodalanganligi, obrazliligi, nutq texnikasini egallanganligi tarbiyachining turli xil kasbiy masalalarni sifatli yechishiga imkon beradi. Pedagogning tashqi ko'rinish madaniyati, uning tashqi ko'rinishga moslik darajasi va pedagogik faoliyati bilan baholanadi. Keng fikrlilik, tartibli, odobli, bosiqlik va o'zini-o'zi yaxshi boshqara olish kabilar pedagogik faoliyatning muvaffaqiyatli bo'lishiga olib keladi. Oliy ta'lim amaliyoti shuni ko'rsatmoqdaki, talabalarda pedagogik madaniyatni shakllantirish jarayoni ularda pedagogik madaniyat darajasining rivojlanganligi bilan uzviy aloqador.

Mazkur jihat bo'lajak tarbiyachilarida pedagogik madaniyatni rivojlantirish muammosini maxsus tadqiq etishni taqozo etadi. Pedagogik faoliyatda pedagogik madaniyat umumiy tuzilmasining muhim tarkibiy qismlaridan biri – bu pedagogik kompetentlik hisoblanadi. Zero zamonaviy tarbiyachi nafaqat bolalarga bilim

beradi, ma'lumot, axborot yetkazadi, balki rivojlanayotgan shaxs va jamiyat o'rtasida vositachi rolini ham bajaradi. "Bola-shaxs-jamiyat" munosabatlari o'zaro aloqasining maqsadga muvofiq bo'lishi tarbiyachining qanchalik pedagogik faoliyatda kompetentli, omilkor ekanligiga ham bog'liqdir. Pedagogik madaniyatning asosiy vazifalari sirasiga moslashish, pedagogik jihatdan to'g'ri yo'nalganlik, shaxsiy va umumijtimoiy tajribalarning uyg'unlashuvi kabi jihatlarni kiritish mumkin. Shaxs pedagogik madaniyatining qay darajada ekanligi o'zaro shaxslararo munosabatlarni olib borish, faoliyatni yo'lga qo'yish jarayonida muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, psixologlar o'tkazgan tadqiqotlar natijalariga ko'ra, shaxsning yangi ijtimoiy, globallashuv shart-sharoitlariga moslashuvi jarayonida insonlardagi pedagogik madaniyat darajasining shakllanganligi alohida o'rin tutadi. Shaxsning shaxsiy xulq-atvori shakllanishi mexanizmlari, namoyon bo'lish tendensiyalari, motivatsiyasi, mazmuniga bo'lgan qiziqish, avvalo, "inson-jamiyat" o'zaro aloqasi xarakterining pedagogik ravnaqi, rivojlanishiga ko'rsatadigan ta'siri bilan tavsiflanadi.

Pedagogik madaniyatning mazmunini aniqlash maqsadida o'tkazilgan ilmiy adabiyotlar tahlili uning quyidagi o'ziga xos jihatlarini ajratib ko'rsatish imkonini berdi: birinchidan, bo'lajak tarbiyachining pedagogik madaniyati o'zida jamiyat va madaniyat talablarini ifoda etishi mumkin. Bu esa, shaxsning pedagogik-axloqiy me'yorlar mazmuni haqidagi bilimlarga, madaniy talablar asosida faoliyat shakllarini tashkillashtirish ko'nikmasiga egaligi hamda uning qadriyatli yo'nalganligi bilan izohlanadi; ikkinchidan, pedagogik madaniyat insonning pedagogik o'zaro sheriklik, hamkorlik sub'yekti sifatidagi yaratuvchilik xususiyatlarini ham aks ettiradi.

Tadqiqot natijalari

Bo'lajak tarbiyachilarda pedagogik madaniyatni rivojlantirishning mavjud imkoniyatlarini tadqiq etish maqsadida bo'lajak tarbiyachilarni tayyorlash jarayoniga qo'yilayotgan zamonaviy yondashuvlarni inobatga olib maktabgacha ta'lim yo'nalishining malaka talablari o'rganildi. Maktabgacha ta'lim yo'nalishi bo'yicha bakalavrlarning tayyorgarlik darajasiga qo'yiladigan umumiy talablar quyidagilar:

- dunyoqarash va ijtimoiy jarayonlar bilan bog'liq tizimli bilimlarga ega bo'lishi;
- gumanitar va tabiiy ilmiy fanlar asoslarini, joriy davlat siyosatining dolzarb masalalarini bilishi, ijtimoiy muammolar va jarayonlarni mustaqil tahlil qila olishi;
- Vatan tarixini bilishi, madaniy, milliy va umuminsoniy qadriyatlar masalalari yuzasidan o'z fikrini bayon qila olishi va ilmiy asoslay bilishi, milliy istiqlol g'oyasiga asoslangan faol hayotiy nuqtai nazarga ega bo'lishi;
- tabiat va jamiyatda kechayotgan jarayon va hodisalar haqida yaxlit tasavvurga ega bo'lishi;
- insonning boshqa insonga, jamiyatga va atrof-muhitga munosabatini belgilovchi huquqiy hamda ma'naviy, madaniy mezonlarni bilishi, kasb faoliyatida ularni hisobga ola bilishi;

- axborot yig‘ish, saqlash, qayta ishlash va ulardan foydalanish usullarini bilishi, o‘z kasb faoliyatida mustaqil asoslangan qarorlar qabul qila olishi;

- tegishli bakalavriat yo‘nalishi bo‘yicha raqobatbardosh umumkasbiy tayyorgarlikka ega bo‘lishi;

- yangi bilimlarni mustaqil egallay bilishi, o‘z ustida ishlashi va mehnat faoliyatini ilmiy asosda tashkil qila olishi;

- sog‘lom turmush tarzi va unga amal qilish zaruriyati to‘g‘risida ilmiy tasavvur hamda e’tiqodga, o‘zini jismoniy chiniqtirish o‘quv va ko‘nikmalariga ega bo‘lishi lozim.

Bo‘lajak tarbiyachilarda pedagogik madaniyatini rivojlantirish jarayoni o‘z navbatida tizimli hamda faoliyatli yondashuvni taqozo etadi. Bunda albatta, yuqorida qayd etilgan ta’lim jarayoniga antroposentrizm yondashuvining asosiy maqsad va vazifalarini inobatga olgan holda mazkur jarayonning har bir bosqichini, mezonlarini, shakl, metod va vositalarini aniqlashtirish, ulardan samarali foydalanish talab etiladi.

Bo‘lajak tarbiyachilarda pedagogik madaniyatni rivojlantirish samaradorligini ta’minlashning asosiy omillaridan biri sifatida eng avvalo professor-o‘qituvchi mashg‘ulot loyihasini ishlab chiqishda, asosiy maqsadni aniqlashda, pedagogik vazifalarni belgilashda mavjud shart-sharoitni, talabalarning bilim darajasini, ularning qiziqishlarini hisobga olishi, shuningdek, qo‘yilgan maqsadga erishishning eng samarali yo‘llari, usullarini tanlay bilishi va o‘qitish jarayonida qo‘llay olish ko‘nikmasiga ega bo‘lishi lozim. Shuning uchun bo‘lajak tarbiyachilarning pedagogik madaniyatini o‘rganishda, eng avvalo, kommunikativ (muloqot) kompetentligiga e’tibor qaratilgani maqsadga muvofiqdir.

Bo‘lajak tarbiyachilarda pedagogik madaniyani antroposentrizm tamoyili asosida rivojlantirishning barcha xususiyatlarini to‘liq o‘rganish uchun quyidagi qator jihatlarga e’tibor qaratish lozim: ta’lim-tarbiya jarayonida milliy, ma’naviy va tarbiyaviy qadriyatlarga talabalarda pedagogik madaniyatni rivojlantirishning muhim omili sifatida qarash;

- bo‘lajak tarbiyachilarda pedagogik madaniyati rivojlantirish uchun ularda yuqori darajadagi pedagogik, kommunikativ va psixologik to‘siqlarni kamaytirishga doir maxsus bilimlar tizimini shakllantirish;

- bo‘lajak tarbiyachilarning pedagogik madaniyatini rivojlantirishning nazariy asoslarini aniqlash masalasini hal qilish;

- pedagogik madaniyatni rivojlantirish xususiyatlarini hisobga olgan holda kasbiy pedagogik ta’lim sharoitida ushbu jarayonning o‘ziga xos xususiyatlarini aniqlash maqsadga muvofiq.

Zero, tarbiyachi kasbida faoliyat olib borayotgan shaxslarda umumiy va kasbiy madaniyatning yetarli darajada bo‘lishi eng muhim jihatlardan biri ekanligini ununtmaslik lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “2017-2021-yillarda maktabgacha ta’lim tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-2707-son qarori. 29.12.2016.

4. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 19-iyuldagi «Maktabgacha ta’lim muassasalari faoliyatini takomillashtirish to‘g‘risida»gi 528-son Qarori.

5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni, O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlarining to‘plami. - T., 2017. - B. 39.

6. Mirziyoyev Sh. M. Tanqidiy tahlil, qat’iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo‘lishi kerak. - T.: «O‘zbekiston», 2017. - 104 b.

7. Maktabgacha ta’lim vazirining 2018-yil 16-apreldagi “Maktabgacha ta’lim muassasalari pedagog xodimlari faoliyatini baholashning namunaviy reyting tizimini joriy etish to‘g‘risida”gi 84-son buyrug‘i.

8. Бердиева Х. Б., Бердиева Н. У. Проблемы развития социокультурной компетентности у школьников начальных классов //Евразийское Научное Объединение. – 2019. – №. 12-5. – С. 408-410.

Zaynobidinov Jaloliddin,
Farg‘ona davlat universiteti,
psixologiya fanlar nomzodi, dotsent

UDK: 159.922.23

O‘QITUVCHI O‘QUV FAOLIYATI MOTIVLARINING PSIXOLOGIK XARAKTERISTIKASI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada o‘qituvchi o‘quv faoliyati motivlarini amaliy tahlil qilish masalasi yoritilgan hamda tadqiqotda o‘z isbotini topgan. Ta’lim jarayonining muvaffaqiyatida maxsus yaratilgan shart-sharoitlar, pedagog-o‘qituvchining o‘quv faoliyati motivlari yetakchi rol o‘ynashi mumkin. Ushbu jarayonda o‘qituvchi faoliyatiga berilgan adekvat baho ta’lim samaradorligini oshiruvchi omil vazifasini bajarishi asoslangan.*

Kalit so‘zlar: *«Tashkilotchi», shaxsni strukturasi, talabchanlik, tashkilotchilik, kuchli iroda, shijoatchilik, motiv, intelligent.*

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА МОТИВОВ УЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧИТЕЛЯ

Аннотация. *В данной статье освещается вопрос практического анализа мотивов учебной деятельности учителя и находит свое подтверждение в исследовании. В успешности образовательного процесса ведущую роль могут играть специально созданные условия, мотивы учебной деятельности педагога-воспитателя. В основе этого процесса лежит то, что адекватная оценка деятельности учителя выступает в качестве фактора повышения эффективности обучения.*

Ключевые слова: *организатор, структура личности, напористость, организованность, сильная воля, целеустремленность, мотив, интеллигентность.*

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTIC OF THE MOTIVES OF TEACHER EDUCATIONAL ACTIVITIES

Abstract. *This article covers the issue of practical analysis of the motives of the teacher's educational activities and found its proof in the study. A leading role in the success of the educational process can be played by specially created conditions, motives of the educational activity of the pedagogical teacher. In this process, the adequate assessment given to the activities of the teacher is based on the fact that it acts as a factor that increases the effectiveness of Education.*

Key words*: "organizer", structure of personality, exactingness, organization, Strong will, diligence, motive, intelligent.*

Kirish. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta’lim, tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to‘grisida”gi Farmoniga asosan 2021–2022-o‘quv yilidan boshlab umumta’lim muassasalari bitiruvchilari o‘z iqtidori va qiziqishlariga mos kasbni tanlab olishi, jamiyatda munosib o‘z o‘rnini topishi, kasbiy faoliyatda muvaffaqiyat qozonishi uchun “Kasbga yo‘naltirish tizimi” joriy etilgan. Mazkur farmonda, “7-,8-, 9-sinfdan boshlab o‘quvchilar o‘rtasida interaktiv so‘rovnomalar o‘tkazish, kasb- hunarga bo‘lgan qiziqishlarini aniqlash, o‘quvchilar bilan birgalikda har oyda bir marta “kasblar olamiga sayohat” mavzusida maxsus kurslar olib borilishi to‘g‘risida aytilgan. Interaktiv so‘rovnomalar orqali o‘quvchilarning qiziqish sohalari o‘rganilib, tahlil qilinadi va shu asnoda kasbga yo‘naltirib boriladi”.[23]

XXI asrda mavjud kasblarni bilish, oilani tebratish uchun ular qanchalik ishonchli ekani, o‘ziga xos xususiyatlari to‘g‘risida ma’lumotga ega bo‘lish hech kimni befarq qoldirmasa kerak. Shu asnoda, joriy yilning 20-yanvar kuni prezident Shavkat Mirziyoyev raisligida maktablarda xorijiy tillar va kasb o‘rgatish tizimini rivojlantirish masalalari bo‘yicha kengaytirilgan yig‘ilish o‘tkazildi. Unda xorijiy tillarni o‘qitish sifatini oshirish va o‘quvchilarni kasbga yo‘naltirish masalalari muhokama qilindi. Chunki, sharoit va mutaxassislar yo‘qligi sababli yoshlarni kasblarga qiziqtirish muhiti shakllanmagan. Maktab bitiruvchilarining 50 foizi mehnat bozoriga hech qanday kasbga ega bo‘lmasdan kirib kelmoqda.

Shuning uchun, yig‘ilishda tuman va mahallalarning xususiyatidan kelib chiqib, o‘quvchilar maktabning o‘zida 64 xil ishchi kasblarga o‘rgatilishi taklif etildi. Bundan tashqari o‘quvchilarni axborot texnologiyalari va «kreativ industriya» bo‘yicha zamonaviy kasblarga o‘rgatish muhimligi ta’kidlandi va uni o‘qitish uchun 100 mlrd. so‘m ajratildi.

Kasb tanlash har bir inson hayotida muhim o‘rin egallaydi. Bu ishga qanchalik erta, maqsadli va mas’uliyat bilan kirishilsa, shunchalik yaxshi natijalarni beradi. Kasbni to‘g‘ri tanlash uchun esa imkon qadar ko‘proq

[23] O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-4947-son Farmoni.

mutaxassisliklar haqida chuqur tushunchaga ega bo‘lish lozim. Chunki inson tanlagan kasbi bo‘yicha to‘liq va ob’ektiv ma’lumotga ega bo‘lsa, xato qilish ehtimoli shunchalik kam bo‘ladi.

Adabiyotlar tahlili. Sharqdagi kalom ilmining asoschilaridan biri Imom Abu Mansur Moturidiy Samarqandiy (870-946) hazratlari ma’naviyat olamida alohida o‘rin egallaydi. Muallif yoshlar ruhiyatida kuchli e’tiqod va tafakkurni shakllantirish uchun majburlash vositasi bilan emas, balki ularning qalbini, ruhiyatini kashf qilish orqali muqaddas e’tiqodni ularda yuzaga keltirish g‘oyasini ilgari surdi. Uningcha, odam bolasi zulmpesha bo‘lib tug‘ilmaydi, noto‘g‘ri shaxslararo munosabatlar, muhit uni zulmpeshaga aylantirishi mumkin. Shunday ekan, qo‘lingizdan kelsa odam bolasiga to‘g‘ri yo‘lni ko‘rsating[24], deydi alloma. U bu bilan bola – voyaga yetgan inson munosabati uyg‘unligiga ishora qiladi.

O‘rta asr ijtimoiy-falsafiy fikr taraqqiyoti mutafakkir Abu Nasr Forobiy nomi bilan bog‘liq bo‘lib, uning inson kamoloti haqidagi ta’limoti ta’lim-tarbiya sohasida katta ahamiyatga ega. Mashhur yunon faylasufi Arastudan keyin Sharqda o‘z bilimi fikr doirasining kengligi bilan nom chiqargan yirik mutafakkir Forobiyni “muallim us-soniy” (“ikkinchi muallim”) deb ataydilar.

Sharqning buyuk mutafakkiri Abu Nasr Forobiy o‘qituvchi faoliyati masalasiga to‘xtalib, shunday degan edi: «O‘qituvchining vazifasi dono davlat rahbari vazifasiga o‘xshab ketadi. Shu sababli o‘qituvchi ham ko‘rgan va eshitganlarining barchasini yaxshilab esda saqlab qolishni bilmog‘i, aql-farosatga, chiroyli nutqga ega bo‘lmog‘i va o‘quvchilarga aytmoqchi bo‘lgan fikrini to‘la va aniq ifodalay olishni bilmog‘i zarur. O‘qituvchi faqat fan bilangina shug‘ullanib qolmay, balki o‘z bilimlarini o‘z o‘quvchilariga ham berishi, bunda mashaqqatli mehnatdan charchash nimaligini bilmasligi lozim. O‘qituvchi may (spirt) ichimliklarni iste’mol qilishdan o‘zini tiyishi, haqiqatchi bo‘lib yolg‘onni va yolg‘on aytganni yomon ko‘rishi, g‘ururli bo‘lishi va o‘z or-nomusini qadrlashi, o‘zining o‘quvchilariga nisbatan adolatli bo‘lishi, ko‘zlagan maqsadiga erishishda qat’iylik ko‘rsata bilishi lozim».

«Bunday odam, – degan edi Forobiy, insoniylikning yuksak darajasiga ega bo‘ladi va baxt cho‘qqisiga erishadi… Bu esa har qanday xatti-harakatdan xabardor bo‘lgan va harakatlar tufayli baxtga erisha oladigan odamdir».

Uning mulohazasiga ko‘ra, insonga uni go‘zal a’mollar qilish uchun yo‘naltiradigan odat mahsuli bo‘lmish yetuk xulq lozim. Xulqning yaxshiligi xatti-harakatlarda me’yor qay darajada saqlangani bilan belgilanadi. «Odob shunday narsaki, u orqali inson muayyan xulqqa ega bo‘ladi yoki bir xulqdan o‘ziga duch kelgan boshqa bir xulqqa o‘tadi, ya’ni u qisqa yoki davomli vaqt jarayonida odob tufayli biror faoliyatni ko‘p marta takrorlaydi[25]».

Odobni mutafakkir badavlatning davlatini bezaydigan va kambag‘alning kambag‘alligini o‘g‘irlaydigan axloqiy ijtimoiy hodisa deb ta’riflaydi. Muallif

[24] Зиёдов Ш. Абу Мансур ал-Мотрудий ва унинг мероси. - Т.: 2000.

[25] Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahri. - T.: 1993. -167 b.

«Fususulmadani» risolasida yozishicha, inson hech qachon noqobil bo‘lib tug‘ilmaydi, shuningdek, hech qachon biror hunar egasi bo‘lib dunyoga kelmaydi. Biroq har bir kishida biron bir fazilatlikka yoki qabihlikka moyil qobiliyat bo‘ladi, oqibatda yoshligidan u yoki bu sohaga moyillik ko‘rsatadi va unga intiladi.

Muhokama va natijalar. O‘qituvchining kasbga kirish bosqichida ba’zi o‘qituvchilar faoliyatining turli qirralarini axtarib muvaffaqiyatga erishadilar, ba’zilar yoshlarning maslahatchisi va do‘stiga aylanishadi, boshqasi o‘quvchilarni mustaqil va qat’iyatli qilib shakllantirishga moslashadilar, yana kimdir bo‘sh o‘quvchilarga o‘zlarining kamchiliklarining sababini yo‘qotishga yordam beradi. Bu faoliyat turlarining bittasini ustun qo‘yib bo‘lmaydi, chunki hammasi kerakli.

«Tashkilotchi» tipdagi shaxsni strukturasini talabchanlik, tashkilotchilik, kuchli iroda, shijoatchilik sifatlar tashkil qiladi.

Predmetga yo‘nalganlik uchun kuzatuvchanlik, kasbiy komponentlik, ijodga intilish xosdir.

Bor aloqalarga mos ravishda o‘zida 2 tipga mos bo‘lgan xarakterni mujassamlagan oraliq tipdagi predmetga yo‘nalganlik va tashkilotchilik borligiga ishonch yuqori bo‘ladi. Uning predmetga yo‘nalganlikdan farqi shunda bo‘lishi mumkinki, o‘quvchilarni predmetga qattiq yo‘naltirish va ularni faoliyatini aynan fan bilimlari ichida tashkil qilishdir. Bu unga sinfdan tashqari ishlar tekisligida joylashgan faoliyat yo‘nalish asosiga ega bo‘lgan «toza» «tashkilotchi» degan tabaqalanishga yo‘l qo‘yadi.

Kommunikator tipi shaxsining tuzilishini kirishimlilik, rahmdillik, tashqi tomondan o‘ziga jalb qilish, yuqori odoblilik tashkil qiladi. Bularga bu sifatlarga bog‘liq bo‘lgan hissiyotlilik va xatti-harakatning nafisligini kiritish mumkin. Intelligent tipi yuqori intellekt, umumiy madaniyat, odoblilik bilan xarakterlanadi. Oxirgi sifat bu tiplar orasida bog‘lovchi zanjir sifatida ishtirok etadi.

Bu har ikki tipni namoyon qiluvchi oraliq «Intelligent-optimist» tip borligini isbotlaydi.

Ehtimol, fan bilimlari bazasiga asoslangan pedagoglarni tiplashtirishni har xil yo‘nalishni o‘z ichiga olgan «predmetik-kommunikator», «predmetik - ma’rifatchi» kabi oraliq tiplar mavjuddir.

Shu bilan birga «intelligent-tashkilotchi»ning paydo bo‘lishining ehtimoli juda kam, nazariy tomondan bu tiplar birlashishi mumkin.

Ko‘rsatib o‘tilgan o‘qituvchilar tiplari (kommunikator, predmetik, tashkilotchi, intelligent) o‘zining qo‘llanmalari, mexanizmlari va tarbiyalovchilik ta’sir kanaliga ega.

Shuning uchun ham biz o‘z tadqiqotlarimiz davomida o‘qituvchi tiplarini aniqlashga harakat qildik va natijaalarni quyidagi jadvalda keltirdik.

1-jadval

O‘qituvchi shaxsining kasbiy yo‘nalishni baholash testi natijalari

Tiplar	Erkak		Ayol	
	Son	Foiz	Son	Foiz
Kirishimli	4	16	11	44

Tashkilotchi	4	16	4	16
Fanga yo‘naltirilgan	9	36	7	28
Intelligent	3	12	2	8
Qo‘llab-quvvatlash motivatsiyasi	5	20	1	4

Jadvaldagi sonlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, kirishimlilik (44%) ayol o‘qituvchilarda ustunligi bilan ajralib tursa, fanga yo‘naltirilganlik (36%) erkak o‘qituvchilarda yuqori natijani bergan.

Shunday qilib kommunikator o‘qituvchi-ekstrovertligi, mojarolarga kam aralashishi, xayrixohligi, empatiyaga qobilligi, bolalarni sevishligi bilan ajralib turadi. U o‘zining tarbiyalash ta’sirini o‘quvchiga mos kelishi, shaxsiy hayotdagi birlashish nuqtalarini izlash yo‘li bilan amalga oshiradi. Tabiiyki bu ta’sirlar o‘quvchining «hayotiy» yurish-turishiga ko‘proq o‘zgarishlar kiritadi.

Hayotda bilimning kerakligi va ahamiyatliligiga qattiq ishongan ratsionalist, predmetik o‘qituvchiga xoslik erkaklarda 36 foizni, ayollarda 28 foizni tashkil etgan. Bu tipga xos o‘qituvchilarga o‘quvchini dunyoning ilmiy ko‘rinishini qabul qilishi, to‘garak ishlariga jalb qilish va boshqalar bilan o‘qilayotgan predmet vositasida tarbiyalash ko‘proq xarakterlidir.

Bolalar va jamoa orasida faol hisoblangan «tashkilotchi-o‘qituvchi» erkaklar va ayollar o‘rtasida (16%) bir xil ko‘rsatkichni berdi. Ular o‘zlarining shaxsiy fazilatlarini sinfdan tashqari vaqtda o‘tkaziladigan tadbirlarda namoyon qiladi. Shuning uchun ularning ta’sir etish natijalari hamkorlik ishlarida, jamoat qiziqishlarida, tartib-intizom va boshqalarda namoyon bo‘ladi.

Prinsipialligi, aqliy normalarga qat’iy amal qiluvchi «intelligent-o‘qituvchi» yoki «ma’rifatchi» yuqori intellektual ma’rifiy faoliyat, o‘quvchilarga odob-axloqni o‘rgatish, ma’naviylik, ozodalikni his qilishi bilan o‘zligiga ega bo‘ladi. Bundaylar erkak o‘qituvchilar orasida 12 foizni, ayollar o‘rtasida 8 foizni tashkil etdi.

Kasbiy faoliyat bilan birga mutaxassisning shaxsiy xususiyatlarining o‘zgarishi kuzatiladi, bir tomondan faoliyatni muvaffaqiyatli amalga oshirishga moslashgan, sifatlarning intensiv rivojlanishi kuchayadi, boshqa tomondan bu protsessda ishtirok etmagan sifatlarni o‘zgarishi susayishi va hatto yo‘qolishi amalga oshadi.

Agar bu kasbiy o‘zgarishlar salbiy deb baholansa, u holda shaxs mukammalligining buzilishiga, uning moslashuvchanligini va turg‘unligi kamayishiga kasbiy deformatsiya sifatida qarash mumkin.

Bu xususiyatlar aksentuatsiyada shaxsda sodir bo‘ladigan o‘zgarishlarni eslatuvchi, shaxs tuzilishiga kirishi mumkin.

Pedagogik kasb namoyandalarida shaxs faoliyatining deformatsiyasi to‘rtta bosqichda namoyon bo‘ladi:

1. Umumpedagogik deformatsiya pedagogik faoliyat bilan shug‘ullanuvchi hamma odamlarda shaxs o‘zgarishining o‘xshashligini xarakterlaydi.

Bu deformatsiyalar soni har xil fan o‘qituvchilarini, har xil o‘quv muassasalarida ishlovchi, har xil pedagogik qarashlarga ega bo‘lgan, har xil temperamentli va xarakterli o‘qituvchilarni bir-biriga o‘xshash qilib qo‘yadi.

Bundan tashqari pedagogik faoliyat boshqa kasblarning ko‘pchilik faoliyat ob’ektidan farqli o‘laroq o‘zining alohida ta’sir ob’ektiga ega.

O‘qituvchi o‘zining shaxsidan foydalanib ob’ektga ta’sir etadi, bu oddiy va samarali usul, ya’ni rahbarlikning avtoritar usuli hisoblanadi. Natijada uning shaxsiyatida paydo bo‘ladigan, o‘zini oshirib baholash ortiqcha o‘ziga ishonch, dogmatik qarashlar o‘zagaruvchanlikning yo‘qligi va boshqa qirralari paydo bo‘ladi.

2. Shaxs xususiyatlari bilan pedagogik faoliyatining funksional tuzilishining qo‘shilishidan hosil bo‘lgan tipologik deformatsiya butunlay odob komplekslaridir.

Yuqorida ko‘rsatib o‘tilganidek, pedagogika kasbida to‘rtta tipologik kompleks mavjud: kommunikator, tashkilotchi, intelligent va predmetik.

Ularning har biri shaxs tuzilishida vaqti-vaqti bilan namoyon bo‘ladi va o‘zgarib turadi, ya’ni aksentuatsiya sodir bo‘laganidek.

Kommunikator o‘qituvchi uchun ortiqcha kirishimlilik, gapdonlik, hamroh bilan oraliq masofani qisqarish, unga xuddi yosh boladek murojaat qilish, tajribasiz, intim mavzuga moyillik va boshqalar xosdir.

Tashkilotchi-o‘qituvchi juda faol, boshqa odamlar shaxsiy hayotiga aralashuvchi va ularni qanday to‘g‘ri yashashga o‘rgatishga harakat qiluvchi bo‘lishi mumkin. U ko‘pincha, atrofdagilarni bo‘ysunishga, boshqarishga, ularning faoliyatini tashkillashtirishga harakat qiladi. Faolligi o‘rinli bo‘lgan jamoat tashkilotlarida tashkilotchi o‘qituvchi o‘zining talablarini ko‘pincha qondiradi.

Pedagog shaxsining deformatsiyasi haqida ogohlantirish va uni bartaraf etish maktab psixologining dolzarb topshiriqlaridan biri hisoblanadi. Chunki pedagoglar jamoasining psixologik muhiti, bolalarning psixik sog‘lig‘i va boshqa ko‘p narsalar shunga bog‘liq.

O‘qituvchi o‘zining shaxsiy xususiyatlari kuchiga qarab birgina kasbiy funksiyalarni amalga oshirish uchun yuqori darajada moslashgan bo‘ladi. Shu bilan birga boshqa funksiyalar foydalanib bo‘lmaydiganga o‘xshab qoladi.

«Intellegent» o‘zining kasbiy faoliyatdagi sinonimi gnostikdir. Tarbiyaviy, ilmiy tekshirish funksiyasini, axborot, tashviqot, rivojlantirish va o‘zini shakllantirish funksiyalarini alohida qiyinchiliklarsiz bajarishni ta’minlashga moslashgan.

«Predmetnik» – konstruktiv, metodik, o‘qitish, orientirlash funksiyalarini; «Tashkilotchi» – bajariladigan, safarbarlik, tashkillashtirish; «Kommunikator» – faqat kommunikativ funksiyalarni yaxshi amalga oshiradi.

Xulosa. Shuni ta’kidlash kerakki bu yerda mutlaqo emas, balki nisbiy ustunlik haqida gapirilyapti. Masalan: kommunikator tashkilotchilik ishini

bajarishi mumkin, lekin «tashkilotchi»ga nisbatan undan ko‘p kuch va vaqt talab qilinadi.

Oliy ta’lim muassasalaridagi ta’lim-tarbiya jarayonida pedagogik faoliyatga xos uslublar bevosita munosabatlar jarayonida, pedagogik amaliyot davrida va tajribali mutaxassislarni kuzatish, ular faoliyatiga xos xatti-harakatlarni o‘zlashtirish orqali shakllanadi. Har bir inson o‘zi to‘g‘ri deb bilgan uslublarni egallashga va munosabatlarni o‘zlashtirib olishga harakat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha, harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-4947-son Farmon.

2. Mirziyoyev Sh.M. “Tanqidiy tahlil, qat’iy tartib intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faolioyatining kundalik qoidasi bo‘lishi kerak”. 2017y. O‘zbekiston matbuot va axborot agentligining “O‘zbekiston” nashriyoti matbaa ijodiy uyi.

3. Anvarova D.M., Ergashev P.S. “Kasbga yo‘naltirish va kasb tanlash asoslari”. –T.: «Fan va texnologiya», 2016, 4-6 b.

4. Aripova N.A., Xolmamatova L.A., Qurbonova N.B. “Kasbiy psixologiya” darslik. Toshkent – 2019., 148 b.

5. Jaloldin Z. Identifikatsiya mexanizmining o‘smirlar kasb-kor tanlashga ta’siri //International Journal of Education, Social Science & Humanities. – 2024. – Т. 12. – №. 5. – С. 789-792.

6. Зайнобиддинов Ж. Идентификация как фактор профессиональной направленности и психологического благополучия будущего учителя //проблемы психологического благополучия. – 2021. – С. 305-311.

7. Зайнобиддинов, Ж. (2021). Идентификация как фактор профессиональной направленности и психологического благополучия будущего учителя. in *проблемы психологического благополучия* (pp. 305-311).

8. Jaloldin Z. Maktabgacha yosh davrida ijtimoiy hamkorlik ko‘nikmalarini nazariy o‘rganilishi //Uzbek Scholar Journal. – 2023. – Т. 16. – С. 42-48.

9. Jaloldin, Zaynobiddinov. “Maktabgacha Yosh Davrida Ijtimoiy Hamkorlik Ko‘nikmalarini Nazariy O‘rganilishi.” *Uzbek Scholar Journal* 16 (2023): 42-48.

10. Джухонова Н. Х., Иброхимов Д. Этнопсихологические особенности подготовки девушек-студенток к семейной жизни //Scientific progress. – 2021. – Т. 2. – №. 4. – С. 829-835.

11. Джухонова, Н. Х., & Иброхимов, Д. (2021). Этнопсихологические особенности подготовки девушек-студенток к семейной жизни. *Scientific progress*, *2*(4), 829-835.

12. Тохирова М., Джухонова Н. Kichik maktab yoshidagi bolalarda aqliy taraqqiyotning namoyon bo‘lishi //Современные тенденции инновационного развития науки и образования в глобальном мире. – 2022. – Т. 1. – №. 4.

SCIENCE AND INNOVATION NEWS LLC "SCIENCE AND EDUCATION NEWS" EDITORIAL BOARD

Djuxonova Noxida Xayotjonovna,
Farg‘ona davlat universiteti, “Psixologiya” kafedrasi,
psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

UDK:152.22

O‘ZBEK VA QIRG‘IZ QIZLARINI OILAGA TAYYORLASHDA ETNIK STEREOTIPLAR VA PSIXOLOGIK USTANOVKALAR

Annotasiya. *Ushbu maqolada o‘zbek va qirg‘iz qizlarining etnik stereotiplari va psixologik ustanovkalari ifodalanishiga ko‘ra ijtimoiy qadriyatlari, shaxslararo emotsional va kognitiv xulq-atvor komponentlari etnik ahamiyatga ega bo‘lganligi tufayli oilaviy hayotga tayyorlik darajasining optimallashtiruvchi ijtimoiy-psixologik xususiyatlari ekanligi isbotlangan. Bunda o‘zbek va qirg‘iz qizlarining etnik stereotiplari va psixologik ustanovkalarini differensial namoyon bo‘lishiga ko‘ra oilada muomala maromlarini o‘zlashtirish, o‘zini-o‘zi boshqarish, vaziyatni oqilona baholash va qiyinchiliklarga nisbatan sabr-toqatni tarkib toptirish orqali oilaga tayyorlikka erishishi asoslab berilgan. Tadqiqotda qizlarni oilaga tayyorlashda etnik stereotiplar va psixologik ustanovkalarni aniqlashga yo‘naltirilgan ijtimoiy-psixologik yondashuvlar, shakl, metod va vositalar ishlab chiqilgan. O‘zbek va qirg‘iz millatidagi qizlarning oilaviy hayotga tayyorgarlik tushunchasi va uning ilmiy-psixologik mohiyati, qizlarda oilaviy hayotga tayyorgarlik etnik stereotiplari va psixologik ustanovkalari shakllanishining faol davri ekanligini asoslashga qaratilgan ilmiy-nazariy yondashuvga asoslangan tahlil orqali qizlarni oilaviy hayotga tayyorlashning ijtimoiy-psixologik omillari, xususiyatlari va mexanizmlari muhim ahamiyat kasb etilishi maqola orqali bayon etilgan.*

Kalit so‘zlar: *“etnik stereotip”, “psixologik ustanovka”, “qadriyatli mazmun”, “shaxslararo-emotsional mazmun”, “kognitiv-xulqiy mazmun”, ustanovka, steriotip, transformatsiya.*

ЭТНИЧЕСКИЕ СТЕРЕОТИПЫ И ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ УСТАНОВКИ ПРИ ПОДГОТОВКЕ УЗБЕКСКИХ И КИРГИЗСКИХ ДЕВУШЕК К СЕМЕЙНОЙ ЖИЗНИ

Аннотация. *В данной статье было показано, что узбекские и кыргызские девушки оптимизируют социально-психологические характеристики уровня готовности к семейной жизни благодаря тому, что их социальные ценности, межличностные эмоциональные и когнитивное-поведенческие компоненты имеют этническое значение, согласно выражению этнических стереотипов и психологических установок. Она основана на том факте, что узбекские и кыргызские девочки достигают готовности к семье, усваивая ритмы обращения в семье в соответствии с различным проявлением этнических стереотипов и психологических установок, развивая самоконтроль, рациональную оценку ситуации и терпение к трудностям. В ходе исследования были разработаны социально-психологические подходы, формы, методы и инструментарий, направленные на выявление этнических стереотипов и психологических ориентиров при подготовке девочек к вступлению в семью. Показана важность социально-психологических факторов, особенностей и механизмов подготовки девочек к семейной жизни посредством анализа на основе научно-теоретического подхода, направленного на обоснование концепции подготовки девочек к семейной жизни и ее научно-психологической сущности, формирование этнических стереотипов и психологических шедевров подготовки девочек к семейной жизни.*

Ключевые слова: *“этнический стереотип”, “психологическая установка”, “ценностное содержание”, “межличностно-эмоциональное содержание”, “когнитивно-поведенческое содержание”, установка, стереотип, трансформация.*

ETHNIC STEREOTYPES AND PSYCHOLOGICAL ATTITUDES IN THE PREPARATION OF UZBEK AND KYRGYZ GIRLS FOR FAMILY

Abstract. *In this article, Uzbek and Kyrgyz girls have been shown to be optimizing socio-psychological characteristics of the level of readiness for family life due to the fact that their social values, interpersonal emotional and cognitive behavioral components are of ethnic significance, according to the expression of ethnic stereotypes and psychological Masters. It is based on the fact that Uzbek and Kyrgyz girls achieve readiness for the family by assimilating the rhythms of treatment in the family according to the differential manifestation of ethnic stereotypes and psychological attitudes, by establishing self-control, rational assessment of the situation and patience with difficulties. The study developed*

socio-psychological approaches, forms, methods and tools aimed at identifying ethnic stereotypes and psychological Masters in the preparation of girls for the family. The importance of socio-psychological factors, features and mechanisms of preparing girls for family life through an analysis based on a scientific-theoretical approach aimed at substantiating the concept of preparing girls for family life and its scientific and psychological essence, the formation of ethnic stereotypes and psychological masterpieces of preparation for family life in girls is expressed through the article.

***Key words**: "ethnic stereotype", "psychological attitude," valuable content", "interpersonal-emotional content", "cognitive-behavioral content", attitude, stereotype, transformation.*

Kirish. Jahon ta'lim va ilmiy tadqiqot muassasalarida oila institutini mustahkamlashda yoshlarni oilaga tayyorlash, oiladagi rollar taqsimoti, er-xotinning o'zaro bir-birini tushunishi, hissiy yaqinligi va shaxslararo munosabatlarning oilaviy munosabatlar barqarorligiga ta'sirini o'rganish bo'yicha ilmiy tadqiqotlar amalga oshirilmoqda. Jamiyatda oilaning barbod bo'lishi holatlarining qayd etilish darajasi ortib borayotgan sharoitda oila institutini mustahkamlash ishiga alohida yondashuv asosida oilaviy munosabatlar psixologiyasi, oila qadriyatlari, oila qurish motivining etnopsixologik xususiyatlarini tadqiq etishga yangicha yondashuv orqali yechimlarini topishga oid ilmiy tadqiqot ishlarini keng qamrovda olib borishni davrning o'zi taqozo etmoqda. Bu borada, oiladagi shaxslararo munosabatlarning etnik stereotiplar va psixologik ustanovkalarini ijtimoiy-psixologik ta'siri hamda yoshlarni oilaviy hayotga psixologik tayyorligini kompleks o'rganish orqali maxsus ilmiy tadqiq qilish dolzarb ahamiyatli muammolardan bo'lib qolmoqda.

Respublikamizda so'nggi yillarda yoshlarni ma'naviy-psixologik jihatdan yuksaltirish, oilada qizlarning ma'naviy-axloqiy va ruhiy olamini shakllantirish va rivojlantirishga ulkan ahamiyat berilgan bo'lib, mazkur muammoning zarur huquqiy-me'yoriy asoslari yaratildi. «Oila institutini mustahkamlash bo'yicha, eng avvalo, «Sog'lom oila – sog'lom jamiyat» g'oyasini hayotga tatbiq etishga yo'naltirilgan yagona davlat siyosatini yuritish...»[26], «...Oila qanchalik mustahkam bo'lsa, jamiyat ham shunchalik barqaror bo'ladi»[27] tamoyiliga asoslanib, qizlarni oilaga tayyorlash ishlarini amalga oshirish hamda takomillashtirish yuzasidan ilmiy tadqiqotlarni olib borishning imkoniyatlari yaratildi.

[26] O'zbekiston Respublikasi Mahalla va oilani qo'llab-quvvatlash vazirligi to'g'risida Nizom. Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 15-apreldagi 228-son qaroriga 1-ilova.
[27] https://daryo.uz 26.12.2020

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son «2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida», 2020-yil 18-fevraldagi PF-5938-son «Jamiyatda ijtimoiy-ma’naviy muhitni sog‘lomlashtirish, mahalla institutini yanada qo‘llab-quvvatlash hamda oila va xotin-qizlar bilan ishlash tizimini yangi darajaga olib chiqish chora-tadbirlari to‘g‘risida», 2022-yil 1-martdagi PF-81-son «Oila va xotin-qizlar bilan ishlash, mahalla va nuroniylarni qo‘llab-quvvatlash tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida» Farmonlar, 2018-yil 27-iyundagi PQ-3808-son «O‘zbekiston Respublikasida oila institutini mustahkamlash konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida»gi, 2020-yil 31-dekabrdagi 820-son «Oila institutini yanada rivojlantirish va yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlash chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi Qarorlar hamda faoliyatga oid boshqa me’yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan keng ko‘lamli strategik chora-tadbirlarni amalga oshirishda mazkur maqola muayyan darajada xizmat qiladi.

Nikoh va oilaning ruhiy-emotsional negizlari, qiz bolalarni nikoh va oilaga, ma’nan va ruhan tayyor ekanligi inchunun, nikoh va oilaga qarashlar borasida qizlarning axloq-odobini me’yorga chaqirish to‘g‘risidagi tushunchalar tarkibini takomillashtirish muhim vazifa sifatida qaraladi. Oilaning an’ana va qadriyatlari ahamiyatining zaiflashuvi, qizlarni oilaga tayyorlashda etnik stereotiplar va psixologik ustanovkalari, ularni ijobiy va salbiy tomonlari, nikoh munosabatlarining transformatsiyasi, yosh yigit-qizlarni oilaga tayyorlash, ularning juda yosh oila qurishlar soni ko‘payishi, yoshlarning nikoh munosabatlarining rasmiy talablariga nisbatan e’tiborsizligi kabi holatlarning jamiyatga ta’sir etishi sababli ijtimoiy-psixologik mustahkamlash masalalariga alohida e’tibor qaratish dolzarblashib bormoqda.

Turkiy va sharqiy elatlarda nikoh va oilaning sotsial-psixologik omili tariqasida yigit va qizlarni, ayniqsa, qizlarni nikoh va oilaviy hayotga ma’naviy-ruhiy tayyor ekanligi muhim vazifa sanaladi. Chunki Sharq an’anasiga ko‘ra, ota-onasi oilasida tug‘ilgan qiz bola, keyinchalik voyaga yetgach, oila qurishi, o‘zi tug‘ilgan uyidan boshqa xonadonga kelin maqomini olib “qadam” qo‘yishi, u tarbiyalangan oilaning sha’niga baho berishga asos bo‘lgan. Shuning uchun oila munosabatlarida qizlarning xulq-atvorini tartibga solish zarurati asosida etnik stereotiplar va ijtimoiy ustanovkalar tizimini shakllantirishni jamiyatni o‘zi ishlab chiqqandir. Ushbu sababdan, nikoh va ola borasida mavjud bo‘layotgan ba’zi masalalarni oldini olishning sotsiologik, ma’naviy-ruhiy, tarbiyaviy, huquqiy, ruhiy, din va falsafiy tomondan insoniyat istiqbolini ko‘rsatib beradigan zarur faktorlardan bu – yosh avlodlarni oila qurishga jiddiy munosabati va qarashini adekvat tushuntirishdir.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Jamiyat osoyishtaligi, rivojlanishi, taraqqiyoti uchun xizmat qiluvchi mezonlar orasida oila muhitining o‘rni, oila

barqarorligini saqlash haqidagi g‘oyalar zardushtiylikning qadimgi manbai «Avesto», islom dinining muqaddas kitobi bo‘lgan Qur’oni Karim, o‘tmish mutafakkirlaridan Abu Nasr Forobiyning «Fozil odamlar shahri», Abu Rayhon Beruniyning «Hindiston», «Minerologiya», Abu Ali Ibn Sinoning «Tadbiri manzil», Yusuf Xos Xojibning «Qutadg‘u bilig», Alisher Navoiyning «Mahbub-ul qulub» asarlarida jamiyat taraqqiyoti uchun oila muhitining o‘rni, oila barqarorligini saqlash mezonlari haqida g‘oyalar ilgari surilgan[28]. Tahlil ko‘rsatadiki, qadimdan boshlab, jamiyat taraqqiyoti hamda shaxs rivojlanishida oila ta’siri muhimligi e’tirof etilgan.

Qadimgi Zardusht manbasi bo‘lgan – “Avesto” kitobida ham oila aziz, tabarruk maskanligi, nikoh mustahkamligida kelin-kuyovning birday javobgarligi, bola odobi haqidagi qarashlar berilgan: “Porso, inson uy tiklab, olovga, oilasiga, xotin va farzandlariga o‘rin ajratib bersa, uyida noz-ne’matlari muhayyo bo‘lib, xotin va farzandlari farovon yashasa, uyida e’tiqod, sobit olovi alangali, boshqa narsalari ham mo‘l-ko‘l bo‘lsa, o‘sha manzil muhtaramdir” [29].

Insoniyat sivilizatsiyasida oila nikohdan birmuncha kech vujudga kelganligi borasida G‘arbiy Germaniya sotsiologi R.Kening quyidagicha ta’riflaydi: «Oilaviy hayotga o‘tishda, uning mohiyatini namoyon etuvchi bir juftlik aloqa qiluvchilar, guruhiy aloqa usuli bilan o‘zaro raqobatni hosil qilgan. Nikoh esa, shunchaki o‘zaro munosabatni belgilaydigan paytlarda oila kishilarning ijtimoiy birligini negizi hisoblandi. Oila sotsial tashkilot sifatida, nikohdan nafaqat er-xotin yana birortasini kirishi, balki xotinning o‘zi bilishi bilan farqlanadi. Buning sababi shundaki, oila va nikoh o‘zaro ittifoq sifatida, miqdor o‘zgarishlariga qarab emas, balki sifat o‘zgarishlarning farqlarini ham e’tiborga olishi kerak.

Barcha oilalar – oila masalalari va munosabatlari yig‘indisi hisoblangani uchun, mazkur majmuada turfa tushunmovchiliklar, insonlararo nizolar, muammolarning mavjudligi ruhshunos olimlar tarafidan uzoq yillar davomida tasdiqlangan. Shunday bo‘lsa-da, olimlar o‘zaro munosabatlar barqaror bo‘lgan oila mavjudligidan kelib chiqib, oilaga shunday ta’rif beradilar. Rossiyalik olim V.N.Drujinin[30] fikricha, me’yordagi oila – “turmush to‘kinligi, kishilarning sotsial himoyasi va o‘sishi, bolalarning bo‘lsa, sotsializatsiyasi protsessida ma’naviy-ruhiy va fiziologik kamoloti norma asosida tashkil etilishi[31]”dir.

[28] Avesto: Tarixiy-adabiy yodgorlik /A.Mahkamov tarjimasi. -T.: Sharq, 2001. - 383 b.; Forobiy Abu Nasr. Fozil odamlar shahri.–Toshkent: «A.Qodiriy nomidagi Xalq merosi nashriyoti»,1993. - B.13.; Beruniy Abu Rayhon. Hindiston / Tanlangan asarlar. 2-jild. — T.: «Fan», 1963. – B. 125.; Beruni Abu Rayhon. Minerologiya. / Tanlangan asarlar. 2-jild. — T.: Fan, 1963. — B. 93–147.; Ibn Sino Abu Ali. Tadbiri manzil. -T., 1957. - 46 b.; Yusuf Xos Hojib. Qutadg‘u bilig. – T.: «Fan», 1972. – B. 163.; Navoiy Alisher. Mahbub-ul qulub (Qalblar sevgilisi).– Toshkent, Adabiyot va san’at nashriyoti, 1983. – 111.
[29] Avesto. Yangi kitobi. O‘zbek tiliga M.Ishoqov ilmiy-izohli tarjimalari. T.: 2001.
[30] Дружинин В.Н. Психология семьи: 3-е изд. – СПб.: Питер, 2008 – 176 с. (С. 12)
[31] Дружинин В.Н. Психология семьи: 3-е изд. – СПб.: Питер, 2008 – 176 с. (С. 12)

Margeret Mid esa normal oila deb, oila doirasidagi barcha ishlarga to‘lig ‘icha ota javobgar bo‘lgan oilani tushungan. Shu tamoyillarga javob bermaydigan oilani anomal yoki muammoli oila deb qabul qilish joiz, deb hisoblagan.

L.Kovar[32] tadqiqotlarida “ona-bola” munosabatlarining o‘ziga xos tomonlarini oilaviy o‘zaro munosabatlardan tashqariga olib chiquvchi holat sifatida ham qaraydi. Bunday munosabatlar avvalo ota-onaning farzandiga nisbatan real munosabatidan kelib chiqadi. Oiladagi a’zolardan psixologik jinsiga ko‘ra kimning lider bo‘lishiga ko‘ra ham oilalar farqlanadi:

- patriarxal oilada hukmronlik va yetakchilik erga xos bo‘ladi;
- matriarxal oilada oila-ro‘zg‘or ishlarini to‘la ayol oshqaradi;
- egalitar oilada hokimiyat er va xotin o‘rtasida teng taqsimlangan bo‘ladi.

Psixologiyada “Ona-bola” o‘zaro munosabatlarining ko‘plab turlari qayd etilgan. Ularning orasida turlicha munosabatlarni o‘zida mujassam etgan S.Brodi[33] tomonidan tavsiya etilgan variantga ko‘plab mualliflar o‘zlari tomonidan qabul qilingan tipologiyalarni asos qilib qo‘llab keladilar.

V.Karimovaning “Oila psixologiyasi” (2007) kitobida: “Oilaviy ijtimoiylashuvning qadri va ahamiyati shundaki, uning ta’sirida birinchidan, shaxs katta, mustaqil hayotga, jumladan, oilaviy hayotga tayyorlanadi, o‘ziga yarasha sifat va fazilatlarni shakllantirib boradi, ikkinchidan, har tomonlama yetuk, barkamol, aqlli, sog‘ va salomat shaxs bo‘lib yetishish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Ya’ni, oila muhiti bolani jamiyatda yashashga, o‘ziga o‘xshash shaxslar bilan murosa qilish, hamkorlikda faoliyat yuritish, kasb-hunarli bo‘lish, muomalada axloq-odob normalariga bo‘ysunishga o‘rgatadi, psixologik jihatdan tayyorlaydi”.[34]

Aynan oila va uning atrofidagi barcha ijtimoiy-psixologik tushunchalar, ya’ni jinsiy sotsializatsiya, jinsiy farqlar, ayollik va erkaklik fazilatlari, ota-ona va bolaning o‘zaro munosabatlari to‘g‘risidagi tasavvurlari shakllanishining ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini tahlil etishga qaratilgan.

V.M.Karimova, F.A.Akramova ishlarida ijtimoiy-psixologik xizmatni tashkil etishda avvalo oila maskaniga e’tibor qaratish muhimligi, oila muhitining shaxs ijtimoiylashuvidagi o‘rni, insonlararo muloqotning shaxs shakllanishidagi o‘rni, insoniy muomala va muloqotning ruhiy omillari, samarali psixologik ta’sir boyicha tadqiq etilganligini ko‘ramiz.

Turli hayot bosqichlarida oilaviy turmush tarzining o‘zgarishi tufayli ziddiyatlar yuzaga kelishi, oilaviy rollar ko‘payishi, farzand tug‘ilishi, qudalar bilan munosabatlar o‘zgarishi yuz beradi. Lekin ahil va mustahkam oilada bu

[32] Kovar L. C. Wasted Lives A Study A Children in mental Hospital and their Families. N.Y., 1976
[33] Bredy S. Patterns A mothering. N.Y., 1956
[34] V.Karimova “Oila psixologiyasi”. Darslik, T-2007

ziddiyatlar deyarli yengillik bilan o‘tib ketadi. Muammoli oilalarda esa oilaning kattalari ularni yengish malakasi va tajribasiga ega bo‘lmay, boshqalarga sezdirib qo‘yadi, ba’zan oilaning ichidagi gap-so‘zlar mahallaga, uzoq va yaqin qarindoshlargacha yetib boradi.

Bizning fikrimizcha, oilaning mustahkam bo‘lishida undagi shaxslararo o‘zaro munosabatlarning to‘liq yoki noto‘liqligi, oila tarkibi, etnik asosi, oila qurishdagi stereotiplarga bog‘liq jihatlarining ta’siri beqiyos.

G‘.B.Shoumarov va Y.A.Morshininalarning ilmiy ishlarida o‘zbek oilasining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari va ularning farzand tarbiyasiga ta’siri muhim ekanligi yoritib berilib, o‘zbek xalqining o‘ziga xos milliy xususiyatlari: ko‘pbolalik, keksalar va yoshlar ortasidagi iliq ehtiromga tayanilgan muomala, qaynona-kelin orasidagi munosabatlar, sovchilar yo‘li bilan turmush qurish, yosh yigit-qizlarni turmush qurishga tayyorlash vazifasi, oilada erkak kishining mavqei kabi omillar yetakchi ekanligi ko‘rsatib o‘tilgan hamda “.. milliy oilalarda o‘g‘il va qiz burchini bajarishga qaratilgan ustanovkalar ham kuchli bo‘lishi an’anaviy tarbiya usullari bilan uzviy bog‘liq”[35] (Shoumarov G‘. Morshinina Y., 1986, 26 b.). ekanligi asoslangan. Lekin bu tadqiqotlarda qizlarni oilaviy hayotga tayyorlashning etnik stereotiplari va psixologik ustanovkalari sabab va omillari tadqiqot predmeti sifatida maxsus ilmiy tadqiq etilmagan.

E.G‘oziyev o‘zbek oilasiga xos etnopsixologik xususiyatlariga alohida e’tibor qaratgan, oilaviy udumlar, rasm-rusmlar, qadriyatlarga nisbatan ushbu fikrni bildirgan: “O‘zbek xalqining etnopsixologiyasidan unumli foydalanish har tomonlama taraqqiy etgan inson shaxsini tarkib toptirishda muhim rol o‘ynaydi” (E.G ‘oziyev (1993, 9 bet)).

O‘zbekistonda voyaga yetmaganlar jinoyatchiligining ijtimoiy-psixologik muammolari bilan shug‘ullangan B.M.Umarov tomonidan jinoyatchilikning omillari va sabablarini o‘rganib, bunda oila omili muhim rol o‘ynashi, ayniqsa, ota-onalar o‘rtasidagi ziddiyatli munosabatlar shaxs xulqi og‘ishining sababi bo‘lishini isbotlagan[36]. Uning ta’kidlashicha, “farzandning to‘liq (TO), noto‘liq (NTO) oilada va ota-onalarning ikkalasi ham yo‘qligi natijasida qarindoshlari yoki boshqa birovlarning qaramog‘ida tarbiyalanish holati ham ularda xulq og‘ishining kelib chiqishiga ta’sir ko‘rsatadi”. B.Umarovning aynan shu fikri yoshlarni oilaga tayyorlashda etnik stereotiplar ba’zan ularning salbiy ta’sirini ifodalashini ta’kidlagan.

[35] G‘.B.Shoumarov. “Oila psixologiyasi”. 2011-yil http://library.navoiy-uni.uz/files/shoumarov.%20oila%20psixologiya.pdf

[36] Umarov B.M. O‘zbekistonda voyaga yetmaganlar jinoyatchiligining ijtimoiy-psixologik muammolari.-Psixol.f.d. ilmiy darajasini olish uchun yozilgan diss. Avtoreferati.-T., 2009 – 46 b.

Natija va muhokama. O‘zbekistonda oilaviy psixologik xizmat faoliyati samaradorligini oshirish bo‘yicha ish olib borgan psixolog F.Akramovaning ilmiy qarashlarida oilaviy psixologik xizmat faoliyati samaradorligiga hamda oilada sog‘lom psixologik muhitni mustahkamlashga to‘siq bo‘luvchi muhim ijtimoiy-ruhiy masalalar sifatida, yigit-qizlarni turmush qurishga tayyorlashdagi kerakli vazifalarning o‘ziga xos ruhiy tomonlari ifodalangan, bu jihatlar tajribada organilib, psixologik tadqiqi keltirilgan, olingan faktlarga tayanilib xulosa va tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Oila mustahkamligini, uning barqarorligi, ko‘p jihatdan yoshlarning oilaviy hayotga tayyorlik darajasi qandayligi, ular bu hayotni qanday tasavvur qilishiga ham bog‘liq. Shu mulohazalardan kelib chiqqan holda biz o‘z oldimizga o‘zbek va qirg‘iz qizlarining oilaviy hayot haqidagi tasavvurlarini hamda tasavvurlari qay darajada shakllanganligini o‘rganish maqsadini qo‘yishimizga asos bo‘ldi.

Tadqiqotda maxsus tuzilgan mualliflik (F.A.Akramova, N.X.Djuxonova) ijtimoiy psixologik so‘rovnomasidan foydalandik.

So‘rovnomaga kiritilgan savollarni 5 ta shkalaga kiritildi. Bu borada o‘zbek va qirg‘iz qizlarining “Oilaviy hayot haqida tasavvurlarining darajasi”, “Mustahkam oila qurishda nimalarga e’tibor berish istaklari”, “Baxtli oila qurish uchun nimalarni bilish istaklari”, “Oila qurgandan so‘ng onalik mas’uliyatiga tayyor deb hisoblashlari”, “Ayol rolini bajarishga to‘laqonli tayyor deb hisoblashlari” kabi tasavvurlarining statistik tahlili aniqlandi. Tadqiqotda 340 nafar o‘zbek qizlari, 189 nafar qirg‘iz qizlari respondentlar guruhini tashkil etdi. 3.1-jadvalda natijalar keltirilgan.

3.1-jadvalda mazkur so‘rovnomadan olingan natijalardan ko‘rinib turibdiki, o‘zbek va qirg‘iz qizlarida umumiy natijalarning o‘rta arifmetik qiymatlari o‘rtasida statistik jihatdan ahamiyatli farq aniqlandi $t=-0,53$; $p<0,05$. Bunga ko‘ra har ikki millat qizlarining kelajak oilaviy hayot haqidagi tasavvurlari o‘rta darajada ekanligini o‘zlari tomonidan tan olinishini ko‘rsatadi.

Ma’lumki, har ikki millat qizlarida mustahkam oila qurish tasavvurlarini shakllantirish uchun oilaviy hayotda bir qator muhim jihatlarga ahamiyat berish zarurligi aniqlandi. Unga ko‘ra har ikki millat qizlarida nikohning mustahkamligi nikohga qodirlik, shuningdek, qizlarning nikohga jismoniy va ruhiy tomondan tayyorligiga tasavvurlarining bog‘liqligi sabab bo‘lishi mumkin.

Tadqiqot ishida o‘zbek va qirg‘iz qizlarining yashash hududi bo‘lgan Farg‘ona va Andijon viloyati bo‘yicha ham farqlanishi aniqlandi. Olingan natijalar 1-jadvalda keltirilgan.

1-jadval

Qizlarning oilaviy hayot haqidagi tasavvurlari" so'rovnomasining hududlar bo'yicha natijalari (Farg'ona va Andijon viloyatlarining qizlari misolida)

Shkala	Hu-dud	O'rta-cha	Dis-persiya	n	t
Oilaviy hayot haqida tasavvurlari darajasi	F	1,93	0,45	340	1,28
	A	1,85	0,41	189	
Mustahkam oila qurishda nimalarga e'tibor berish istaklari	F	2,40	1,01	340	-1,68
	A	2,57	1,27	189	
Baxtli oila qurish uchun nimalarni bilish istaklari	F	1,99	0,53	340	-2,54*
	A	2,17	0,62	189	
Oila qurgandan so'ng onalik mas'uliyatiga tayyor deb hisoblashlari	F	2,01	0,83	340	-0,22
	A	2,02	0,78	189	
Ayol rolini bajarishga to'laqonli tayyor deb hisoblashlari	A	2,01	0,83	340	-0,18
	F	2,02	0,80	189	

Izoh: *p<0,05; **p<0,01;***p<0,001; F – Farg 'ona; A - Andijon

1-jadvalda mazkur so'rovnomadan olingan natijalardan ko'rinib turibdiki, Farg'ona va Andijon hududidagi qizlarda "Oilaviy hayot haqida tasavvurlaringiz qay darajada" deb berilgan savolga umumiy natijalarning o'rta arifmetik qiymatlari o'rtasida statistik jihatdan farq aniqlandi t=1,28; p<0,05.

Qirg'iz qizlariga nisbatan o'zbek qizlarida oilaviy hayot haqida tasavvurlarning yetarli ekanligi, turmushga yetukligini belgilovchi shaxsning ma'naviy va axloqiy yetukligi masalalarini belgilovchi omillarni anglab yetganliklari sabab bo'lishi mumkin. Qirg'iz millatidagi qizlarda olingan bunday qarashlarga jamiyatda milliy an'analar va oilalarda hamon eskicha urf-odatlarning davom etayotgani misol bo'lishi mumkin.

Shuningdek, "Mustahkam oila qurishda nimalarga e'tibor berishni istaysiz?" deb berilgan savolga Farg'ona va Andijon hududidagi qizlarda umumiy natijalarning o'rta arifmetik qiymatlari o'rtasida statistik jihatdan ahamiyatli farq aniqlanmadi t=-1,68; p<0,05;.

Olingan tahlil natijalari bo'yicha ikki hududda istiqomat qiluvchi qizlarda boshqa insonga e'tiborli bo'lish, hamdard bo'lish, g'amxo'r va xayrixoh bo'lish, sog'ligi tog'risida o'ylash, shaxslararo muomala va muloqotga kirisha olish, huquqiy, ma'naviy hamda psixologik bilimlarga ega bo'lishi, uy yumushlarini bajarish va nazorat qilish to'g'risida ko'nikma va qobiliyatga egaligini keltrib o'tish mumkin. Bu qobiliyatlarning barchasi qizlarning o'zgaruvchan sharoitlarga moslashuvchanligi, xulq-atvori, murosa qila bilish qobiliyatiga ega ekanligini

ko‘rsatadi. Har ikki hudud qizlarida ushbu ustanovkalar o‘ziga xoslikda namoyon bo‘lishligini tadqiqot davomida o‘rganildi.

Navbatdagi “Baxtli oila qurish uchun nimalarni bilishni istaysiz?” degan savolga har ikki millat qizlarida umumiy natijalarning o‘rta arifmetik qiymatlari o‘rtasida statistik jihatdan ahamiyatli farq aniqlandi $t = 2,54$; $p<0,05$.

Natijalariga ko‘ra, respondentlardagi baxtli oila haqidagi tasavvurlarning boyitilishi, ya’ni “pul topishni”, “xulq-atvor qoidalari”, “xo‘jalik yuritishni”, “nizolarni bartaraf etishni” va “boshqalar” kabi variantlarni tanlanishiga qarab ularning oldidagi vazifasiga nisbatan ushbu javoblar olindi. Bunga aynan har ikki hududda yashaydigan qizlarda oilasining baxtli bo‘lishi uchun har bir oila a’zosi xo‘jalik yuritishni bilishlari, oiladagi xulq-atvor qoidalari va normalariga amal qilishlari, oilada yuzaga keladigan nizolarni bartaraf etish yo‘llarini bilishlari hamda oilaning iqtisodiy tomoniga o‘z hissasini qo‘shishi lozimligi aniqlandi.

Xulosa. Oilaning mustahkamligi jamiyat uchun ulkan ahamiyatli masala hisoblanadi. Bu borada yoshlarni oilaviy hayot haqidagi tasavvurlarini bilishdan tashqari ulardagi etnik stereotiplarning ta’sirini farqlash, oila qurishdagi psixologik ustanovkalarini aniqlash zarur bo‘ladi.

1. O‘zbek va qirg‘iz qizlarining oilaviy hayotni qurishlari, ularning turmush kechirishidagi qiyinchiliklarga uchrab qolishlari ehtimolini kamaytirishda psixologik ustanovkalarni, etnik stereotiplarning o‘ziga xos xususiyatlarini empirik tadqiq qilishda uslubiy yondashmoq zarurligi asoslandi.

2. Qizlarni oilaga tayyorlashda millatidan qat’i nazar xalqga xos etnik stereotiplar azaldan shakllanganligi xalq maqollari orqali o‘z isbotini topdi.

3. O‘zbek va qirg‘iz qizlariga nisbatan oila muhitidan boshlab kelgusidagi ijtimoiy rollariga mos ijtimoiy stereotiplar amal qilishi va qo‘llanilishi muqarar ekanligi dalillandi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi –T: «O‘zbekiston», 2018.– 40 b.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 13-fevraldagi «2019-2025-yillarda O‘zbekiston Respublikasi aholisining ruhiy salomatligini muhofaza qilish xizmatini rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida»gi PQ-4190-son qarori/Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi, 15.02.2019 y., 07/19/4190/2614-son.

3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi «2022-2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida» PF-60-sonli Farmoni // Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi, 29.01.2022 y., 06/22/60/0082-son.

4. Akramova F.A., Bilolova Z.B. Oila ensiklopediyasi. – T: «O‘zbekiston

milliy ensiklopediyasi» Davlat ilmiy nashriyoti, 2019. – 240 b.

5. Akramova F.A. Oilada sog‘lom psixologik muhitni tarkib toptirish – jamiyat barqarorligining asosi sifatida // Zamonaviy ta’lim. 2017 № 12, B. 4-15.

6. Akramova F.A. va boshqalar. Yosh ota-ona kitobi. (3 yoshgacha bo‘lgan bolalarni ma’naviy tarbiyalash bo‘yicha qo‘llanma). – Toshkent: Muharrir nashriyoti, 2018. – 116 b.

7. Djuxonova N.X. Ethnopsychological features of the preparation of student girls for family life// Academicia An International Multidisciplinary Research Journal India. 2021.-№11 Б.-974-976.

8. Djuxonova N.X. Mahalla qizlarni oilaviy hayotga tayyorlashning muhim omili sifatida// Pedagogika va psixologiyada innovitsiyalar.Volume 4, Issue 7 Toshkent 2021 yil №6 B.- 4-16

9. Djuxonova N.X. Talaba qizlarni oilaviy hayotga tayyorlashnining etnopsixologik xususiyatlari// Calaxy international interdisciplinary research journal Nov 2022. №4.B.-10-11.

10. Akmalovna A.F., Xayotjonovna D.N. Qizlarni oilaga tayyolashda etnik stereotiplar va psixologik ustanovkalarini o‘rganish //so‘nggi ilmiy tadqiqotlar nazariyasi. – 2023. – Т. 6. – №. 12. – С. 282-291.

11. Akmalovna, Akramova Feruza and Djuxonova Noxida Xayotjonovna. "QIZLARNI OILAGA TAYYOLASHDA ETNIK STEREOTIPLAR VA PSIXOLOGIK USTANOVKALARINI O‘RGANISH." *SO‘NGGI ILMIY TADQIQOTLAR NAZARIYASI* 6.12 (2023): 282-291.

12. Akmalovna, A. F., & Xayotjonovna, D. N. (2023). QIZLARNI OILAGA TAYYOLASHDA ETNIK STEREOTIPLAR VA PSIXOLOGIK USTANOVKALARINI O‘RGANISH. *SO‘NGGI ILMIY TADQIQOTLAR NAZARIYASI*, *6*(12), 282-291.

13. Noxida D., Saida Q. TALABA QIZLARNI OILAVIY HAYOTGA TAYYORLASHNING ETNOPSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI //Galaxy International Interdisciplinary Research Journal. – 2022. – Т. 10. – №. 11. – С. 309-314.

14. Xayotjonovna D. N., Eshonqulova G. OILADA FARZAND XULQ-ATVORINI SHAKLLANTIRISHDA IJTIMOIY-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI //O‘ZBEKISTONDA FANLARARO INNOVATSIYALAR VA ILMIY TADQIQOTLAR JURNALI. – 2022. – Т. 1. – №. 9. – С. 446-451.

Xidirov Xolmamat Djo‘rayevich,
Termiz davlat pedagogika instituti
“Tarix va uni o‘qitish metodikasi” kafedrasi professori v.b.,
Tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori

UDK: 930.85

MUSTAQILLIK YILLARIDA O‘ZBEKISTONDA TRANSPORT TEMIR YO‘LLARI VA XALQ XO‘JALIGIDA UNING AHAMIYATI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada amaldagi manbalar asosida mustaqillik yillarida O‘zbekiston temir yo‘llari, uning rivojlanishi va istiqboli qisqacha tahlil qilingan.*

Kalit so‘zlar: *temir yo‘l tizimidagi muammolar, “O‘zbekiston temir yo‘llari” davlat aksiyadorlik temir yo‘l kompaniyasi, “O‘zbekiston temir yo‘llari” aksionerlik jamiyati, “Navoiy-Uchquduq-Sulton”, “Uvaystog‘-Nukus”, “Toshguzar-Boysun-Qumqo‘rg‘on”, “Angren-Pop”, modernizatsiya, O‘zbekiston temir yo‘llari, istiqbol.*

ЖЕЛЕЗНОДОРОЖНЫЙ ТРАНСПОРТ В УЗБЕКИСТАНЕ В ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ И ЕГО ЗНАЧЕНИЕ В НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКЕ

Аннотация. *В данной статье на основе доступных источников кратко проанализированы железные дороги Узбекистана в годы независимости, их развитие и перспективы.*

Ключевые слова: *проблемы в железнодорожной системе, Государственная акционерная железнодорожная компания «Узбекские железные дороги», Акционерное общество «Узбекские железные дороги», «Навои-Учкудук-Султан», «Увайстог-Нукус», «Ташгузар-Бойсун-Кумкурган», «Ангрен-Поп», модернизация, железные дороги Узбекистана, перспектива.*

RAILWAY TRANSPORT IN UZBEKISTAN DURING THE YEARS OF INDEPENDENCE AND ITS IMPORTANCE IN THE NATIONAL ECONOMY

Annotation. *This article, based on available sources, briefly analyzes the railways of Uzbekistan during the years of independence, their development and prospects.*

Key words: *problems in the railway system, State Joint Stock Railway Company "Uzbek Railways", Joint Stock Company "Uzbek Railways", "Navoi-Uchkuduk-Sultan", "Uvaystog-Nukus", "Tashguzar-Boysun-Kumkurgan", "Angren" -Pop", modernization, railways of Uzbekistan, perspective.*

Amudaryo va Sirdaryo oralig‘ida joylashgan O‘zbekiston zamini qadim zamonlardan Sharq va G‘arbni bog‘lab turgan. Hududimizda savdo yo‘llari tutashgan, tashqi aloqalar hamda turli madaniyatlarning bir-birini boyitish jarayoni jadal kechgan. Bugungi kunda ham Yevropa va Yaqin Sharqdan Osiyo Tinch okeani mintaqasiga olib boradigan yo‘llar shu yerda kesishadi. Markaziy Osiyo mamlakatlari mustaqillik va suverenitetini qo‘lga kiritgandan keyin bu aloqalar jonlanib, ahamiyati yana ham oshdi. Bu tasodifiy emas. Chunki Markaziy Osiyo mamlakatlarining hududi Sharqda Xitoy chegaralaridan boshlanib, G‘arbda Eron va Kaspiy dengizigacha cho‘zilib ketgan. Shu tufayli Markaziy Osiyo respublikalarida yuz berayotgan hodisalar jahondagi eng yirik davlatlar, turli jo‘g‘rofiy-siyosiy tuzilmalarning manfaatlariga bevosita daxldordir. Har qanday davlat ham o‘zining jo‘g‘rofiy-siyosiy yo‘lini belgilagan vaqtda ana shu vaziyatni hisobga oladi va o‘zi uchun siyosiy, iqtisodiy va strategik foyda chiqarib olishga harakat qiladi.

Mintaqada ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan eng rivojlangan mamlakat, katta ma’naviy va madaniy kuch-qudratga ega bo‘lgan O‘zbekiston bugungi kunda qo‘shni davlatlar – Qozog‘iston, Qirg‘iziston, Tojikiston, Turkmaniston va Afg‘oniston o‘rtasida bog‘lovchi halqa vazifasini o‘taydi. O‘zbekiston bilan faol hamkorlik qilish orqali butun Markaziy Osiyo mintaqasida manfaatli munosabatlar o‘rnatish imkoniyati ochiladi. Bularning barchasi respublikaning jahon iqtisodiyotiga integratsiyalashuvi, chet el investitsiyalarini jalb qilish O‘zbekistonni davlatlar o‘rtasida o‘zaro foydali hamkorlikning, tovarlar va kapital tranzitning o‘ziga xos mintaqaviy markaziga aylantiradi.

Transport, sayyohlik va moliyaviy xizmatlarning rivojlanishi uchun keng imkoniyatlar ochib beradi. Bugungi kunda mamlakatimizning jo‘g‘rofiy joylashuvi, ma’muriy chegaralarini inobatga olsak, SSSR parchalanib ketganidan keyin tashqi kommunikatsiyalar muammosi O‘zbekiston uchun keskinlashdi. Chunki respublikamiz yuklari dengiz bandargohlariga chiqish uchun bir necha mamlakatlarning hududi orqali o‘tishiga to‘g‘ri kelardi. “Bugungi kunda, – deydi O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyev, – dengiz portlariga

to‘g‘ridan-to‘g‘ri chiqish imkoniga ega bo‘lmagan mintaqa davlatlarining transport-tranzit xarajatlari sezilarli darajada katta bo‘lib, ular eksport qilinayotgan mahsulot qiymatining 70-89 foizigacha yetmoqda” [1]. Bu hol davlatimizning iqtisodiy aloqalarini rivojlantirish imkoniyatlarini chegaralab, yuklarimiz tranzit tarzda o‘tadigan mamlakatlarga qaram qilib qo‘yishi mumkin, ikkinchidan, sobiq ittifoq respublikalari o‘rtasidagi “bojxona tartib-taomillarning mukammal emasligi oqibatida yuk tashuvchilar tovarlarni yetkazib berishga ketadigan vaqtning 40 foizigacha bo‘lgan qismini behuda yo‘qotmoqda... Bularning barchasi butun mintaqa transport sektori raqobatbardoshligining pasayishiga olib kelmoqda” [2], uchinchidan, O‘zbekistonning hudud va mintaqalarini qamrab oladigan yaxlit milliy temir yo‘l transporti tizimining barpo etilmagani sababli Farg‘ona vodiysi, Surxondaryo vohasi, Qoraqalpog‘iston Respublikasi hamda Xorazm viloyati temir yo‘l tarmoqlariga ulanish nuqtai nazaridan O‘zbekistonning boshqa hududlaridan ajralib qolgan edi. Temir yo‘l transporti orqali keltirilayotgan va chetga chiqarilayotgan xalq xo‘jaligi yuklari shimolda – Qoraqalpog‘iston Respublikasi va Xorazm viloyatiga 360 kilometr, janubda – Surxondaryo viloyatiga Turkmaniston hududidan 194 kilometr, g‘arbda – Farg‘ona vodiysiga Tojikiston hududidan 100 kilometr masofani kesib o‘tishga to‘g‘ri kelar edi [3]. Bu esa o‘z vaqtida katta miqdordagi valyuta va bojxona to‘lovlarini amalga oshirishni taqozo etardi, to‘rtinchidan, temir yo‘l transportidagi harakatlanadigan tarkibning (lokomotiv va vagonlar) “jismonan” ishdan chiqqanligi, “ma’nan eskirganligi”, zamon darajasida xizmat ko‘rsatish imkonini beradigan texnika va texnologiyalar bilan jihozlanmaganligi muammolar sirasiga kirardi.

O‘zbekiston Respublikasi hukumati mustaqilligimizning ilk yillaridan boshlab temir yo‘l tarmoqlari tizimini rivojlantirish va takomillashtirish masalalariga alohida e’tibor qaratdi. Temir yo‘l transportida yuk va yo‘lovchilarni tashish ehtiyojlarini to‘la qondirish hamda uning barqaror va xavf-xatarsiz ishlashini ta’minlash maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 1994-yil 7-noyabrdagi Farmoni bilan sobiq O‘rta Osiyo temir yo‘lining respublika hududida joylashgan uchastkalari asosida “O‘zbekiston temir yo‘llari” davlat aksiyadorlik kompaniyasi tashkil etildi. Farmonda “O‘zbekiston temir yo‘llari” davlat-aksionerlik kompaniyasi O‘zbekiston Respublikasi davlat temir yo‘l transporti boshqarmasining temir yo‘l transportida yuk tashish jarayonlariga rahbarlik qiladigan va xo‘jalik ishlarini amalga oshiradigan vakolatli organ deb belgilandi [4].

To‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarni keng jalb etish, aksiyadorlik jamiyatlari faoliyatining samaradorligini tubdan oshirish, bo‘lajak investorlar uchun ularning ochiqligi va jozibadorligini ta’minlash, zamonaviy korporativ boshqaruv uslublarini joriy qilish, korxonalarni strategik boshqarishda aksiyadorlar rolini kuchaytirish uchun qulay sharoitlar yaratish maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2014-yil 24-apreldagi “Aktsiyadorlik jamiyatlarida zamonaviy korporativ boshqaruv uslublarini joriy etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF–4720-sonli Farmoni bilan “O‘zbekiston temir yo‘llari” Davlat

Aksionerlik temir yo‘l kompaniyasi ochiq aksionerlik jamiyati yoki “O‘zbekiston temir yo‘llari” AJ, deb o‘zgartirildi. O‘zbekiston Respublikasining temir yo‘l sohasidagi davlat siyosati ishlab chiqildi, uning asosiy vazifalari sifatida quyidagilar belgilandi, xususan, birinchidan, yagona va yaxlit temir yo‘l transport kommunikatsiya tizimini barpo etish, ikkinchidan, temir yo‘l tarmog‘ining asosiy yo‘nalishlarida elektrlashtirish ishlarini davom ettirish, uchinchidan, temir yo‘l izlarini modernizatsiyalash hamda telekommunikatsiyani optik tolali aloqa qurilmalariga o‘tkazish asosida temir yo‘l transporti infrastrukturasini rivojlantirish, to‘rtinchidan, harakatlanadigan tarkibni (lokomotiv va vagon) tiklash va modernizatsiya qilish, beshinchidan, jahon bozoriga chiqishni ta’minlaydigan muqobil transport koridorlarini izlab topish. O‘zbekiston mustaqillikka erishgan davrdan transport kommunikatsiyasi rivojlanishi uchun qator loyihalar amalga oshirildi. Davlat byudjetidan temir yo‘llarni rekonstruksiya qilish, yangi temir yo‘llar, ko‘priklar qurilishi va tegishli infratuzilmaning rivojlanishi uchun 8 milliard dollardan ortiq kapital qo‘yilmalari, shundan 2,6 milliard dollardan ortiq kapital yo‘naltirildi [5].

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti va O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining farmon hamda maxsus qarorlari asosida 2001-yilning oxirida 633 kilometrlik “Navoiy-Uchquduq-Sulton Uvaystog‘-Nukus”, 2007-yil avgust oyida 223 kilometrlik “Toshguzar-Boysun-Qumqo‘rg‘on”, 2016-yil iyun oyida esa 123 kilometrlik elektrlashtirilgan “Angren-Pop” yangi temir yo‘llarining foydalanishga topshirilishi mamlakatimizning shimoliy va janubiy hududlarining iqtisodiy salohiyatini yanada rivojlantirish, mineral resurslar, neft va gaz, rangli metallar, qurilish materiallari va boshqa xomashyoga boy konlarni kompleks o‘zlashtirish, eng muhimi, yangi ish o‘rinlari yaratib, ming-minglab yurtdoshlarimizni ish bilan ta’minlash imkonini berdi. Bu yo‘llar mamlakatimizda yagona va yaxlit milliy temir yo‘l kommunikatsiya tizimining barpo etilishi yo‘lida eng muhim qadamlardan biri bo‘lib xizmat qildi.

Mustaqillik yillarida temir yo‘llarni elektrlashtirish masalalariga alohida e’tibor qaratildi. O‘tgan davr ichida “Toshkent-Xo‘jakent”, “To‘qimachi-Angren”, “Toshkent-Samarqand”, “Maroqand-Qarshi” liniyalari elektrlashtirildi. 325 kilometrlik “Qarshi-Termiz” temir yo‘l uchastkasini elektrlashtirish, ikki tomonlama qatnovga ega bo‘lgan “Jizzax-Yangier” elektrlashtirilgan temir yo‘l tarmog‘i qurilishining ikkinchi bosqichi amalga oshirilmoqda. O‘tgan yillar davomida 1800 kilometrdan ortiq temir yo‘llar elektrlashtirildi [6]. Elektropoezdlarning qatnovi natijasida poezdlardan foydalanish xarajatlarini 20 foizga kamaytirish, yo‘lovchi va yuk tashish tezligini 1,3 barobar oshirish imkoni yaratildi.

Ispaniyaning “Talgo” kompaniyasi tomonidan ishlab chiqarilgan yuqori tezlikda harakatlanadigan “Afrosiyob” elektropoezdi qatnovi 2011-yil Toshkent va Samarqand shaharlari o‘rtasida yo‘lga qo‘yilgan bo‘lsa, 2015-yil avgust oyida ana shunday tezyurar poezd Toshkent-Qarshi, 2016-yil 25-avgust kuni Toshkent-Buxoro yo‘nalishiga qo‘yildi. 215 yo‘lovchini tashish imkoniga ega bo‘lgan

mazkur poezd Toshkent-Samarqand yo‘nalishini 2 soatda, Toshkent-Qarshi yo‘nalishini 2,5 soatda, Toshkent-Buxoro yo‘nalishini esa 3 soatu 25 daqiqada bosib o‘tmoqda.

“O‘zbekiston temir yo‘llari” aksiyadorlik jamiyati tomonidan transport sohasidagi xizmat ko‘rsatish darajasi va sifatini oshirish maqsadida harakatlanadigan tarkibni eng zamonaviy, yuqori samarali lokomotivlar va qulay vagonlar bilan ta’minlash va modernizatsiya qilish ishlariga alohida e’tibor berilmoqda. So‘nggi yillarda 49 ta zamonaviy elektrovoz va 10 ta yo‘lovchi tashiydigan teplovoz sotib olingani, 120 ta lokomotiv modernizatsiya qilingani bu boradagi ishlar ko‘lami tobora ortib borayotganini ko‘rsatadi [7]. Bugungi kunda temir yo‘l tarmog‘ining jadal rivojlanayotgan, yuksak texnologiyalarga asoslangan Toshkent yo‘lovchi vagonlarni qurish va ta’mirlash zavodi, Quyuv-mexanika zavodi, “O‘ztemiryo‘lmashta’mir” unitar korxonalari lokomotiv va yo‘lovchi vagonlarni ta’mirlash, modernizatsiya qilish va qayta jihozlashdan tashqari qisqa vaqt ichida vagonsozlik sanoatimizga asos solindi. Bu yerda 2,5 mingta yuk va 150 ta yangi yo‘lovchi vagonlari ishlab chiqildi, 735 ta yo‘lovchi vagonlari modernizatsiya qilindi [8].

Ayni vaqtda O‘zbekiston temir yo‘lchilari oldida “yuk va yo‘lovchi tashish hajmini oshirish bilan bir qatorda, hududlarning iqtisodiy salohiyatini yanada yuksaltirish, boy mineral xomashyo resurslarini kompleks o‘zlashtirish, tarmoq korxonalari uchun mutaxassislar tayyorlash, iqtisod tarmoqlari va aholining ko‘mir mahsulotlariga tobora o‘sib borayotgan talabini qondirishga yo‘naltirilgan investitsiyaviy loyihalarni amaliyotga tatbiq etish”, mamlakatimiz “tranzit salohiyatini yanada rivojlantirish va milliy iqtisodiyotlar tarkibida transport sohasi ulushini oshirish, transport infratuzilmasiga zamonaviy texnologiyalar va xorijiy investitsiyalarni “Актуальные вопросы развития инновационно-информационных технологий на транспорте” AVRIITT-2021 I Республиканская научно-техническая конференция (Ташкент, 24-25 ноября 2021 года) 132 jalb etish, Sharq-G‘arb loyihasi doirasida Xitoydan boshlanadigan, Qirg‘iziston va O‘zbekiston orqali o‘tadigan, keyinchalik yangi barpo etilgan Boku-Tbilisi-Kars temir yo‘l magistrali orqali Janubiy va Sharqiy Yevropa, Yaqin Sharq mamlakatlari va O‘rta yer dengizi portlariga olib chiqadigan yangi transport yo‘laklarini shakllantirish vazifalari turibdi”.

Xulosa qilib aytganda, O‘rta Osiyoda temir yo‘l o‘z zamonasining ilg‘or texnika va transport vositasi sifatida Turkistonda iqtisodiy rivojlanish omillaridan biri bo‘lib xizmat qildi. Turkiston o‘lkasida temir yo‘l qurilishi natijasida ro‘y bergan barcha o‘zgarishlar metropoliyaning mustamlakachilik manfaatlarini ko‘zlangan holda amalga oshirildi. Mustaqillik yillarida transport tizimini rivojlantirish mamlakatimizning hududiy yaxlitligini va uning xavfsizligini mustahkamladi, transport kommunikatsiya tizimining chuqur isloh qilinishi respublika iqtisodiyotini rivojlantirish, yirik tabiiy boyliklarini o‘zlashtirish uchun qulay imkoniyatlarni ochib berdi, yurtimizda transport kommunikatsiyalarini rivojlantirishga qaratilgan ulkan loyihalarning amalga oshirilishi nafaqat mamlakat

ichida yuk tashishga bo‘lgan talabni qondiradi, shu bilan bir qatorda, tashqi iqtisodiy aloqalarning o‘sishiga ham ta’sir ko‘rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning “O‘zbekiston temir yo‘llari” aksiyadorlik jamiyati jamoasiga tabrigi // “Xalq so‘zi”, 2018-yil, 4-avgust.

2. Temir yo‘llar–millat kuch-qudrati // “Temiryo‘lchi”, 2003, 6-iyun.

3. “Markaziy Osiyo xalqaro transport yo‘laklari tizimida: strategik istiqbollar va foydalanilmagan imkoniyatlar” xalqaro konferensiya ishtirokchilariga. (O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti qutlovi) // “Xalq so‘zi”, 2018, 21-sentabr.

4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning “O‘zbekiston temir yo‘llari” aksiyadorlik jamiyati jamoasiga tabrigi // “Xalq so‘zi”, 2018 yil, 4-avgust.

5 “O‘zbekiston temir yo‘llari” Davlat-aksionerlik temir yo‘l kompaniyasini tuzish to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 1994-yil 7-noyabrdagi Farmoni. // “Temiryo‘lchi”, 1994, 12 noyabr.

6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning “O‘zbekiston temir yo‘llari” aksiyadorlik jamiyati jamoasiga tabrigi // “Xalq so‘zi”, 2018-yil, 4-avgust.

7. “O‘zbekiston temir yo‘llari” aksiyadorlik jamiyati jamoasiga // Shavkat Mirziyoyev. Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir. 2-jild. T., “O‘zbekiston”, 2018, 431-bet.

8. “O‘zbekiston temir yo‘llari” aksiyadorlik jamiyati jamoasiga // “Temiryo‘lchi”, 2014, 13-noyabr.

Yunusov Mirzakarim,
Farg‘ona davlat universiteti,
biologiya fanlari nomzodi, dotsent.

Axmedova Gavharoy Yuldashevna,
Farg‘ona davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi

UDK: 591.147.046

HASHAROTLARDAN NAMUNA YIG‘ISH USULLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada hasharotlardan namuna yig‘ish usullari haqida nazariy fikrlar qalamga olingan. Shuningdek, shiralar, kanalar, qurtlar, qalqondorlar, fitonomus qurtlari kabi xavfli zararkunandalar va foydali hasharotlardan namunalar yig‘ish, zamonaviy asbob-anjomlardan foydalanib, ko‘pgina zararli hasharotlarni tutish va xalq xo‘jaligiga katta foyda keltirish mumkinligi ko‘rsatilgan.*

Kalit so‘zlar: *yuguron qo‘ng‘iz, xon qizi, qandala, uzunburun, qirsildoq qo‘ng‘iz, xo‘rak, ultirobinafsha, efir, xloroform, matrap, eksgauster, biotsenometr, fotoelektor, termoelektor.*

МЕТОДЫ СБОРА ПРОБ НАСЕКОМЫХ

Аннотация. *В данной статье изложены теоретические представления о методах сбора проб от насекомых. Показано также, что с помощью современного оборудования можно собирать образцы опасных вредителей и полезных насекомых, таких как тля, клещ, червь, щитовка, фитономус, ловить многих вредных насекомых и приносить большую пользу народному хозяйству.*

Ключевые слова: *жук-югорон, ханская девушка, кандала, усач, хорак, ультиробинафша, эфир, хлороформ, матрап, эксгаустер, биоценометр, фотоэлектрик, термоэлектрик.*

INSECT SAMPLING METHODS

Annotation. *This article outlines theoretical ideas about insect sampling methods. It has also been shown that with the help of modern equipment it is possible to collect samples of dangerous pests and beneficial insects, such as aphids, mites, worms, scale insects, phytonomus, to catch many harmful insects and bring great benefits to the national economy.*

Key words: *Yugoron beetle, Khan's girl, shackles, barbel, horak, ultirobinafsha, ether, chloroform, matrap, exhauster, biocenometer, photoelectric, thermoelectric.*

Hasharotlar ichida eng ko‘p tarqalgan turkumlaridan biri qattiqqanotlilardir. Qattiqqanotlilar (Coloptera) xilma-xilligi va tarqalishi ekologik guruhlarga bo‘linishi tufayli bularni o‘rganish amaliy ahamiyatga ega, chunki ular yer yuzida eng ko‘p tarqalgan turlardir (25 mingdan ortiq turni o‘z ichiga oladi). Ular 0.3-1mm dan 100-158 mm gacha kattalikda bo‘lib, yer ustki qatlamida yashovchi (yuguron qo‘ng‘izlar) o‘simliklarda, o‘simlik hasharotlarini ovlovchi (xon qizi), o‘limtikxo‘rlar va hayvonlar, go‘nglarda yashovchi go‘ngqo‘ng‘izlar qattiqqanotlilarning asosiy qismini tashkil etadi.

Ko‘pgina qandalalar o‘simliklarda hayot kechiradi. Ular o‘simliklarning yangi barglari, guli, tanasi bilan oziqlanadi; mart qo‘ng‘izi, xonqizi qo‘ng‘izi, bargxo‘r, uzunburun shular jumlasidandir.

Tillaqo‘ng‘iz, po‘stloqxo‘r lichinkalari asosan daraxt o‘zagi bilan bog‘liq. May qo‘ng‘izi va qirsildoqqo‘ng‘izlarning lichinkalari tuproqda hayot kechiradi. Bargxo‘r lichinkalar o‘simlik barglarida hayot kechiradi. Qo‘ng‘izlarning rivojlanishi, hayot tarzi bir xil bo‘lsa-da, lekin ular biologiyasi har xildir. Hayot kechirishi, rivojlanish vaqti, oziqlanishi, oziq izlab topishning har xil yo‘llari qo‘ng‘iz turlarida turlicha bo‘ladi.

Tadqiqodning olib borilishi barcha turdagi qo‘ng‘izlarni o‘rganishda o‘rganuvchidan har bir qo‘ng‘iz turiga alohida yondashib o‘rganish talab etiladi. Yuguron qo‘ng‘izlar uchun ularni tutishda chuqurchaga ko‘milgan banka, paqirlarga xo‘rak qo‘yib tutiladi. Toshqollarni tutishda arpa unidan qilingan xamir xo‘rak sifatida qo‘llaniladi va xo‘rak qo‘ng‘izlarini tungi vaqtda o‘ziga jalb qiladi. Ko‘p qo‘ng‘izlar tunda nurga intilishi bilan xarakterlanadi. Ularning ayrimlari ultrabinafsha nurlariga uchib keladi.

Qo‘ng‘izlarni tutishda har xil moslamalardan foydalaniladi. O‘limtikxo‘rlar o‘lik hayvonlardan xo‘rak qo‘yib tutiladi.

O‘simliklarda ochiq holda yashovchi qo‘ng‘izlar oilasi matrap bilan tutiladi.

Ko‘p qo‘ng‘izlar yer ustida va daraxtlarda, butalarda, bog‘larda hayot kechiradi. Bu turdagi qo‘ng‘izlarni asosan qo‘lda, tuproqni yuvish yoki yuqorida ko‘rsatilgan usullarda tutish mumkin. Yashirin tarzda yashovchi qandalalarni tutishda maxsus usullardan foydalaniladi. Har xil usullar bilan yig‘ilgan qo‘ng‘iz guruhlarini efirli yoki xloroformli shisha bankaga solib bir necha soatdan so‘ng o‘lganidan keyin uzoq vaqt saqlash uchun maxsus joylarga qo‘yiladi yoki maxsus to‘g‘nog‘ichga sanchib bir yorliqlanadi.

Kamdan-kam o‘rgimchak va kanalarni tutishda universal matrapdan foydalaniladi. Matrap qalin matodan, dokadan, ipakdan yoki kaprondan qilingan xaltachadan, metal halqaga biriktirilgan, metal halqa esa tayoqchaga biriktirilgan holda bo‘ladi. Qaysi hasharotni tutishga qarab, matolardan ishlangan xaltadan foydalaniladi.

Uchuvchi hasharotlarni tutish uchun maxsus setkali yoki dokali matrapdan foydalaniladi. Boshqa hasharotlarni ushlashda qalinroq matodan ipak yoki bo‘zdan qilingan qopchalardan foydalaniladi. Xaltachaning tikilishi dumaloq yoki

naysimon holatda, uzunligi halqa diametrining ikki barobariga teng bo‘ladi. Halqalar o‘lchovi har xil, qaysi hasharotni tutishga qarab matrap tayoqchasi uzunligi har xil bo‘ladi. Masalan: tayoqcha uzunligi 1,5 metr, 1 metr, 0,5 metr yoki tayoqchasiz bo‘ladi. Tayoqcha qalinligi 3-4 sm. Mayda hasharotlarni ushlash uchun tagi tekis bo‘lgan matrap ishlatiladi. Dumaloq shakldagi halqalar simdan yasaladi va tayoqchaga mahkamlanadi.

Juda ham mayda hasharotlarni terish uchun eksgausterdan foydalaniladi.

Eksgausterlar bir necha xilda bo‘ladi.

Shisha nay, ikki tomoni po‘kak bilan berkitilgan. Po‘kak o‘rtasida ingichka naycha o‘tkazilgan, naychalarga rezina nay kirgizilgan uning bir tomonini mayda hasharotga to‘g‘rilab havo yordamida hasharot banka ichiga so‘rib olinadi.

Yer usti, ko‘katzor va butazorlar hamda boshqa joylardagi hasharotlarni o‘rganish uchun biotsenometrdan foydalaniladi, bir yoki 0,25 m2 joy moslama bilan berkitiladi, ushbu joydagi hamma turdagi hasharotlar tutilib hisoblanadi va hamma yer maydoniga ko‘paytiriladi, ma’lum hududda yashovchi hasharotlar soni aniqlanadi. Biotsenometr to‘rtburchakli temir yashik – har tomoni 10 sm balandlikka va ikki yonida ushlash moslamasi bor. Yashikning pastki tomoni o‘tkirlangan, tepa tomoni qopni mahkamlash uchun biroz bukilib moslangan. Qopcha qalin matodan yashik o‘lchamida tikilgan bo‘ladi. Ish oldidan yashikka qopcha biriktiriladi va bog‘lanadi. Biotsenometr ushlash moslamasidan ko‘tarib tezlik bilan yerga tushiriladi va yashik atrofi kovlab qo‘yiladi. Kelgusi laboratoriyasida o‘tkaziladi.

Biotsenometrdan foydalanishda ma’lum bir vaqtda, ma’lum temperaturada, hasharotlarning faol harakati vaqtida foydalaniladi.

Konakov va Onisimovlarning qopchali biotsenometri. Asosan temirdan qilingan to‘rtburchakli rama, har birining uzunligi 50 sm, balandligi 10 sm, rama pastki qismi o‘tkir. Ramaning tepa qismi 1 sm bukilgan tashqi tomonidan qo‘lda ko‘tarish moslamasi bor.

Bu moslamaning yerni qoplash maydoni 0,25 m2, biotsenometrning ikkinchi qismi 170 sm lik qopdan iborat. Qop ramaga nisbatan biroz kengroq, bo‘zdan tikilgan bo‘lib eng pastki qismi dokadan tikilgan bo‘ladi. Qopning og‘iz qismi rezinadan bo‘lib kiygizilgan. Qop yarmidan shnur bilan bog‘lanadi. Xuddi shu holatda biotsenometr yerga tashlanadi. Kuzatuvchi qopning dokadan tikilgan qismiga gavdaning yuqori qismi kirgiziladi va qopning o‘rtasidan bog‘langan qismini yechib yuboradi. Shunda kuzatuvchi biotsenometr ichida qoladi.

Albatta nazoratchi ish oldidan o‘zi bilan ish sumkasida qaychi, qisqich, probirka yoki maxsus idishlar olgan bo‘ladi. Biotsenometr ichidagi hasharotlarni terib olib ushbu idishlarga joylaydi va tuproqdan olib keyingi tekshirish uchun jo‘natadi. Har bir namuna olish uchun 15 minutdan 4 soatgina vaqt sarf qilinadi.

Eklektr tutgichlar asosan fototaksis, gigrotaksis, fermotaksislarga hasharotlarning ta’sirchanligi asosida ishlaydi. Fotoelektor asosan tuproq, chirindi qoplash va yer ustida hasharotlarni terib olishda ishlatiladi. Maqsadga ko‘ra fotoelementlarning turli sistemalari ishlatiladi.

Fotoeklektor Perm biostansiya tutgich asbobi – temir halqa hajmi 3,5 sm tenglikda, pastki tomoni o‘tkirlangan. Halqaning diametri 35,7 sm. Moslamaning egallash joyi hajmi 1000 sm2 ga teng, 450 burchak ostida halqaga yog‘ochdan qilingan uzunligi 1,5 m tayoqcha mahkamlangan. Bu moslama kun chiqqan vaqtda tekshirish olib boriladigan joyda yerga o‘rnatilib kuzatuv ishlari olib boriladi. Temir halqa o‘zining og‘irligi bilan yerga mahkam o‘rnashadi va hech qanday hasharot undan chiqib keta olmaydi. 5 daqiqa o‘tgandan so‘ng hamma uchuvchi hasharotlar yoriqqa intilib maxsus banka ichiga tushib qoladi.

Termoeklektor tutgich asbobi – har xil ko‘rinishda bo‘ladi. Asosan o‘rmon qatlamlari hayvonlari, hayvon uyasi, mita bilan zararlangan don va un mahsulotlarini tekshirishda termoelektorlardan foydalaniladi.

Termoeklektorlar bir uyali, uch uyali, ko‘p uyali bo‘ladi. Lekin ular bir xil ish olib borish uchun ishlatiladi, ya’ni hammasi bir xil ish bajaradi. Ular issiqlik va yorug‘likka hasharotlarni intilish xususiyatiga qarab yaratilgan. Issiqlik va yorug‘lik hasharotlarni yaxshi yoritilgan joydan yuqoriga harakat qilishga majbur qiladi.

Tunda faol harakatlanuvchi hasharotlar uchun har bir yorug‘lik manbalaridan elektr fonarlari, kerosin fonarlari va boshqa manbalardan foydalaniladi. Bunda tungi vaqtda fonarni oq mato ustiga qo‘yib uchib kelgan hasharotlarni kuzatish imkoniyati bo‘ladi.

Ultrabinafsha nurli lampalardan hasharotlarni kuzatishda foydalanish. Oddiy lampalar foyda bermagan joylarda ultrabinafsha nurlardan foydalaniladi. Ultrabinafsha nurlari asosan simob lampalari ajratib chiqadi. Ultrabinafsha nurlari hasharotlarni ko‘proq jalb qiladi. Ultrabinafsha nur lampalari asosan tunda sokin, havo temperaturasi me’yorda bo‘lgan va hasharotlar ko‘p bo‘lgan joylarga o‘rnatiladi, oq mato yonida kuzatuvchi himoya ko‘zoynagi taqib olish kerak. Hasharotlar ultrabinafsha nurga 500 metrdan uchib keladi.

Elektrotutgich moslamasi metal panjara bilan o‘ralgan, metal panjaraga 800 volt elektr toki ulangan bo‘ladi. Yorug‘likka intilib uchib kelgan hashorot temir panjaraga urilib, tok urishi natijasida halok bo‘ladi. Albatta bunday moslamani ishlatish vaqtida kuzatuvchi xavfsizlikka rioya qilishi shart.

Hid taratuvchi moslamalar – ko‘p hasharotlarni organik moddalarning hidlari, ayniqsa hasharotlarning o‘zidan ajraladigan moddalar o‘ziga yaxshi jalb qiladi. Ko‘p tutgichlar shu hid taratish uslubida yaratilgan.

Chuqurcha tutgichlar – 60x50 bo‘lgan chuqurchalar, chuqurligi esa 30-35 sm keladigan chuqur tubiga xas-xashak, mayda toshlar solib qo‘yiladi.

O‘lim ko‘lmagi – uncha katta bo‘lmagan ko‘lmak suvga neft quyib qo‘yiladi. Bu tutgichlar namga o‘ch hashorotalrni tutadi.

Yopishqoq tutgichlar – bu tutgchlar bir necha xilda bo‘ladi. Bu tutgichlar uchun oddiy qog‘oz sirtiga glitserin, yog‘ va boshqa yopishqoq moddalar surtib qo‘yiladi va yopishib qolgan hashorotlar halok bo‘ladi. Asosiy kamchiligi foydali hasharotlarni ham halok qiladi.

Ushlovchi belbog‘lar – asosan qog‘oz, poxol, lattalardan iboratdir. Ular daraxtlarga bog‘lab qo‘yiladi va daraxt tanasida o‘rmalovchi hashorotni tutishda foydalaniladi.

Urg‘ochi hashorotlarning o‘zidan ajratib chiqaradigan modda va hid bilan erkak hashorotlarni o‘rtacha 4 km gacha bo‘lgan masofadan jalb qila oladi. Shu modda hidi orqali bir turdagi hashorotlarni tutish mumkin.

Xulosa qilib aytganda, yuqoridagi usullar orqali ularga ijodiy yondashib, zamonaviy asbob-anjomlardan foydalanib, ko‘pgina zararli hasharotlarni tutish va xalq xo‘jaligiga katta foyda keltirish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. T.Xo‘jayev Sh., Xolmuradov E.A. Entomologiya, qishloq xo‘jalik ekinlarini himoya qilish va agrotoksikologiya asoslari. Toshkent “Fan” nashriyoti – 2009-yil.

2. Murodov S.A. Umumiy entomologiya kursi. – Toshkent, “Mehnat”, 1986- 271 b.

3. Olimjonov R.A.Entomologiya. Toshkent: “O‘qituvchi”, 1977 – 275 b.

4. Yaxontov V.V. O‘rta osiyo qishloq xo‘jaligi zararkunandalari, - Toshkent: O‘rta va oliy maktab, 1962- 693 b.

5. Alimuhammedov S.N. Xo‘jayev Sh.T. G‘o‘za zararkunandalari va ularga qarshi kurash – Toshkent: “Mehnat”, 1978 (1 nashr)

6. Yaxontov V.V. O‘rta Osiyo qishloq xo‘jaligi o‘simliklari hamda mahsulotlarining zararkunandalari va ularga qarshi kurash – Toshkent “O‘rta oliy maktab”, 1962- 693 b.

Boltayev Saydullo,
Termiz agrotexnologiyalar va innovatsion rivojlanish instituti,
qishloq xo‘jaligi fanlari doktori, professor

Begimkulov Chori,
Termiz agrotexnologiyalar va innovatsion rivojlanish instituti,
qishloq xo‘jaligi fanlari nomzodi, dotsent.

UDK: 633.51.631.879.5

SURXONDARYO VILOYATINING TAQIRSIMON TUPROQLARI SHAROITIDA INGICHKA TOLALI G‘O‘ZANI PARVARISHLASHDA QO‘SHIMCHA OZIQALARNING TA’SIRINI O‘RGANISH

Annotatsiya. *Ilmiy maqola hozirgi kunda Respublikamizning sug‘orma dehqonchilik qilinib kelayotgan maydonlarida g‘o‘zaning organik va mineral o‘g‘itlarga bo‘lgan talabini qondirish maqsadida oziq moddalariga boy bo‘lgan noan’anaviy organo-mineral qo‘shimcha oziqalarni qo‘llash orqali tuproq tarkibidagi o‘simlik o‘zlashtira oladigan shakllardagi oziq unsurlarini ko‘paytirish va ularning o‘zlashtirilish darajasini oshirib borishga qaratilgan dolzarb masalalardan biriga qaratilgan.*

Respublikamizning janubiy mintaqalarida katta maydonlarda ekib kelinayotgan ingichka tolali g‘o‘zaning yangi navlarini qo‘shimcha

oziqlantirishda noan'anaviy agrorudalardan Xovdak bentoniti, Guliob fosfariti va yarim chirigan go'ng asosida tayyorlangan kompostlar turli me'yorlarda shudgor ostiga qo'llanilib, ularning ta'siri va so'nggi ta'sirlari o'rganildi.

Shuningdek, g'o'zaning o'suv amal davri (2-3 chin barg chiqarish, shonalash va gullash fazalari)da 2 tonnadan qo'llaganda ingichka tolali g'o'zaning SP-1607 navining o'sishi, rivojlanishi va hosil to'plashiga ta'siri bayon etilgan.

Kalit so'zlar: *qo'shimcha oziqa, Xovdak bentoniti, Guliob fosfariti, yarim chirigan go'ng, kompost.*

ИЗУЧЕНИЕ ВЛИЯНИЯ ДОПОЛНИТЕЛЬНЫХ ПОДКОРМОК ПРИ ВЫРАЩИВАНИИ ТОНКОВОЛОКНИСТОГО ХЛОПЧАТНИКА В УСЛОВИЯХ ТАКИРОВИДНЫХ ПОЧВ СУРХАНДАРЬИНСКОЙ ОБЛАСТИ

Аннотация. *Научная статья, для удовлетворения потребности хлопчатника в органических и минеральных удобрениях в районах орошаемого земледелия нашей республики, проводится улучшение почвы путем применения нетрадиционных органо-минеральных добавок, богатых питательными веществами. Направлена на одну из актуальных задач. вопросы, направленные на увеличение количества питательных веществ в формах, которые могут усваиваться растением, и повышение уровня их усвоения.*

В южных регионах нашей республики новые сорта тонковолокнистого хлопка, выращиваемые на больших площадях, дополняются компостами, приготовленными из нетрадиционных агроруд, на основе ховдакского бентонита, гулябского фосфата и полуперепревшего навоза. изучал.

Также описано влияние тонковолокнистого хлопка СП-1607 на рост, развитие и урожайность хлопка при внесении 2 тонн в период вегетации хлопка.

Ключевые слова: *дополнительный корм, ховдакский бентонит, гулябский фосфат, полуперепревший навоз, компост.*

STUDY OF THE INFLUENCE OF ADDITIONAL FERTILIZATION WHEN GROWING FINE-FIBER COTTON IN THE CONDITIONS OF TAKIR-LIKE SOILS OF THE SURKHANDARYA REGION

Annotation. *Scientific article, to meet the needs of cotton for organic and mineral fertilizers in the irrigated farming areas of our republic, soil improvement is carried out by using non-traditional organic-mineral additives rich in nutrients. Aimed at one of the current problems. questions aimed at increasing the amount of nutrients in forms that can be absorbed by the plant and increasing the level of their absorption.*

In the southern regions of our republic, new varieties of fine-fiber cotton, grown over large areas, are supplemented with composts prepared from non-

traditional agricultural ores based on Khovdak bentonite, Gulab phosphate and semi-rotted manure. studied.

The effect of fine-fiber cotton SP-1607 on the growth, development and yield of cotton when applying 2 tons during the cotton growing season is also described.

Key words: *additional feed, Khovdak bentonite, Gulab phosphate, semi-rotted manure, compost.*

G‘o‘zaning o‘sishi, rivojlanishiga boshqa barcha omillar qatori tuproq unumdorligi, ekilgan g‘o‘za navining alohida biologik imkoniyatlari, ekish muddati va usuli, oziqlantirish tizimi, chilpish, o‘sishni sozlovchi moddalar va sug‘orish tizimi va alohida ta’kidlash kerakki, tuproqning meliorativ holati uning sho‘rlanganlik darajasi o‘ziga xos ravishda ta’sir etadi.

Respublikamizning markaziy hududlarida tarqalgan bo‘z o‘tloqi tuproqlari sharoitida gektariga 3500-4000 m3/ga sho‘r yuvish me’yorida suv sarflanib yuvilganda xlor ioni 36,6%, quruq qoldiq esa 16,3% ga kamayib ushbu variantlarda g‘o‘zaning o‘sib rivojlanishi yaxshilanib 28,6 s/ga hosil olishga erishilgan, biroq sho‘r yuvish uchun sarflangan suv miqdori yetarlicha ko‘p bo‘lganligini ta’kidlaganlar [1].

Surxon-Sherobod vohasida sug‘oriladigan taqir tuproqlarda ingichka tolali 5904-I va T-7 g‘o‘za navlaridan yuqori hosili (35-38 s/ga) ular amal davrida 1-4-1 yoki 1-5-1 sug‘orish tizimlari bo‘yicha 6-7 marta sug‘orilib, mavsumiy suv sarfi 8237-9411 m3/ga bo‘lgan variantlarda olinganligi qayt etilgan. Oldindan olib borilgan tadqiqotlar natijalariga ko‘ra mazkur mintaqa uchun ingichka tolali g‘o‘zani gullashgacha 800-900 m3/ga, gullash-hosil to‘plash davrida 1100-1300 m3/ga va pishish davrida esa 900 m3/ga me’yorda sug‘orishni samarali deb hisoblaganlar [2]. Umuman olganda bu tuproq sharoitida g‘o‘zadan yuqori hosil olish uchun ko‘p miqdorda suv va boshqa resurslar sarflashga to‘g‘ri kelgan.

Ta’kidlash joizki, bizning tadqiqotlarimizda taqirsimon tuproqlar sharoitida ingichka tolali g‘o‘zaning yangi SP-1607 navidan yuqori va sifatli hosil olish uchun 2019-yilning kuzida shudgordan avval tuproqqa solingan orgono-mineral kompostlarning ta’sirida tuproq strukturasi va oziq rejimiga ta’sir etib, bahorda chigit ekish davrida tuproqning suv-fizik holatlarining yaxshilanganligi aniqlandi. Bu g‘o‘za nihollarning unib chiqishi dinamikasida ham variantlarda namoyon bo‘ldi. Tajribada taqirsimon tuproq sharoitida yangi ingichka tolali SP-1607 navi ekildi va variantlarda qo‘llanilgan qo‘shimcha oziqalarning g‘o‘zaning unib chiqishiga ta’sirini o‘rganish uchun kuzatuvlar o‘tkazildi.

Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, nazorat variantda chigitning unib chiqishi bir kun kechroq bo‘ldi. Joriy yilda chigitning 50% unib chiqishi (1) variantda 22 aprelda, to‘rt-besh kun o‘tgach 100% unib chiqishi esa 26 aprelda kuzatildi.

Kompostlar qo‘llanilgan variantlar ichida bir kun oldin muddatda (3) variantda bir gektar maydonga 3,0 t (bentonit)+10 t yarim chirigan go‘ng asosida tayyorlangan 13,0 t/ga kompost shudgor ostiga qo‘llanilganda chigitning unib chiqishi bir ikki kun tezroq bo‘ldi. 21-aprelda chigitning 50%, 26-aprelda esa

100% unib chiqqanligi qayt qilindi. 13,0 t Guliob fosforit va go‘ng asosidagi kompost qo‘llanilgan (4) variantda, (3) variant bilan deyarli bir muddatda chigitning unib chiqishi kuzatildi. Qolgan variantlarda 22-23-aprel kunlarida chigitning 50% unib chiqqan bo‘lsa, 26-aprelgacha 100% unib chiqqanligi kuzatildi (1-jadval).

G‘o‘zaning o‘sib rivojlanishi har oyning birinchi sanasida amalga oshirilgan fenologik kuzatuvlar natijasiga ko‘ra variantlar orasidagi farqlar tahlil etib borildi, G‘o‘zaga barcha variantlarda bir xil agrotexnika qo‘llanilib, sug‘orish me’yor va muddatlari bir xil, biroq qo‘llanilgan qo‘shimcha oziqalarning mineral azot o‘zgartirilmagan holda fosfor va kaliyning yillik me’yorlari 30 kg ga kamaytirilgan holda o‘rganilganda ingichka tolali g‘o‘zaning rivojiga ta’siri o‘ziga xos bo‘ldi.

Tajriba dalasida oylik kuzatuvlar natijasiga ko‘ra andoza (1) variantda avgust oyida g‘o‘zaning bo‘yi 98,4 sm, hosil elementlari 17,9 dona, mavjud ko‘saklar soni 8,9 donaga teng bo‘ldi.

Nazorat (2) variantda avgust oyining birinchi sanasida g‘o‘za bosh poyasi balandligi 90,1 sm hosil elementlari soni 16,7 dona mavjud ko‘saklar soni 8,2 donani tashkil etib, (1) variant andozaga nisbatan g‘o‘zaning bo‘yi 8,3 sm, hosil elementlari soni 2,2 donaga, mavjud ko‘saklar esa 0,7 donaga kam bo‘lganligi kuzatildi.

1-jadval

G‘o‘zaning unib chiqishiga qo‘llanilgan qo‘shimcha oziqalarni ta’siri, chigit 15.04.2022y.da ekilgan

Variantlar	Variantlar	19.04.2022	I qaytariq		II qaytariq		III qaytariq		O‘rtacha qaytariqlar bo‘yicha	
		Unib chiqishning boshlanishi	21-23.04	25-26-04	21-23.04	25-26-04	21-23.04	25-26-04	50%	100%
			50%	100%	50%	100%	50%	100%		
1	Andoza	19,04	22,04	25,04	22,04	26,04	22,04	26,04	22,04	26,04
2	Nazorat	20,04	23,04	26,04	22,04	26,04	23,04	26,04	23,04	26,04
3	3,0 t bentonit+10,0 t yarim chirigan go‘ng asosida 13,0 t/ga kompost shudgor ostiga	19,04	21,04	26,04	21,04	25,04	22,04	26,04	21,04	26,04
4	3,0 t guliob fosforiti +10,0 t yarim chirigan go‘ng asosida 13,0 t/ga kompost shudgor ostiga	19,04	22,04	25,04	21,04	26,04	21,04	26,04	21,04	26,04
5	2t (fosforitli kompost)	19,04	22,04	26,04	22,04	26,04	22,04	26,04	22,04	26,04
6	2t (bentonitli kompost)	19,04	22,04	26,04	22,04	25,04	21,04	26,04	22,04	26,04

Tajribada 3,0 t (bentonit)+10 t yarim chirigan go‘ng asosida tayyorlangan kompost 13,0 t me’yorida shudgor ostiga qo‘llanilgan (3) variantda g‘o‘zaning o‘sib rivojlanishi eng maqbul bo‘lib, avgust oyida g‘o‘zani bosh poyasi balandligi 99,3 sm, hosil elementlari soni 19,9 dona, ko‘saklar soni 9,8 donani tashkil etib, (1) andozadan g‘o‘zaning bo‘yi 0,9 sm, hosil elementlari soni 1,0 donaga, ko‘saklar 0,9 donaga ko‘p bo‘lib, (2) nazoratdan g‘o‘zaning bo‘yi 9,2 sm hosil elementlari soni 3,2 donaga, ko‘saklar esa 1,6 donaga ko‘p bo‘lganligi aniqlandi.

Guliob fosforiti va yarim chirigan go‘ng asosida 13,0 tonna tayyorlangan kompostlar shudgor ostiga qo‘llanilgan (4) variantda g‘o‘zaning o‘sishi, rivojlanishi avgust oyining birinchi sanasida g‘o‘za bosh poyasi balandligi 98,9 sm, hosil elementlari soni 19,1 dona mavjud ko‘saklar soni 9,1 donani tashkil etib, andozadan g‘o‘zaning bo‘yi 0,5 sm, hosil elementlari soni 0,2 donaga, mavjud ko‘saklar esa 0,2 donaga ko‘p bo‘lib, nazoratga nisbatan g‘o‘zaning bo‘yi 8,9 sm, hosil elementlari soni 2,4 donaga, mavjud ko‘saklar esa 0,9 donaga ko‘p bo‘lganligi aniqlandi.

Ingichka tolali g‘o‘zaning o‘suv davrida mineral o‘g‘itlar fonida qo‘llanilgan 2,0 tonna Xovdak bentonit va Guliob fosforiti asosidagi kompostlar qo‘shimcha oziqa sifatida qo‘llanilgan variantlarda avgust oyining boshida g‘o‘zani bo‘yi 97,0-97,8 sm, hosil elementlari 18,1-18,6 dona, mavjud ko‘saklar soni 8,4-8,6 donagacha bo‘ldi va bir dona ko‘sakning vazni 2,5 gr ni tashkil etib, nazoratdan g‘o‘zaning bo‘yi 6,9-7,7 sm, hosil elementlari 1,4-1,9 dona, mavjud ko‘saklar esa 0,2-0,4 donaga ko‘p bo‘lib, g‘o‘zaning o‘sishi rivojlanishi andoza variantga yaqin ko‘rsatkichlarda bo‘ldi.

Tajribada qo‘llanilgan qo‘shimcha oziqalarning meliorativ hamda qo‘shimcha oziqalik xususiyati borligi sababli kamaytirilgan me’yor ma’dan o‘g‘itlar fonida turli kompostlar qo‘llanilgan variantlarda birinchi va umumiy hosildorlik boshqa variantlardan yuqori bo‘lganligi aniqlandi. Ikkinchi va uchinchi terim salmog‘i ham kompostlar qo‘llanilgan variantlarda ustun bo‘ldi. Tajribada 3,0 t (bentonit) +10,0 t yarim chirigan go‘ng asosida tayyorlangan 13,0 t kompost qo‘llanilgan (3) variantda 3,0 t Guliob fosforiti + 10,0 t yarim chirigan go‘ng asosidagi 13,0 t kompost qo‘llanilgan (4) variantga nisbatan ham ingichka tolali g‘o‘zaning hosil to‘plashi 1.4 s ko‘proq bo‘lganligi aniqlandi.

Qo‘shimcha oziqalar ta’siri natijasida yeng yuqori paxta hosili gektariga 3,0 t Xovdak bentonit va 10,0 t yarim chirigan go‘ng asosida tayyorlangan 13,0 t kompost solinganda olinib, paxta hosili 33.1 s/ga ni tashkil qildi va (1) andoza variantga nisbatan 3.8 s/ga, (2) nazorat variantga nisbatan 6.5 s/ga, qo‘shimcha hosil olindi.

Xulosa qilib aytganda, taqirsimon tuproqqa qo‘llanilgan qo‘shimcha oziqalarning ta’sirida tuproq haydov qatlamida suv-fizik va meliorativ holatlar yaxshilanib, uning zichligi kamayishi va donadorligi oshishi hamda unumdorlik holatining yaxshilanishi, shuningdek, berilgan mineral oziqalarning samaradorligi oshishi va g‘o‘zaning oziq elementlarini o‘zlashtirish jadalligining oshishi g‘o‘zaning o‘sib rivojlanishi va hosil to‘plashiga ijobiy ta’sir etishi aniqlandi.

2-jadval

Ingichka tolali go‘zaning o‘sib rivojlanishiga qo‘shimcha oziqalarning ta’siri, 2022-yil

Variantlar	Qo‘shimcha Asosiy qismi 2019 yil kuzda shudgordan avval qo‘llaniladi	Mavsumiy ma’dan o‘g‘itlar miqdori, kg/ga			G‘o‘zaning bo‘yi, sm				Hosil shoxlari, dona	Hosil elementlari, dona	Ko‘saklar soni, dona	Hosildorlik, s/ga
		N	P_2O_5	K_2O	1.06	1.07	1.08	1.09	1.08	1.09	1.09	
1	Andoza	200	140	100	19,9	69,1	98,4	111,2	16,6	20,9	11,8	29.3
2	Nazorat	200	110	70	18,9	63,0	90,1	102,2	15,3	18,3	10,0	26.6
3	3,0 t bentonit+10,0 t yarim chirigan go‘ng asosida 13,0 t/ga kompost shudgor ostiga	200	110	70	21,1	75,6	99,3	115,2	17,1	21,7	12,2	33.1
4	3,0 t guliob fosforiti+10,0 t yarim chirigan go‘ng asosida 13,0 t/ga kompost shudgor ostiga	200	110	70	20,8	72,1	98,9	114,1	16,9	21,0	12,0	31.7
5	2t (fosforitli kompost)	200	110	70	19,3	68,8	97,0	109,1	15,8	20,2	11,3	27.5
6	2t (bentonitli kompost)	200	110	70	19,5	69,1	97,8	109,6	16,0	20,4	11,4	28.2

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.Maxsadov X., Izbosarov B. Sho‘r yuvish me’yorlari va sug‘orish usullarining g‘o‘zani o‘sishi, rivojlanishi va hosildorligiga ta’siri // O‘zbekiston paxtachiligini rivojlantirsh istiqbollari nomli Respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari to‘plami. –Toshkent: O‘zbekiston, 2014. –B 281-285.

2. Avliyoqulov A.E. Surxon-Sherobod vohasida ingichka tolali g‘o‘zani sug‘orish. «Paxtachilik» oynomasi. M., 1975, 5-son, B. 40-43.

3. Dala tajribalarini o‘tkazish uslublari. O‘zPITI (2007),(O‘zbekiston).

SCIENCE AND INNOVATION NEWS LLC "SCIENCE AND EDUCATION NEWS" EDITORIAL BOARD

Qodirov G‘ayrat Umaraliyevich,
Termiz pedagogika instituti mustaqil tadqiqotchisi

UDK: 159.925.6-05

GIYOHVANDLIK MUAMMOSINING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada giyohvandlik muammosining ijtimoiy, iqtisodiy, demografik, axloqiy, siyosiy va tibbiy jihatlari, yoshlarni giyohvand moddalar qabul qilishining psixologik sabablari tahlil etilgan, ularni giyohvandlikka berilishiga chek qo‘yish uchun o‘z vaqtida kerak bo‘ladigan profilaktik ishlar muhokama qilingan.*

Kalit so‘zlar va tayanch iboralar: *giyohvandlik, psixotrop moddalar, addiktiv xulq-atvor, patologik o‘zgarishlar, ijtimoiy tanazzul, profilaktik ishlar, sintetik psixoaktiv moddalar.*

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ПРОБЛЕМЫ НАРКОЗАВИСИМОСТИ

Аннотация. *В данной статье анализируются социальные, экономические, демографические, морально-политические и медицинские аспекты проблемы наркомании, обсуждаются психологические причины употребления наркотиков молодыми людьми, а также профилактические меры, необходимые для того, чтобы вовремя положить конец их пристрастию к наркотикам.*

Ключевые слова и ключевые фразы: *наркомания, психотропные вещества, аддиктивное поведение, патологические изменения, социальный упадок, профилактические меры, синтетические психоактивные вещества.*

SOCIO-PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF THE PROBLEM OF DRUG ADDICTION

Annotation. *This article analyzes the social, economic, demographic, moral, political and medical aspects of the problem of drug addiction, discusses the*

psychological reasons for drug use by young people, as well as the preventive measures necessary to put an end to their drug addiction in a timely manner.

Key words and key phrases: *drug addiction, psychotropic substances, addictive behavior, pathological changes, social decline, preventive measures, synthetic psychoactive substances.*

Giyohvandlik — millionlab insonlar hayotiga chang solib, qanchadan-qancha oilalarni parokanda etadi va shu orqali jamiyat rivojiga jiddiy to‘siq bo‘ladi. Shu sababli dunyo hamjamiyati tomonidan, jumladan, mamlakatimizda ham bu illatga qarshi keng qamrovli kurash olib borilmoqda.

Bu bejiz emas. Chunki narkomaniya insonning sog‘lig‘iga ulkan zarar keltirib, uning hayotini butunlay izdan chiqarib yuboradigan halokat yo‘lidir.

Hozirgi kunda giyohvandlik muammosi giyohvand moddalarning tarqalish tezligi, bozorda giyohvand moddalarning mavjudligi, ular hajmining ko‘payishi, sintetik psixoaktiv moddalar oqimi va bir vaqtning o‘zida bir nechta moddalarni iste’mol qilish amaliyotining paydo bo‘lishi bilan kuchaymoqda. Giyohvand moddalar ta’sirida shaxs o‘zgarishining ijtimoiy omillari nafaqat giyohvandlarning o‘ziga, balki atrofdagi odamlarga va jamiyatga ham ta’sir qiladi.

Giyohvandlik ko‘p yillar davomida butun dunyodagi insonlar hayotiga jiddiy salbiy ta’sir qilib kelayotgan muammolardan hisoblanadi. Bu murakkab va rivojlanib boruvchi kasallik bo‘lib, ayrim yoshlar hayotining ko‘p jabhalarida jismoniy, ruhiy va hissiy iztirobga olib kelishi mumkin. Ko‘pincha uni yengish qiyin bo‘lib, tibbiy va psixologik davolanishni o‘z ichiga olgan kompleks yondashuvni talab qiladi. Afsuski, keyingi yillarda tabiiy va sintetik narkotik moddalar iste’mol qiluvchi yoshlar, shaxslar butun dunyoda, shu jumladan respublikamizda ham ko‘payib bormoqda.

Giyovandlik vositalari yoki psixotrop moddalarni iste’mol qilish organizmning barcha jismoniy va ruhiy funksiyalari izdan chiqishiga, ya’ni giyovandlik bilan kasallanishga olib keladi. Giyovandlik mastligi holatida inson o‘z harakatlarini boshqara olmay qoladi, uning xulq-atvori deviant xususiyat kasb etadi. Giyovandlik vositalarining yangi dozalarini qo‘lga kiritish uchun giyovandlar jinoyatga qo‘l urishadi, chunki giyovandlik vositalarini sotib olish uchun ko‘p miqdorda pul mablag‘lari talab etiladi.

Giyohvandlikning oqibatlari juda keng bo‘lib, dastlab oila, uning a’zolariga, keyinroq jamiyat hayotiga ta’sir qilishi mumkin. Ularning sog‘liq bilan hamda shaxslararo munosabatlardagi muammolar, moliyaviy qiyinchiliklar hatto huquqiy masalalardagi muammolarga olib kelishi ehtimoli mavjud. Giyohvand moddalar iste’mol qilishga ruju qo‘ygan, ularga tobe bo‘lgan odamlar jamiyatda yashashlari qiyin bo‘ladi va atrofdagilarga ham xavf tug‘dirishlari ko‘p kuzatiladi. Shuningdek, ular o‘zgalar bilan masadga muvofiq, risoladagidek munosabatlar o‘rnatishda qiyinchiliklarga duch kelishadi.

Giyohvandlik – addiktiv xulq-atvor shakllaridan biri bo‘lib, giyohvand moddalarga bo‘lgan tobelikning rivojlanishi natijasida ularni doimiy ravishda

iste'mol qilish hisoblanadi va tobelik natijasida shaxs tuzilmasining tibbiy va ijtimoiy sohalarida patologik o'zgarishlar namoyon bo'ladi. Ushbu hodisa rivojlanishi bir necha bosqichlarga ega: giyohvand moddani ilk marotaba sinab ko'rish, qidiruv va oxirgi – kasallikka o'tish bosqichi. Kasallikning oxirgi bosqichi eng dahshatli va xavfli bo'lib, u tananing barcha tizimlari ishdan chiqishiga olib keladi va chuqur ijtimoiy tanazzulni yuzaga keltiradi.

Addiktiv xulq-atvor muammosi bir necha bor ko'plab olimlar tomonidan tadqiqot mavzusi sifatida o'rganilgan. Ushbu turdagi xulq-atvor spirtli ichimliklar ichish, tamaki chekish, giyohvand moddalarga bo'lgan, qolaversa, kompyuter o'yinlariga tobelik, qimor va ovqatga qaramlik xususiyatlarini namoyon qilgan shaxslarga xos xulq-atvor hisoblanadi. Biz esa tadqiqotimizda giyohvand moddalarga bo'lgan qaramlikni yoritib bermoqchimiz.

Mamlakatimizning demografik xususiyatlarini inobatga olsak, muhim strategik nazariy va amaliy ahamiyatga ega masalalardan biri – bu, barkamol avlod tarbiyasini amalga oshirish vazifasi hisoblanadi. Hozirgi globallashuv davrida inson ongi va qalbi uchun kurash turli xil vosita va usullar bilan keskin olib borilmoqda.

Ushbu harakatlar bevosita yoshlarni ham qamrab olib, ularda ijtimoiy aloqalar doirasining torayishi, qadriyatlar mazmunining o'zgarishi, salbiy xarakter xislatlarining rivojlanishi, bugungi kun bilan yashab, istiqbol haqida qayg'urmaslik kabi salbiy jihatlar shakllanishiga olib kelmoqda. Natijada yoshlarda destruktiv ta'sirlarga tushish, addiktiv xulq-atvorning namoyon bo'lishi kabi hollar kuzatilmoqda. Bu borada xorij mamlakatlari tomonidan va shu jumladan respublikamizda ham bir qator ilmiy izlanishlar olib borilgan bo'lib, ushbu muammoning kelib chiqishiga qaratilgan ijtimoiy-psixologik omillar, statistik, huquqiy va hududiy xususiyatlar har tomonlama o'rganib kelinmoqda.

G'.B.Shoumarov, E.G'oziyev, V.M.Karimova, B.M.Umarov, N.S.Safayev, R.S.Samarov, D.X.Qarshibaeva, Z.T.Nishonova, S.M.To'ychiyeva, N.A.Sog'inov, X.A.Ruhieva, T.Malikova, G.K.To'laganova, U.D.Qodirov, N.Komilova, X.A.Qodirova, K.Farfiyeva, Z.F.Kamaletdinova, Sh.F.Mustafaeva, E.Quljonov kabi O'zbekiston va Rossiya psixolog olimlarining fikricha ong, xulq va xarakter mikro va makro muhitdagi faoliyat orqali boshqariladi.

Shu jumladan, addiktiv xulq-atvor natijasida yuzaga kelayotgan ijtimoiy-psixologik muammolarni tahlil qilishda D.Karnegi, F.V. Bassin, E.Shostrom, A.Maslou, E.Bern, V.N.Myasishev, I.A. Nevskiy, Z.A.Astemirov, L.M.Zyubin, G.G.Bochkareva, A.Buryak, E.B.Melnikova, Y.N.Volkov kabi bir qator xorij mamlakatlari olimlari izlanishlar, tadqiqotlar olib borishganligini ta'kidlash lozim.

Bugungi kunda giyohvandlik muammosi quyidagilardan iborat:

1. Ijtimoiy jihat *(giyohvand moddalarni iste'mol qiluvchi inson va jamiyat o'rtasidagi munosabatlarning murakkabligini anglash);*

2. Iqtisodiy jihat *(giyohvand moddalarga tobelikning rivojlanishi mehnatga bo'lgan motivatsiya va ishlash qobiliyatining susayishiga olib keladi; giyohvand moddalar savdosini kamaytirish va narkomaniya bilan kasallangan bemorlarni*

davolash uchun davlat hisobidan ko‘p miqdorda mablag‘ sarflanadi, ammo bu yetarlicha natijalarga olib kelmaydi);

3. Axloqiy jihat *(qadriyatlarning axloqiy asoslari asta-sekin yo‘q bo‘lib boradi, giyohvand moddalarga bo‘lgan ehtiyoj yashashning asosiy mazmuniga aylanadi, hayotning qadr-qimmati ikkinchi darajali va ahamiyatsiz bo‘lib qoladi);*

4. Siyosiy jihat *(giyohvandlik muammosi davlatning dolzarb muammolaridan biri bo‘lib, mamlakat rivojlanishiga jiddiy to‘siq bo‘ladigan muammolar sirasiga kiradi);*

5. Demografik jihat *(ko‘p hollarda erkaklar giyohvand bo‘lish ehtimoli yuqoriligi sababli narkomaniya tug‘ilish sonining qisqarishiga ta’sir qiladi va yolg‘iz ayollar va to‘liq bo‘lmagan oilalar sonining ko‘payishiga olib keladi);*

6. Tibbiy jihat *(davolash va reabilitatsiya hamda profilaktika nuqtai nazaridan narkomaniyani davolash yetarli darajada samarali emas);*

7. Xalqaro jihat *(giyohvandlik jinoyatchilik bilan bog‘liq munosabatlarning globallashuviga olib keladi, bu esa alohida mamlakatlar yoki mintaqalar siyosatiga salbiy ta’sir qiladi).*

Umuman olganda, giyohvandlik zararli hodisa sifatida jamiyatning barcha ijtimoiy jabhalariga kirib boradi va ta’sir qiladi. Bu ayanchli hodisa bo‘lib, har qanday yoshdagi shaxslar unga duch kelishi mumkin, eng qo‘rqinchlisi esa yoshlarning giyohvandlikka moyillgidir. Shuning uchun, biz yoshlarni giyohvand moddalar qabul qilishining psixologik sabablarini tahlil qilish lozim.

Yoshlarni giyohvand moddalar qabul qilishining psixologik sabablariga quyidagilar kiradi:

- emotsional sustlik, murosasizlik va tajovuzkorlik, zaif adaptiv qobiliyat, shaxslararo samarali muloqot qila olmaslik;
- qiziquvchanlik;
- o‘smir uchun ideal bo‘lgan kattalarning salbiy namunasi;
- yaqinlari va oila a’zolarining o‘smir muammolari bilan bog‘liq vaziyatga aralashmasligi (bu ham o‘smirlarning giyohvand moddalarni qabul qilishida rol o‘ynaydi. Yoshlar ko‘pincha bunday vaziyatlarda o‘zlarini keraksiz his qilishadi va o‘zlarini shu tarzda namoyon etishga harakat qilishadi).

Giyohvandlikni davolash ko‘pincha ko‘p qirrali faoliyatni, dori-darmonlar, psixologik terapiya va ijtimoiy yordam majmuasini o‘z ichiga oladi. Dori-darmonlar giyohvand vositalar qabul qilishga nisbatan ishtiyoqni kamaytirishga yordam beradi, psixologik terapiya, psixologik yordam esa odamlarga o‘z xatti-harakatlarini o‘zgartirishga, to‘g‘ri o‘zanga yo‘naltirishga va giyohvandlik bilan kurashishni o‘rganishga ko‘maklashadi. Ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash insonlarga turmush tarzini ijobiy tomonga o‘zgartirish va ularning tiklanishi, reabilitatsiyasiga yordam berishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Giyohvandlikka chalingan bemorlarni davolashda zamonaviy tibbiy-ijtimoiy reabilitatsiya qilish modeli ham joriy qilingan. Bunda bemorning jismoniy, ruhiy va ma’naviy sog‘lig‘ini, ularning shaxsiy va ijtimoiy ahvolini tiklashga yo‘naltirilgan tibbiy-ijtimoiy choralar majmuasi amalga oshiriladi.

Ma'lumki, giyohvandlikka chalingan bemorlar va ularning yaqin qarindoshlariga psixologik va psixoterapevtik yordam ko'rsatishda ko'plab zamonaviy usullaridan foydalaniladi. Bu shunday falokatli dardki, o'z changaliga ilingan qurbonini tobora chuqurlikka tortib ketaveradi.

Shu ma'noda, bunday vaziyatda bemorga yordam qo'lini cho'zish, tezkorlik bilan davolash choralarini ko'rish ayni muddaodir. Tibbiy, psixologik va ijtimoiy choralarni boshlashda har bir kun ahamiyatga ega. Eng muhimi, umidsizlikka tushmaslik, dardni yashirmasdan, undan xalos bo'lish uchun qadam tashlash lozim.

Yoshlarni giyohvandlikka berilishiga chek qo'yish uchun o'z vaqtida kerakli bo'lgan profilaktik ishlarni amalga oshirish zarur. Profilaktika – yoshlar giyohvandligiga qarshi kurashishda juda katta ahamiyatga ega va uni uch bosqichga ajratish mumkin:

birinchi bosqich – giyohvandlikning boshlang'ich bosqichlaridan ogoh bo'lish va tegishli chora-tadbirlar qo'llash;

ikkinchi bosqich – kasallikning rivojlanishiga chek qo'yish hamda asoratlari haqida shaxsni ogohlantirish;

uchinchi bosqich – bemorga kompleks reabilitatsiya choralarini qo'llash.

Ta'kidlanganidek, giyohvandlik jiddiy muammo bo'lib, uni hal qilish uchun kompleks yondashuv talab qilinadi. Giyohvandlikka mubtalo bo'lganlar, sintetik va tabiiy narkotik moddalarni iste'mol qiluvchi yoshlarga nisbatan alohida munosabatda bo'lish, narkotik moddalar qabul qilishga ruju qo'ygan yoki potentsial giyohvand bo'lish xavfi mavjud yoshlar, shaxslarga tibbiy, psixologik, ijtimoiy-psixologik, pedagogik, huquqiy va boshqa yo'nalishlarda yordam ko'rsatish hozirgi vaqtda dolzarb ahamiyatga ega bo'lib borayotgan masalalardan hisoblanadi.

Xulosa qilib aytganda, giyohvandlik — ijtimoiy kasallik bo'lib, uning oldini olish uchun avvalo, mazkur xastalikning sabab bo'luvchi omillarini bartaraf etish, xususan, aholi bandligini ta'minlash, yoshlarni sportga jalb etish va, albatta, yoshlarning ma'naviy dunyosini umuminsoniy qadriyatlar va milliy g'urur hissi bilan boyitish kerak.

Umuman olganda, umr insonga berilgan tengsiz in'omdir. Uning qadriga yetish, mazmunli umrguzaronlik qilish, avvalo, har kimning o'ziga bog'liq. Demak, giyohvandlikning oldini olish va ushbu illatga qarshi kurashishda har birimiz yanada faol va tashabbuskor bo'lishimiz zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Психолого-педагогические и социальные аспекты формирования и профилактики наркотической зависимости у детей и подростков. Тема диссертации и автореферата по ВАК РФ 19.00.07, кандидат психологических наук Вислова, Аминат Даняловна.

2. Березин С.В., Лисецкий К.С., Назаров Е.А. Психология наркотической зависимости и созависимости. Монография. – М.: МПА, 2001.

3. Гульдан В.В., Корсун А.М. Поиск впечатлений как фактор приобщения подростков к наркотикам//Вопросы наркологии. 1990.

4. Гульдан В.В., Романова О.Л., Корсун А.М., Шведова М.В. Эмоционально-когнитивный диссонанс в структуре представлений школьников о наркомании и токсикомании // Психологические исследования и психотерапия в наркологии. Л.: Изд-во «Ленингр. психоневрологического ин-та». 1989.

5. Социология молодежи: М.: Гардарики 2005.

6. Qodirov U.D. Yoshlarni destruktiv ta'sirlardan himoyalashning psixologik jihatlari. Toshkent, "Fan va texnologiyalar", 2013.

Akbarov Umidjon Qodirbayevich,
Termiz davlat pedagogika instituti mustaqil tadqiqotchisi

UDK: 159.9.072.422

YOSHLAR INTERNET TARMOG'IDAN FOYDALANISHIDA AXBOROT-PSIXOLOGIK XAVFSIZLIKNI TA'MINLASHNING AYRIM JIHATLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va ommaviy axborot vositalarining inson ongiga ta'siriyoshlarning o'quv jarayonida Internetdan foydalanishining ijobiy va salbiy jihatlari, Internet tizimi bilan bog'liq muammolar tahlil qilinib, xulosa va takliflar keltirilgan.*

Tayanch so'z va tushunchalar: *axborot, axborot madaniyati, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, axborot iste'moli, kiberxavfsizlik, Internet, axborot va psixologik xavfsizlik, dezinformatsiya, ijtimoiy tarmoqlar, nazorat, kompleks yondashuvlar.*

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ИНФОРМАЦИОННОЙ И ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ ПРИ ИСПОЛЬЗОВАНИИ СЕТИ ИНТЕРНЕТ МОЛОДЫМИ ЛЮДЯМИ

Аннотация. *В данной статье анализируются положительные и отрицательные стороны влияния информационно-коммуникационных технологий и средств массовой информации на сознание человека, использование Интернета в образовательном процессе, проблемы, связанные с системой Интернет, представлены выводы и предложения.*

Ключевые слова: *информация, информационная культура, информационно-коммуникационные технологии, информационное потребление, кибербезопасность, Интернет, информационно-психологическая безопасность, дезинформация, социальные сети, контроль, комплексные подходы.*

SOME ASPECTS OF ENSURING INFORMATIONAL AND PSYCHOLOGICAL SAFETY WHEN USING THE INTERNET BY YOUNG PEOPLE

Annotation. *This article analyzes the positive and negative aspects of the influence of information and communication technologies and the media on human consciousness, the use of the Internet in the educational process, problems associated with the Internet system, and presents conclusions and suggestions.*

Key words: *information, information culture, information and communication technologies, information consumption, cybersecurity, Internet, information and*

psychological security, disinformation, social networks, control, integrated approaches.

Hozirgi kunda davlatimizda axborotlashtirish sohasidagi davlat siyosati axborot resurslarini yangi axborot tizimlari, texnologiyalarini yaratish, rivojlantirish va takomillashtirishda dunyo bo‘ylab zamonaviy tamoyillarni o‘rganib chiqqan holda o‘z milliy axborot tizimini ishlab chiqishga qaratilgan.

Shu o‘rinda, tahdidlarning oldini olish maqsadida O‘zbekiston Respublkasi Vazirlar Mahkamasining “Butunjahon Internet tarmog‘ida axborot xavfsizligini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” 2018 yil 5 sentyabrdagi 707-son1 qaroriga qo‘shimchalar kiritilishi, muammoning dolzarbligi hamda aholi, ayniqsa yoshlarning ma’naviy axloqini nazorat qilish va to‘g‘ri yo‘lga boshlashga qaratilgan chora-tadbirlar joriy qilinayotganining guvohi bo‘lamiz. Endilikda, qo‘shimchalarga asosan, taqiqlangan axborotni targ‘ib qiluvchi va shu kabi boshqa ma’lumotlarni olib tashlash to‘g‘risida xabarnoma yuborish tartibi belgilandi2 . Ma’lumotni olib tashlash rad etilgan taqdirda – Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi sudga murojaat qilishi mumkinligi haqida ham ogohlantirildi.

Bugungi kunda psixologiya hamda sotsiologiya fani va amaliyotidagi mavjud muammolarni hal qilish maqsadida muayyan harakatlar amalga oshirilmoqda. Talabalarda axborot va psixologik xavfsizlik madaniyatini shakllantirish, axborotlarni to‘g‘riligini tekshirishda birlamchi ma’lumotlarga tayanish kerakligi, axborotdan foydalanishda tanqidiy fikrlash bo‘yicha ilmiy o‘rganishlar hali ham kam olib borilgani, mavzuga doir axborot madaniyatini targ‘ib qiluvchi chora-tadbirlarning samarali amalga oshirish mexanizmlari ishlab chiqilmagani mazkur shu yo‘nalishda izlanishlar olib borilishi zaruriyati oshayotganining namoyon bo‘lishi bilan bog‘liq.

Axborot – bu tirik organizmlar, elektron mashinalar va boshqa axborot tizimlari tomonidan idrok etilishi mumkin bo‘lgan atrofimizdagi dunyo, unda sodir bo‘layotgan barcha jarayonlar to‘g‘risida ma’lumotlarning yig‘indisi hisoblanadi.

Ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, bugungi kunga qadar talabalarning axborot madaniyati va psixologik xavfsizligini rivojlantirish muammolarini yuzaga chiqarish va hal qilish uchun zarur bilimlar to‘plangan. Xorijiy mutaxassislardan, M.Libitski, U.Shvartau, Dj.Shteyn mazkur masalaga asosan axborot urushi masalalarini ilgari surib ularni tadqiq etganlar[37] .

Ta’kidlash joizki, hozirda axborot va psixologik xavfsizlik madaniyati ilmiy asoslangan tushuncha sifatida mavjud emas, garchi uni shakllantirish va mohiyatini aniqlash zarurati nafaqat amalda, balki nazariyada ham kuzatilishi mumkin. Shaxsiy xavfsizlik, xavfsizlik madaniyati, axborot va psixologik xavfsizlik,

[37] Libicki M. What is information warfare? – http://www. ndu.edu/, 15.07.04r; Schwartau W. An Introduction to Information Warfare // War in the information Age. New Challenges for US Security Policy. – Washington etc., 1997; Stein G. Information War – Cyberwar – Netwar // http:// www.infowar.com/mil_34i/stein1.html-ssi.

axborot xavfsizligi madaniyati, umuman axborotga tegishli masalalarni ko‘rib chiqishda kompleks yondashishga imkon beradi. Yoshlar o‘rtasida kasbiy ta’lim olish
mobaynida, bo‘lajak mutaxassislarning axborot madaniyati va psixologik xavfsizligini rivojlantirish axborot va psixologik xavfsizlikni ta’minlash yo‘lida asosiy usullardan biridir.

Yuqoridagi so‘zlarimizni asoslash yuzasidan, o‘quv jarayonini osonlashtirish uchun Internetdan foydalanuvchi yoshlar yo‘l qo‘yayotgan xatolar va shu orqali paydo bo‘lishi mumkin bo‘lgan muammolarni, shuningdek, taklif etilgan yechimlarning istiqbollarini tahlil qilish maqsadga muvofiq, deb hisobladik. Bugungi kunda talaba kompyuter va internetsiz o‘quv faoliyati bilan shug‘ullana olmaydi. Universitetga kirishda ko‘pgina abiturientlar allaqachon kompyuter bilan tanish, va ularning aksariyati axborot texnologiyalari, ya’ni kompyuter, noutbuk yoki planshetga egadir.

Talabalar o‘quv jarayonini osonlashtirish uchun aksariyat hollarda universitet, milliy, elektron kutubxonalardan yoki ta’limga oid rasmiy saytlardan emas, balki Internetdagi himoyalanmagan ma’lumotlardan foydalanadilar. Shaxsiy kompyuter bilan qurollangan zamonaviy talaba navbatdagi uyga vazifani, mustaqil ta’limga berilgan insho, referat, kurs loyihasi, diplom ishi va boshqalar kabi vazifalarni ko‘chiradi. Ko‘pincha faqat ism va guruh raqamini ko‘rsatadi va biroz tahrir qilib, printerda chop etadi va «o‘z ishini» o‘qituvchiga topshiradi[38]. Universitetda o‘qish yana-da jiddiyroq yondashuvni va turli xil aniq fanlarni chuqurroq o‘rganishni talab qiladi. Shu ma’noda, Internet endi ishonchli ma’lumot manbai bo‘la olmaydi va qaysidir ma’noda zararli hisoblanadi. Aslida plagiat, ya’ni ko‘chirmakashlik amaliyoti O‘zbekistonda G‘arb mamlakatlariga qaraganda ancha keng tarqalgan bo‘lib, bu G‘arb universitetlari bitiruvchilari bilan raqobatda nufuzli ishga kirish imkoniyatini pasaytiradi. Tekshirilgan ma’lumotlardan foydalanishni o‘rganishda o‘qituvchining ishi juda ham muhimdir, chunki u talabani to‘g‘ri yo‘naltirishi, Internetdan foydalanishni taqiqlamay, undan foydalanish bo‘yicha maslahat va kerakli ko‘rsatmalar berishi lozim.

Shaxs axborot va psixologik xavfsizligi masalalarini ko‘rib chiqishda Internetning muhim ahamiyatga ega bo‘lgan xususiyati bor. Bu Internetda hech qanday nazorat qiluvchi organ hamda huquqiy munosabatlarni tartibga solishning aniq tizimi mavjud emasligi bilan bog‘liqdir. Internetda joylashtirilgan ma’lumot uchun javobgarlik aslida muallifga, ko‘pincha noma’lum shaxsga yoki provayderga yuklanmaydi. Shu sababli, Internet – insoniyatning har qanday katta ixtirosi singari, shaxsning rivojlanishi, turg‘unligi va tanazzulini belgilovchi muhim omil hisoblanadi.

Ijtimoiy tarmoqlar – norozilik kayfiyatini faollashtirish, namoyishchilar harakatlarini muvofiqlashtirish va voqealar to‘g‘risida xalqaro hamjamiyatni xabardor qilish manfaatlarida ishlatiladigan yangi zamonaviy vositadir.

[38] Кузнецов И. Н. Интернет в учебной и научной работе: Практическое пособие. – 2-е изд. – М.: Издательскоторговая корпорация «Дашков и Ко», 2005. – 192 с.

Ijtimoiy tarmoqlarning hayotga kirib kelishi odamlarning muloqot qilish va o‘zaro munosabatlarida chuqur o‘zgarishlarga olib keldi. Oxirgi tadqiqotlar shuni ko‘rsatmoqdaki, Twitter, Facebook, Odnoklassniki singari ijtimoiy tarmoqlardan o‘smirlar tengdoshlari bilan munosabatlarni shakllantirish, shuningdek, o‘zini namoyon qilish, ijtimoiylashuv va eskapizm kabi o‘ziga xos psixologik ehtiyojlarni amalga oshirish uchun foydalaniladilar.

Ammo so‘nggi paytlarda ba’zi tadqiqotchilar ijtimoiy tarmoqlardan muammoli foydalanish sifatida kishilarda hissiy buzilishlar, depressiya belgilari, xavotirlanish va o‘zini o‘zi past baholash namoyon bo‘layotganini ko‘rsatmoqdalar. Masalan, ba’zi bir tadqiqot natijalari ijtimoiy tarmoqlardan foydalanishni suiiste’mol qilish tashvish, tushkunlik, shuningdek, akademik faoliyat va ishdagi muvaffaqiyatsizliklar kabi psixologik muammolar bilan bog‘liqligini ko‘rsatdi[39].

Ijtimoiy tarmoqlarni suiiste’mol qilish masalasi hozirgi vaqtda Internetga tobelikdan alohida muammo sifatida qaralmasa ham, xatti-harakat, xulq-atvor va ijtimoiy oqibatlar allaqachon ko‘plab psixologlarning ham e’tiborini tortmoqda.

Ijtimoiy ko‘lami va ehtimoliy zarari, tahdidi inobatga olinsa, ijtimoiy tarmoqqa tobelik psixologik tadqiqotlarda yetarli darajada muhokama qilinmagan va o‘rganilmagan hodisalardandir[40].

Olimlarning e’tiborini tortayotgan narsa, yuqori darajada faol ijtimoiy media foydalanuvchilari oila va do‘stlar bilan muloqot qilish kabi ijtimoiy faoliyatning boshqa ko‘rinishlari, jihatlarini e’tiborsiz qoldirayotganlari va bu tendensiya kuchayib borayotganidir. Shuningdek, ba’zan Internetga ulanish imkonining yo‘qligi ijtimoiy tarmoqlarning ayrim faol foydalanuvchilari uchun abstinent sindromda kuzatiladigan alomatlar (bosh og‘rig‘i, xavotirlanish, ongning chalkashishi, terlash, titroq, oyoq-qo‘llarning titrashi va hokazo)ni yuzaga keltirmoqda[41].

Zamonaviy texnologiyalardan foydalanish avtomatik tarzda turli tahdidlarga duchor bo‘lish xavfini vujudga keltiradi. Dezinformatsiya, kiber xavfsizlik, nomaqbul ideologiya, insoniy munosabatlarda yaqinlarning uzoqlashishi, ya’ni virtual tanishuv va do‘stlarga e’tibor kuchayib, oilasiga e’tiborni kamayishi, shaxsiy ma’lumotlarning tarqalishi va hokazo.

Ma’lum bir darajada, Internet ommaviy axborot vositalariga o‘xshaydi. Bugungi kunda onlayn jurnalistika ommalashib bormoqda, shuningdek, onlayn jurnallar va gazetalar nashr etilmoqda. Ammo Internet an’anaviy ommaviy axborot

[39] Satici S.A., Uysal R. Well-being and problematic Facebook use // Computers in Human Behavior. 2015. Vol. 49. P. 185—190.
[40] Griffiths L.J., Parsons T.J., Hill A.J. Self-esteem and quality of life in obese children and adolescents: a systematic review // International Journal of Pediatric Obesity. 2010. Vol. 5 (4). P. 282—304.
[41] Ryan T., Chester A., Reece J., Xenos S. The uses and abuses of Facebook: A review of Facebook addiction // Journal of Behavioral Addictions. 2014. Vol. 3 (3). P. 133—148.

vositalariga qaraganda ko‘proq universal va global ta’sir vositasidir. Bugungi kunda Internet juda arzonlashishi sababli ham tobora ommalashmoqda.

Statistik ma’lumotlarga ko‘ra, 2007-yilda dunyo bo‘yicha 400 millionga yaqin Internet foydalanuvchisi bo‘lgan[42]. 2020-yil boshida 4,54 milliarddan ortiq insonlar Internetdan foydalanishni boshladi, ijtimoiy tarmoqlar auditoriyasi esa 3,80 milliarddan oshdi. 2021-yil yanvar oyi ko‘rsatkichlariga asosan, dunyo bo‘ylab 7,76 mlrd aholi yashab kelmoqda, ularning 4,785 milliardi esa allaqachon internetdan foydalanadi. Internetdan foydalanuvchilarning 92% uyali aloqadan Internetga kira olishini hisobga oladigan bo‘lsak, kompyuterlarning Internetdan foydalanishimizda muhim rol o‘ynashda davom etayotgani to‘g‘risida ko‘plab dalillar mavjud. Statcounter-ning statistik ma’lumotlariga ko‘ra, Internetdagi barcha so‘rovlarning taxminan 53% uyali telefonlardan qilingan, shu bilan birga kompyuterlar esa umumiy sonning 44 foizini tashkil qilib kelmoqda[43] .

Ma’lumki, koronavirus pandemiyasi butun dunyoni nafaqat sarosimaga soldi, balki internetga qaramlikni oshirdi. Karantin cheklovlari sababli majburiy uyda qolish internetdagi ishonchsiz va dezinformativ axborotlarning tarqalishiga; ta’lim sohasida onlayn-dars dasturlari ishlab chiqilishiga va yangi dars o‘tish shakliga o‘tishga; sog‘liqni saqlash sohasida esa tubdan o‘zgartirishlar kiritishga ehtiyoj va majburiyat oshdi.

Shuni ta’kidlash joizki, bloglarning ommalashib borishi, foydalanuvchilarning fikr-mulohaza va qaror qabul qilishiga ta’siri oshishini ko‘rsatmoqda: 81% internetfoydalanuvchilar bloglardan topilgan axborotga ishonishi, 61% AQSh onlayn-iste’molchilari esa blog tavsiyasiga asosan xaridlar qilganligi misol bo‘la oladi.

O‘zbekiston Internet sektori rivojlanishi yuqori darajada dolzarbligini namoyon qilish uchun, respublikamiz bo‘ylab qayd etilgan statistik ko‘rsatkichlarga ham biroz to‘xtalib o‘tishni joiz deb topdik. 2016-yil Internet Live Stats[44] reytingida 201 ta davlat ko‘rsatkichlari o‘rganib chiqilgan. Unda mamlakatimizda Internetdan foydalanuvchilar soni 15,45 milliondan ortiq kishini tashkil etgan, bu o‘z o‘rnida, mamlakat aholisining 51 foiziga teng ko‘rsatkich. O‘zbekistonda internet xizmatidan foydalanuvchilarning 2020-yil yakunida nashr etilgan hisobotda foydalanuvchilar soni – 22,1 milliondan oshgani hamda ulardan mobil internet foydalanuvchilari soni 19 million kishini tashkil etgani ma’lum bo‘ldi. Yuqoridagi ko‘rsatkichlarning 60 foizi yoshlarga to‘g‘ri kelib, Internet va ijtimoiy tarmoqlardan faol foydalanishi bilan asoslanadi.

Yoshlar axborot manbalaridan foydalanishda ta’lim 27%, ijtimoiy-siyosiy jarayonlar 25%, sport 16%, ma’naviy-axloqiy, tarbiyaviy 11%, huquqiy 8%,

[42] Галицкий Е.Б. Опросы «Интернет в России». 2002 [Электронный ресурс]. URL: www.fom.ru/reports/frames/body/o0209241.html.
[43] Elektron manba: https://gs.statcounter.com/platformmarket-share/desktop-mobile-tablet (мурожаат сана: 2024)
[44] Elektron manba: http://stv.uz/news/newsuz/5136- uzbekistan-zanimaet-37-mesto-v-mire-po-kolichestvuinternet-polzovateley.html (мурожаат сана: 2024)

ko‘ngilochar 8% hamda diniy 5% xarakterdagi axborotlarga murojaat qilishlari aniqlangan.

Mazkur holat, kundalik hayotda yoshlarning kundalik hayotida kuzatilayotgan muhim ijtimoiy-siyosiy jarayonlar haqida ma’lumotlarni ko‘proq izlashlari, ma’naviy-axloqiy va huquqiy maz mundagi axborotlarga esa nisbatan kamroq murojaat qilishini namoyon bo‘lmoqda. Bundan tashqari, yoshlarning 85 foizi Internetdan, ulardan 76 foizi asosan uyali telefondan foydalanishi aniqlandi.

Jumladan, “Telegramm” tarmog‘i 44%, “Instagram” 32%, “Feysbuk” 12%, “Odnoklassniki” 11% va “V kontakte” tarmog‘idan 1% yoshlar foydalanishi ma’lum bo‘ldi. Yoshlar tomonidan asosiy ma’lumotlarni olishda mahalliy vebsahifalarning ijtimoiy tarmoqlardagi guruh va kanallar hamda xorijiy ommaviy axborot vositalaridan keng foydalanishi kuzatilmoqda. Xususan, tadqiqotda ishtirok etgan yoshlarning 68% internet tarmog‘idagi va ijtimoiy tarmoqlardagi sahifalari orqali xorijiy ommaviy axborot vositalari xabarlarini kuzatib boradi.

Yuqorida keltirilgan raqamlardan ko‘rinib turibdiki, Mamlakatimiz aholisi raqamli dunyo bilan hamohang qadam qo‘ymoqda va barcha yangiliklar, trendlardan boxabar bo‘lmoqda. Yana bir bor ta’kidlash joizki, ushbu ko‘rsatkichlar yuqori bo‘lishiga va dunyo talablariga to‘laqonli javob bera olishda yoshlarimizning o‘rni beqiyos. Mamlakatimiz o‘z yoshlarida ishonchli axborot manbalarini topish, undan foydalanish, tahlil qilish, axborotni taqdim etishni o‘rganish, ya’ni umuman olganda, axborot xavfsizligi madaniyatini shakllantirish va rivojlantirish zarurati oshib bormoqda. Nafaqat O‘zbekistonda, balki butun raqamli dunyo, jamiyat va yoshlarning rivojlanishida ushbu muammolarga e’tiborni qaratish eng dolzarb masalalardan biriga aylanmoqda.

Xulosa sifatida quyidagilarni keltirdik:

- yoshlar kun davomida ijtimoiy tarmoqlar uchun salmoqli vaqt sarflaydi va Internet yoshlar hayotining ajralmas qismiga aylangan;

- AKT bo‘yicha darslar maktabdan boshlab o‘qitiladi, biroq, bu ilmiy sohada ko‘nikma va orientatsiya ko‘nikmalari, kasbiy ma’lumot, tanqidiy tahlil va axborotni analitiksintetik qayta ishlash usullari o‘zlashtirishini shakllantirmaydi;

- Mamlakatimiz talabalarining internet maydonidagi ma’lumotlardan foydalanish va tayanish darajasi yuqori bo‘lganligi sababli, ularda fikrlash, ijod qilish, yangilik yaratish xususiyatlari rivojlanmay qolayotgani va umumjahon kompetensiya standartlarini shakllanmayotganinidan iborat;

- yoshlarning Internetdan uy va o‘qish sharoitida ko‘proq foydalanishlarini inobatga olib, ularning ota-onasi yoki o‘rnini bosuvchi shaxslarning ta’siri va rolini oshirish taqozo etiladi.

Yoshlarning axborot iste’moli madaniyatini shakllantirishdagi dolzarb muammolarni hal etish bo‘yicha quyidagi takliflar ilgari suriladi:

– ota-onalarning o‘z farzandlarida Internetdan foydalanish madaniyatini rivojlantirish, nazorat qilish bo‘yicha mas’uliyatini oshirishga qaratilgan chora-tadbirlar, xususan, ijtimoiy roliklar ishlab chiqish va targ‘ib qilish;

– ta’lim muassasalarining o‘qituvchi, pedagog va mutaxassislarining axborot-kommunikatsiya texnologiyalari sohasida bilim va ko‘nikmalarni oshirish orqali, o‘quvchi va talabalar bilan ishlashda samarali natijaga hamda ularni Internetdan foydalanishda to‘g‘ri yo‘naltirishni ta’minlanishiga erishish;

– yoshlar ishonchli axborot manbalarini topish, ma’lumotlar ob’ektivligiga baho berish va taqdim etishga o‘rgatish va tahlil qilish ko‘nikmalarini shakllantirish maqsadida «Shaxsning axborot madaniyati asoslari», «Axborot madaniyati», «Mutaxassisning axborot madaniyati» kabi fakultativlarini o‘quv dasturiga kiritishni ko‘zda tutish.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Libicki M. What is information warfare? – http://www. ndu.edu/, 15.07.04г; Schwartau W. An Introduction to Information Warfare // War in the information Age. New Challenges for US Security Policy. – Washington etc., 1997; Stein G. Information War – Cyberwar – Netwar // http:// www.infowar.com/mil_34i/stein1.html-ssi, 21/05.04.

2. Кузнецов И. Н. Интернет в учебной и научной работе: Практическое пособие. – 2-е изд. – М.: Издательскоторговая корпорация «Дашков и Ко», 2005. – 192 с.

3. Галицкий Е.Б. Опросы «Интернет в России». 2002 [Электронный ресурс]. URL: www.fom.ru/reports/frames/ body/o0209241.html.

4. Satici S.A., Uysal R. Well-being and problematic Facebook use // Computers in Human Behavior. 2015. Vol. 49. P. 185—190.

5. Griffiths L.J., Parsons T.J., Hill A.J. Self-esteem and quality of life in obese children and adolescents: a systematic review // International Journal of Pediatric Obesity. 2010. Vol. 5 (4). P. 282—304.

6. Ryan T., Chester A., Reece J., Xenos S. The uses and abuses of Facebook: A review of Facebook addiction // Journal of Behavioral Addictions. 2014. Vol. 3 (3). P. 133— 148.

7. Қодиров У. (2023). Психологик хизмат – замонавий таълим тизимининг ажралмас таркибий қисми. Современные тенденции психологической службы в системе образования: теория и практика, 1(1), 21–24.

Usmonaliyeva Risolat Umaraliyevna,
Surxondaryo viloyati pedagoglarni yangi metodikalarga o‘rgatish milliy markazi
“Ijtimoiy-iqtisodiy fanlari kafedrasi” katta o‘qituvchisi

UDK: 372.893

TARIX DARSLARIDA O‘QITISHNING YANGI YONDASHUVLARINI QO‘LLASH MUAMMOLARI

Annotatsiya. *Maqolada umumta’lim maktablarida tarix fanini o‘qitishning zamonaviylashtirish jarayonlariga mos keladigan innovatsion usullarini qo‘llash muammolari zikr etilgan. Tarix fanini o‘qitishning interfaol usullaridan foydalanish va o‘quvchilarning mustaqil ishlarini tashkil etish bo‘yicha uslubiy tavsiyalar taqdim etilgan.*

Kalit so‘zlar: *tarix, kompetensiya, kompetensiyaga asoslangan yondashuv, vaziyatni o‘rganish usuli, tadqiqot usuli, modernizatsiya, interfaol usullar.*

ПРОБЛЕМЫ ПРИМЕНЕНИЯ НОВЫХ ПОДХОДОВ К ОБУЧЕНИЮ УРОКАХ ИСТОРИИ

Аннотация. *В статье обосновано особенности инновационных методов преподавания истории, адекватных модернизационным процессам в общеобразовательной школе. Сформулированы рекомендации по применению интерактивных методов преподавания истории и организации самостоятельной работы учеников.*

Ключевые слова*: история, компетентность, компетентностный подход, метод тематического исследования, исследовательский подход, модернизация, интерактивные методы.*

PROBLEMS OF USING NEW APPROACHES TO TEACHING IN HISTORY CLASSES

Abstract. *The article substantiates the features of innovative methods of teaching history that are adequate to modernization processes in a comprehensive school. Recommendations on the use of interactive methods of teaching history and the organization of independent work of students are formulated.*

Keywords: *history, competence, competency-based approach, case study method, research approach, modernization, interactive methods*.

Ta'lim sohasida olib borilayotgan islohotlar ta'lim sifati va samaradorligini oshirishga qaratilgan bo'lib, bu borada ko'p ishlar amalga oshirilmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi "O'zbekiston Respublikasi xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5712-son Farmonida maktab ta'lim tizimini bitiruvchilari tashabbuskorlik, harakatchanlik va konstruktivlik kabi fazilatlarga ega bo'lishi belgilangan. Darhaqiqat, hayot davomida o'z-o'zini o'qitish istagi, mustaqil qaror qabul qilish qobiliyati va eng yangi texnologiyalarni amaliyotda qo'llash zarurligini anglash zamon talabidir. O'quvchilar tomonidan yangi asr malakalarini egallash jarayoni, faqatgina, yoshlarning faol mustaqil faoliyati, shu jumladan, axborot bilan ishlash kompentensiyasini egallashi va o'zlarining axborot oqimini yaratish sharti bilan muvaffaqiyatga erishish mumkin.

Mahalliy va xorijiy ilmiy doiralarda umumta'lim bosqichida tarix fanini o'qitishning yangi yondashuvlarini qo'llash muammolari bir necha bor munozaralar va munozaralar mavzusiga aylandi. Zamonaviy rus tadqiqotchilari tarixni o'qitishning yangi mazmuni va metodologiyasini izlash zamonaviy o'qitish texnologiyalariga o'tishni anglatadi, deb baholab, o'qitish jarayonida o'quvchilar tomonidan yaratilgan tarixiy tasvirlarning kognitiv ahamiyatiga ega, bu esa, o'ziga xos tarixiy tasvirlar va tasvirlar tarixiy tushunchalarni shakllantirish uchun asos bo'lib, o'tmish rasmlari va rasmlarining mazmuni qanchalik keng va boy bo'lsa, ushbu tushunchalar yana-da mazmunli va barqaror bo'lishini ta'kidladilar.

Bizning fikrimizcha, tarixni o'qitishning qiziqarli yondashuvlari "tabiiy fanlarning tushunchalari, tamoyillari va fikrlash tizimidan bevosita foydalanish" takliflarini o'z ichiga oladi. Xuddi shu turdagi alohida hodisalarni o'rganishga emas, balki "favqulodda, muhim voqealar va hodisalarni o'rganishga" qaratilgan. Zero, tarix fanini o'rganish natijasi nafaqat mustahkam bilim, balki o'tmishdagi voqealarni tushuntirish va jamiyat rivojidagi ob'ektiv va sub'ektiv omillarni hisobga olgan holda sabab-oqibat munosabatlarini o'rnatish qobiliyatiga ega bo'lishi kerakligi, shuningdek, o'zlarining bahs-munozaralari qobiliyati bo'lishi muhimdir.

Ushbu maqolada ko'rib chiqilgan muammolar bo'yicha adabiyotlarni o'rganish quyidagi xulosaga kelishga imkon berdi: hozirgi kungacha zamonaviy ta'limda tarix fanini o'qitish uchun innovatsion usullarni joriy etishning ko'plab amaliy muammolari tadqiqotchilar diqqat markazidan chetda qolgan.

Turli tarixiy mojarolarni ko'rib chiqish asnosida, o'tmishdan olingan ma'lumotlarni qabul qilish, tahlil qilish va umumlashtirish uchun eng muhim

ko‘nikmalar rivojlantiriladi, o‘quvchilarga axborot oqimini ko‘paytirish va tarqatish imkoniyatini beradigan intellektual zo‘riqish yaratiladi.

Fikrimizcha, o‘quv ishining muammoli va o‘ynoqi shakllari istiqbolli bo‘lib, sinfda ilmiy polemikani o‘qituvchining obro‘si va bosimisiz, erkin tarzda olib borilishini tashkil etish uchun imkoniyat yaratadi. Munozarada tarixiy faktlar, voqealar, jarayonlar va hodisalarni ijodiy tushunish o‘tmishni yo‘qolgan tarixiy alternativlar nuqtai nazaridan ko‘rib chiqishda ma’lumotni tanqidiy baholash va murakkab muammoli muammolarni hal qilish bilan birlashtiriladi. Xuddi shu tamoyilni o‘quvchilarga zamonaviylik voqeligini tushunish uchun berish, tafakkur jarayonida tarixiy izlanishlarning prognostik funksiyasini yanada kuchaytiradi. Masalan, O‘zbekiston tarixi darslarida Chingizxon bosqini yoki Amir Temur davlati haqidagi mavzularni o‘tishda “Chingizxon” yoki Amir Temur – qonli zolimmi yoki taniqli siyosatchi?” biz tarixiy belgilar sinovlarini stimulyatsiya qilish usulidan foydalanamiz. O‘quvchilar oldindan dars rejasini, adabiyotlar ro‘yxatini oldindan olishadi, himoya yoki ayblov pozitsiyasini aniqlab olishadi. Berilgan reja bo‘yicha asosiy savollar o‘qituvchi bilan maslahatlashadi. Bizning fikrimizcha, bo‘lajak munozarani oldindan yo‘naltirish amaliy emas, chunki darsning ushbu shakli o‘quvchilarning mustaqil ijodiy ishlarini o‘z ichiga oladi, ular tarixiy bilim va faktlardan foydalanish, ularga baho berish, o‘z fikrlarini ifoda etish va qo‘llab-quvvatlash qobiliyatini namoyon etadilar.

Masalani o‘rganish uslubi yoki muayyan vaziyatlar uslubidan, masalan, “O‘zbekiston tarixi” darsidagi “Amir Temur – markazlashgan davlati asoschisi”, “Temuriylar saltanatining inqirozga yuz tutishi”, 9-sinf “O‘zbekiston tarixi” darsidagi “Turkistonda 1916-yilgi voqealarning ahamiyati va oqibatlari”, 11-sinf “O‘zbekiston tarixi” darsidagi “O‘zbekistonning Markaziy Osiyo mamlakatlari bilan o‘zaro hamkorligi” mavzularini o‘zlashtirishda foydalanish mumkin. Tanlangan usul haqiqiy vaziyatlarni tahlil qilish asosida bilim jarayonini faollashtirishga yordam beradi va o‘quvchilarning umumiy kommunikativ va intellektual salohiyatini rivojlantirishga qaratilgan. Birinchidan, jamoaviy muhokama bo‘lib o‘tadi, keyin har bir ishtirokchi shaxsiy pozitsiyasini bildiradi.

Keys-stadi uslubining o‘ziga xos xususiyati – bu yagona to‘g‘ri qarorning yo‘qligi, qaror qabul qilish algoritmini tanlash va shu bilan birga tadqiqot elementlari bilan tanishish imkonini beradi. Biroq, amaliy tadqiqotlar, shuningdek, tarixiy belgilar sinovlarini simulyatsiya qilish usuli bilan, agar o‘quvchilar puxta tayyorlangan bo‘lsa, ular faqat kerakli ma’lumotlarni yig‘ibgina qolmay, balki barqaror aloqa va mustaqil ishlash ko‘nikmalariga ega bo‘lganda murojaat qilishlari mumkin.

Har bir yangi mavzu oldidan muammoli savol berish, uning kelgusi taqdimotini aktuallashtirish, uni idrok etish va tinglovchilar tomonidan talab qilinadigan bilimlar omili o‘rtasidagi qarama-qarshilikni yo‘q qiladi. Bu orqali ma’ruza tinglovchilarning kognitiv faolligini rag‘batlantiradigan, tadqiqot jarayoniga taqlid qilib, uning maxsus intellektual zo‘riqishini yuzaga keltiradigan dialogga aylanadi. Shu bilan birga, dars davomida o‘qituvchi ham, uning

o‘quvchilari ham munozaraning asosiy masalalarini ilgari surishda faol ishtirok etishlari mumkin.

Muammoli usulni ma’ruza ishlarida qo‘llash yuqori malakani va o‘qituvchidan katta tayyorgarlikni talab qiladi.

O‘quvchilarning tarix faniga qiziqishini oshirishning yana bir usuli bu loyihaviy faoliyat, bu tarixiy o‘tmishni va uning hozirgi zamon bilan aloqalarini, tarixning yaratuvchisi sifatida o‘ziga xos mavqeining aniq shartliligini tan olish imkoniyatini chuqur anglashga yo‘l ochadi. Tarixiy manbalarga tayanmasdan tarixni o‘rganish tarixiy voqelikni soddalashtirilgan, yaqqol idrok etishga olib keladi, bilish jarayonini begona intellektual labirintlarda adashib ketishga aylantiradi. Shu munosabat bilan, loyihalar ustida ishlashda o‘quvchilar tarixiy arxivlarni saqlaydigan elektron manbalardan foydalanishlari muhimdir.

Loyihalarda ishtirok etish o‘quvchilarga haqiqiy ilmiy-tadqiqot ishlari bilan shug‘ullanishga imkon beradi, ular gipotezalarni ilgari suradi, qo‘yilgan savollarga yechim topadi, nuqtai nazarini shakllantiradi, o‘z pozitsiyasini isbotlaydi, xulosa chiqaradi, material taqdim etishning innovatsion usullarini takomillashtiradi.

Bunday faoliyat jarayonida o‘quvchilar u yoki bu tarixiy vaziyatni ratsional va axloqiy pozitsiyalardan ob’ektiv ravishda baholash qobiliyatini rivojlantiradilar, muloqot ko‘nikmalarini yaxshilaydilar va guruh ishiga hissiy jalb qilish orqali boshqa odamlarning fikrlarini ongli ravishda hisobga olish va qabul qilish qobiliyatini rivojlantiradilar.

Shunday qilib, umumta’lim maktablarida tarixni o‘qitishning zamonaviy yondashuvi o‘quv jarayoniga o‘quv dasturlarini va didaktik vositalarni o‘zlashtirishning ko‘plab interfaol usullarini, o‘quvchilarning ijodiy, mustaqil fikrlashlarini shakllantirishga hissa qo‘shishni o‘z ichiga oladi. Ushbu maqolada aytib o‘tilganlarga o‘xshash usul va vositalarni jalb qilish nafaqat yuqori malakali mutaxassislarni, balki mamlakatning faol fuqarolarini tayyorlashning muhim omili bo‘lib, yoshlarning ijtimoiy sub’ekt sifatida ongli ravishda qaror qabul qilish qobiliyatini shakllantirish va rivojlantirishga yordam beradi.

Kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan ta’lim standartlari va ta’lim tizimida joriy etilayotgan STEAM yondashuvda o‘quvchilar va o‘qituvchilar oldiga qo‘yilgan maqsad va vazifalarga o‘quvchilarning aqliy faoliyatini rag‘batlantiradigan muammoli, dizayn, o‘yin usullari va texnikasini o‘z ichiga olgan innovatsion pedagogik texnologiyalar to‘plamidan foydalanish orqali erishish mumkin. O‘qituvchi va o‘quvchilar o‘rtasida o‘zaro tushunishni, ta’lim muammolarini birgalikda hal etishni va o‘quvchilarning ijobiy muloqot ko‘nikmalarini egallashga yordam beradigan muloqot (interfaol) shakllari (amaliy mashg‘ulotlar, munozaralar, munozaralar).

Bizning fikrimizcha, o‘quv dasturida o‘quvchilarning mustaqil ishi ulushini oshirish yo‘nalishi bo‘yicha maktab ta’limida o‘qish vaqtini qayta taqsimlash masalasi muhokamaning muhokamasi sifatida ko‘rib chiqilishi lozim.

Shu bilan bir qatorda, oldimizda tarix fanini tashkiliy-pedagogik shart-sharoitlari, pedagogik-psixologik imkoniyatlari, prinsiplari va tashkiliy asoslarini ishlab chiqishdek muhim vazifalar turibdi.

Xulosa qilib aytganda, tarix fani o‘qituvchilarining vazifasi darslarni yangi, zamonaviy yondashuvlar asosida tashkil qilish va o‘tish orqali dars sifati va samaradorligiga erishishdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirziyoyev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat’iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo‘lishi kerak. - T.: “O‘zbekiston”, 2017.
2. Сенашенко В.С. О компетентностном подходе в высшем образовании // Высшее образование в России. 2009. № 4. С. 18–24.
3. Wansink B., Akkerman S., Wubbels T. Topic variability and criteria in in- terpretational history teaching // Journal of curriculum studies. 2017. Vol. 495. P. 640–662.
4. Moncrieffe M.L. Teaching history and the changing nation state: trans-national and international perspectives // Journal of education for teaching: international research and pedagogy. 2017. Vol. 431. P. 124–126.
5. Wedgwood B.D. The Teaching of History in Present-Day Russia // Euro- pe Asia studies. 2010. Vol. 62. № 1.
6. Valeeva E.E., Kraysman N.V. The impact of globalization on changing roles of university professors // Proceedings of 2014 International Conference on Interactive Collaborative Learning, ICL 2014–2015. P. 934–935.
7. Жайбалиева Л.Т. Инновационные технологии в преподавании истории в вузе // Университетский комплекс как региональный центр образования, науки и культуры: материалы Всероссийской научно-методической конференции, 29–31 января 2014 г. Оренбург: Оренбургский государственный университет, 2014. С. 2003–2008.
8. Сенашенко В.С., Медникова Т. Б. Компетентностный подход в высшем образовании: миф и реальность // Высшее образование в России. 2014.
9. Волкова И.Е., Иванов С.С. Качество высшего образования в информационном обществе // Открытое образование. 2009. № 2. С. 18–22.
10. Дорожко И.Н. Инновационные технологии в преподавании исторических дисциплин (из опыта преподавания курса «История средних веков») // Социально-гуманитарные науки и их роль в системе высшего и профессионального образования: материалы Всероссийской научно-практической конференции / под общей редакцией А. Л. Худобородова, Н. С. Сидоренко. Челя- бинск, 2014. С. 75–76.
11. Коршунова О.Н., Салимгареев М.В. Образовательные инновации в преподавании отечественной истории в технических вузах // Казанский педагогический журнал. 2016. № 5–6. С. 18–22.

12. Карпенко М.П. Эволюция управления качеством и задачи его реализации в современном российском высшем образовании // Инновации в образовании. 2010. № 2. С. 25–26.

13. Здерева Г.В. Современные проблемы методологии исторической науки и преподавания истории в вузе // Вестник Гуманитарного института. 2017. № 1. С. 8–10.

To‘rayeva Sayyora Sattorovna,
Surxondaryo viloyati pedagoglarni yangi metodikalarga o‘rgatish milliy markazi
“Ijtimoiy-iqtisodiy fanlar metodikasi” kafedrasi katta o‘qituvchisi

Shoyimqulova Zarnigor Soatmurod qizi,
Surxondaryo viloyati Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti
“O‘zbek tili va adabiyoti” kafedrasi o‘qituvchisi

UDK: 372.879.6

TARBIYA DARSLARINI INTEGRATSIYA ASOSIDA TASHKIL ETISH ORQALI O‘QUVCHILARDA VATANPARVARLIK KO‘NIKMALARINI SHAKLLANTIRISH

Annotatsiya. *Maqolada tarbiya fanining maqsadi, uning xususiyatlari, fanlararo integratsiya va o‘quvchilarda tanqidiy fikrlash, jamoada birgalikda ishlash, ilg‘or g‘oyalarni ilgari surish va noodatiy yechimlar bilan masalani ijobiy hal qiladigan faol vatanparvar o‘quvchilarni tarbiyalash masalalari bayon etilgan.*

Kalit so‘zlar: *dunyoqarash, sog‘lom e’tiqodlilik, ma’rifatlilik, diniy va milliy bag‘rikenglik, ijtimoiy, fuqaroviy va yuksak ma’naviy tarbiya, XXI asr ko‘nikmalari, oila, an’ana, tanqidiy fikrlash, liderlik, qahramonlik, jasorat, adabiyot, metod, hikoya, yoshlar, baxt.*

ФОРМИРОВАНИЕ ПАТРИОТИЧЕСКИХ НАВЫКОВ У СТУДЕНТОВ ЧЕРЕЗ ОРГАНИЗОВАНИЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ЗАНЯТИЙ НА ОСНОВЕ ИНТЕГРАЦИИ

Аннотация. *В статье описаны цель предмета «Образование», его особенности, междисциплинарная интеграция и критическое мышление у студентов, работающих вместе в команде, продвигающих передовые идеи и воспитывающих активных патриотически настроенных студентов, позитивно решающих проблемы, используя нестандартные решения.*

Ключевые слова: *мировоззрение, здоровая вера, просвещение, религиозная и национальная толерантность, социальное, гражданское и высокое нравственное воспитание, навыки XXI века, семья, традиции, критическое мышление, лидерство, героизм, мужество, литература, метод, история, молодость, счастье.*

FORMATION OF PATRIOTIC SKILLS IN STUDENTS THROUGH THE ORGANIZATION OF EDUCATIONAL CLASSES BASED ON INTEGRATION

Abstract. *The purpose of the subject "Education", its features, interdisciplinary integration and critical thinking in students, working together in a team, promoting advanced ideas and raising active patriotic students who positively solve problems with unusual solutions are described in the article.*

Key words: *worldview, healthy faith, enlightenment, religious and national tolerance, social, civic and high moral education, 21st century skills, family, tradition, critical thinking, leadership, heroism, courage, literature, method, story, youth, happiness.*

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Umumiy o‘rta ta’lim muassasalarida “Tarbiya” fanini bosqichma-bosqich amaliyotga joriy etish chora-tadbirlari to‘g‘risida” qarori va O‘zbekiston Respublikasi maktabgacha va maktab ta’limi (xalq ta’limi) vazirining “Umumiy o‘rta ta’lim muassasalarida “Tarbiya” fanini bosqichma-bosqich amaliyotga joriy etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi buyrug‘i qabul qilindi.

Bu hujjatlarda bugungi kunda shiddat bilan o‘zgarayotgan dunyoda o‘quvchi yoshlarni ijtimoiy hayotga zamon talablari asosida tayyorlash, ularda teran dunyoqarash, sog‘lom e’tiqodlilik, ma’rifatlilik, diniy va milliy bag‘rikenglik, ijtimoiy, fuqaroviy va yuksak ma’naviy fazilatlarni shakllantirish dolzarb vazifa sifatida qo‘yildi.

Muhtaram Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev yangi O‘zbekistonni bunyod etishga kirishganlarining ilk davridayoq yosh avlod tarbiyasiga alohida e’tibor qaratdilar va bu masala hayot-mamot masalasi ekanligini qayd etdilar:

"Ma'lumki, yosh avlod tarbiyasi hamma zamonlarda ham muhim va dolzarb ahamiyatga ega bo'lib kelgan. Ammo biz yashayotgan XXI asrda bu masala haqiqatdan ham hayot-mamot masalasiga aylanib bormoqda. Tarbiya mukammal bo'lishi uchun esa bu masalada bo'shliq paydo bo'lishiga mutlaqo yo'l qo'yib bo'lmaydi"[45]. [1.504-505-b] .

Yurtboshimiz tomonidan yoshlar tarbiyasi sohasida belgilab berilgan konseptual vazifani bajarish esa, yoshlar tarbiyasidagi mavjud bo'shliqlarni bartaraf etishni talab etmoqda.

Kuzatish va tahlillar shuni ko'rsatdiki, bugungi kunda yoshlar tarbiyasida ayrim bo'shliqlar ko'zga tashlanadi.

Hozirgi paytda yoshlar tarbiyasida qanday bo'shliqlar mavjud?

Yoshlar tarbiyasida dunyoda yuz berayotgan murakkab geosiyosiy va mafkuraviy jarayonlarga to'g'ri baho bera olmaslik, ijtimoiy muammolarni hal etishda to'g'ri qaror qabul qila bilmaslik, hayotda o'z o'rnini topish bilan bog'liq bo'lgan aniq maqsadlarni shakllantira olmaslik hollari uchrab turibdi.

Bular o'z navbatida oila va jamiyat o'rtasidagi munosabatlarning murakkablashuvi, loqaydlik, huquqbuzarlik, "ommaviy madaniyat"ning turli ko'rinishlari osonlikcha qabul qilinishi kabi illatlarning tarqalishiga zamin yaratmoqda.

Prezidentimiz Sh.Mirziyoyev "Xalq ta'limini rivojlantirish, pedagoglarning malakasini va jamiyatdagi nufuzini oshirish, yoshlarning ma'naviyatini yuksaltirish" mavzusidagi videoselektr yig'ilishida "Odobnoma", "Vatan tuyg'usi", "Milliy istiqlol g'oyasi va ma'naviyat asoslari" fanlarini yagona "Tarbiya" faniga aylantirish tashabbusi bilan chiqdi[46].

"Tarbiya" fani darslarida XXI asr ko'nikmalarini shakllantirish deganda nimani tushunasiz?

O'quvchilarning ongi va qalbiga milliy an'analar va umuminsoniy qadriyatlarini sodiqlik asosida, ularda insoniylik pozitsiyasini tarbiyalash, ya'ni oliyjanob fazilatlarga ega bo'lgan, faol fuqarolik pozitsiyasini namoyon eta oladigan va liderlik xususiyatiga ega hamda ilg'or fikrlarni ilgari suradigan, shu bilan birgalikda XXI asrning "yumshoq ko'nikmalarini", ya'ni bilimlarini ko'nikma asosida amalga oshira oladigan, tanqidiy fikrlash, hamkorlik qila olish va o'zaro jamoada birgalikda ishlash, ilg'or g'oyalarni ilgari surish, kerak bo'ladigan vaqtda mas'uliyatni qo'rqmay zimmasiga oladigan va noodatiy yechimlar bilan o'sha vaziyatda masalani ijobiy hal qiladigan liderlarni tarbiyalashdan iborat.

Tarbiya fanini o'qitishdan ko'zlangan maqsad va ustuvor vazifalar ham ana shu jarayonlarni o'quvchilar ongi va qalbiga singdirishga qaratilgan. Darsliklarini tayyorlashda Yaponiyaning "Axloq ta'limi", Singapurning "Fe'l-atvor va fuqarolik

[45] Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz, 2017-yil.
[46] O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan 2019-yil 23-avgustda o'tkazilgan "Xalq ta'limini rivojlantirish, pedagoglarning malakasini va jamiyatdagi nufuzini oshirish, yoshlarning ma'naviyatini yuksaltirish" mavzusidagi videoselektor yig'ilishi.

ta'limi", Buyuk Britaniyaning "Tafakkur", "Xulq ta'limi" fanlari va darsliklari yaqindan o'rganildi.

Yuqoridagi darsliklar birinchi navbatda axloqli fuqarolarni tarbiyalashga qaratilgan, undan keyin faol, harakatchan, qat'iyatli fuqaroni tarbiyalash nazarda tutilgan.

Tarbiya fanini o'qitishning maqsadi quyidagilardan iborat:

1) o'quvchilarni muvaffaqiyatli ijtimoiy hayotga tayyorlash;
2) XXI asr ko'nilmalarini shakllantirish;
3) ma'naviy-axloqiy fazilatlarning shakllantirilishi;
4) raqobatbardosh va intellektual rivojlangan shaxsni tarbiyalash.

Tarbiya darsligining o'ziga xos xususiyatlari:

1. Ko'nikmalarni shakllantirish. O'quvchiga nazariy bilim berishdan qochiladi, endi o'quvchini ko'proq sinfda o'quvchilar orasida mustaqil fikrini bildirish uchun navbat beriladi. O'quvchining o'z fikri, fikr bildirish ko'nikmalari shakllantiriladi.

2. Amaliyotga yo'naltirish. O'quvchi hayotda duch keladigan muamolarga darslikda guvoh bo'ladi. Ertaga ham shu darslikni o'rganadi, natijada ertaga duch kelganda nima qilish kerakligini o'rganadi, biladi, his qiladi, o'z vaqtida to'g'ri qaror qabul qiladi.

3. O'quvchilarni mustaqil faoliyatga undash. Endi o'qituvchi emas, o'quvchi o'z ustida ishlaydi, o'quvchiga mustaqil faoliyat nima uchun kerakligi haqida mashqlar va savollar beriladi. O'quvchi real hayotdan ham javob izlaydi.

4. Tadbirkorlik va muvaffaqiyatlar motivlarini shakllantirish. Tadbirkor kim? U qanday bo'lish kerak? – degan savollarga javob izlaydi. Tadbirkor avvalo rostgo'y va halol bo'lishi kerakligini mashqlar yordamida bilib oladi. Tadbirkorlikni o'rganish jaryonida o'quvchida ilg'or g'oyalar paydo bo'ladi. Tadbirkorlikni o'rganish jarayonida boshqa kasblarni ham o'rganadi. O'zining ruhiyatidagi bo'shliqlar va shu bilan birga o'zining qobiliyatlarini ham aniqlaydi. Ularga qobiliyatlarini anglagandan keyin mashqlar bersh orqali o'zining yoqtirgan kasbiga yo'naltiramiz.

5. Vatanparvarlik va faol fuqarolik motivlarini shakllantirish. O'quvchi baxt uning vatanida ekanligi, vatanparvarlik inson taqdiri bilan bog'liqligi hamda insonparvarlik tushuchasi haqida ma'lumotga ega bo'ladi. Shu bilan faol-fuqarolik pozitsiyasi tushunchasini anglaydi. Fuqaro faol bo'lishi, e'tiborli bo'lishi, boshqalarga xayrixoh bo'lishi, jamiyatga, tabiatga, tabiiy ressurslarga munosabatini mavzular orqal rivojlantirib borish orqali, o'zida vaqti resursini rivojlantirb boradi va vaqtini to'g'ri taqsimlaydi.

6. Tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish. Bu inson o'ziga savol berib, javob topishidir. O'quvchida ko'nikmalar shakllanadi. Gyotening fikrini misol qilib ko'rsatishimiz mumkin: "Qiziqqan yaxshi, bilgan yaxshiroqdir, undan ham yaxshisi urinib ko'rmoqdir".

Endi o'quvchi o'ziga bilimlarini, savollari orqali topayotgan javoblarini hayotda tatbiq etib, javob topishi kerak.

Haqiqatda ham tarbiya fani o‘qituvchisi umumiy o‘rta ta’lim maktablarida o‘qitiladigan tarbiya fanini o‘qitishda darslikdagi mavzular haqidagi masalalarini tushuntirganda “Hikoya” metodidan foydalanish yaxshi samara beradi. “Hikoya” metodi o‘qituvchi tomonidan mavzuga oid dalil, hodisa va voqealarning yaxlit yoki qismlarga bo‘lib, tasviriy vositalar yordamida obrazli tasvirlash yo‘li bilan ixcham, qisqa va izchil bayon qilinishidir.

Metodning samarasi ko‘p jihatdan o‘qituvchining nuqt mahorati, so‘zlarni o‘z o‘rnida, ifodali bayon qilishi, shuningdek, o‘quvchilarning yoshi, rivojlanish darajasini inobatga olgan holda yondashuviga bog‘liq. Masalan: 9-sinf tarbiya fani darsligi orqali “Baxt-oilada” mavzusini “Hikoya” metodidan foydalanish orqali san’at asarlari va badiiy adabiyot bilan bog‘lab o‘tish orqali darslarning yanada qiziqarli va uzoq vaqt esda qolishi uchun foydalanishimiz yaxshi samara beradi.

Savol tug‘iladi? Nega oilani baxt qo‘rg‘oni deymiz?

Keling, Alinazar Egamnazarovning qalamiga mansub «Oqlovdan so‘ng» nomli kitobidagi «Besh jangchining onasi» ocherki asosida suratga olingan “Ilhaq” filmi qahramoni Zulfiya ayaning oilasi orqali baxt va baxtsizlik tushunchalarini yoritishga harakat qilamiz.

Baxt har bir insonning vatanida, oilasida, ahilligida, birdamligida, hamjihatligida ekanligini his qilamiz. Zulfiya aya va uning farzandlari bilan bog‘liq hayot saboqlari orqali oila baxt qo‘rg‘oni ekanligini, insonda oilasisiz hayotida mazmun bo‘lmasligini, har bir davrda ham oila muqaddas ekanligi voqeliklar asosida gavdalantiriladi. Zulfiya aya xonadonida besh nafar o‘g‘il va bir nafar qiz mamlakatimiz endi oyoqqa turayotgan davrda tug‘ildi va voyaga yetdi.

Oilaning ustuni Zulfiya aya Toshkent viloyati Zangiota tumaning Xonobod mahallasida tug‘ildi. U besh o‘g‘il – Isoqjon, Ahmadjon, Mamajon, Vahobjon, Yusufjon kabi o‘g‘lonlarning va bir nafar qizning baxtli onasi, o‘z farzandlarini halol luqma bilan boqdi va voyaga yetkazdi. Mehnatlardan chiniqqan aya tom ma’noda farzandlariga o‘rnak bo‘la oldi. O‘sha vaqtlarda oiladagi sharoit farzandlari uchun yetarli bo‘lmasa-da, u o‘zining kichkina jussasida ham ota, ham ona vazifasini bajardi, onaning to‘g‘ri tarbiyasi tufayli aka-ukalar ahil va vijdonli, birovning haqiga xiyonat qilmaydigan diyonatli bo‘lib voyaga yetishishdi.

Ayaning o‘gillaridan Muhammadjon 1939-yilda katta Farg‘ona kanalini qazishda boshqa o‘zbekistonliklar qatori mehnat qildi va yoshligidan jamiyatga xayrixoh bo‘lib, faol “fuqarolik pozitsiyasi”ni namoyon etdi.

Oilaning farzand muvaffaqiyatidagi o‘rni qanday?

Shu o‘rinda Zulfiya aya oila degan ustunning poydevorini mustahkam qurdi, pirovard natijada farzandlar qo‘rqmas, ijtimoiy manfaatlarni o‘z manfaatlaridan ustun qo‘ya oladigan darajada yigitlar bo‘lb ulg‘ayishdi.

Zulfiya ayaning metin irodasi va mehnatdan toblangan vujudi eng qiyin vaqtda ham o‘zini tuta olishi pozitsiyasi, farzandlarining vatanparvar bo‘lib voyaga yetishi uchun katta “namuna modeli”ga aylanganini voqea jarayonida guvohi bo‘lamiz.

Ikkinchi jahon urushida bu o‘g‘lonlar birinchilardan bo‘lib frontga ketishdi va frontdagi okoplarda o‘z safdoshlariga o‘rnak bo‘ladigan darajada qahramonlik qilishdi, hatto asir tushib qolishganida ham vatanini sotishmadi, onasiga va oilasiga sodiq qolishdi. Boshqa millat farzandlarini saqlab qolish uchun o‘z jonini ayamagan o‘zbek o‘g‘lonlari bugun yoshlarimizga tipik "rolli modeldir". Har bir o‘g‘lining vataniga qilgan qahramonliklari, albatta oilada ota-onasidan olgan ulkan mehriyu, bu mehrni yer o‘g‘il bo‘lganida o‘z joni bilan bir qadam ham vatan tuprog‘idan chekinmasdan ado etishlariga sabab bo‘ldi.

Bu bilan Zulfiya aya besh nafar botir o‘g‘lonlarini xalq va mamlakat koriga yaraydigan etib tarbiyalaganligi, bu oilaning muvaffaqiyati ekanligi va bunday farzandlarni hech qachon o‘zbek xalqi unutmasligining yaqqol misolidir. Chunki bunday o‘g‘illar har bir onaning orzusidir. Shunday odamlar borki, tirigida o‘likdir, shunday odamlar borki, o‘ligida tirikdir.

Oilaviy an'analarning ahamiyati asosida o‘quvchilarda qadriyatlarni singdirish bugungi zamonda eng dolzarb masaladir.

Zulfiya aya barcha qiyinchhiliklarini yengishida turmush o‘rtog‘idan qolgan belbog‘ini sabab qilib ko‘rsaradi. Unga savol berishadi: "Bizda Andijonda chorsuni erkaklar bog‘lashadi" – deydi o‘g‘lining do‘sti. Unga javoban Zulfiya aya "..bizda Toshkentda ham erkaklar bog‘lashadi, bu erimdan qolgan belbog‘, shu tufayli men besh nafar farzandimni ulg‘aytirishga kuch topdim", – deydi aya.

Doimo aya boshiga kulfat kelganida mahkam belidagi belbog‘ini ushlab, yashashga kuch topadi. Zulfiya aya farzandlaridan qora xat kelganida ko‘z yoshlarini kelinlari va nabiralari ko‘rmasligi uchun, tongda anhor yoqasiga borib, baqirib-baqirib yig‘laydi. Zulfiya aya qiyinchiliklarga sabr qila olish mumkinligi bo‘yicha barcha onalarga o‘rnak bo‘la oladigan "tipik vakildir". Zulfiya aya kelinlariga hali yosh ekanliklarini, oila qurishi mumkinligini, ulardan rozi ekanligini bildiradi, ammo qaynona ayasidan halollik va sadoqat, sabr-bardoshlilik kabi fazilatlarini o‘zlashtirgan kelinlar ushbu oilaning an'analarini tanlashadi, birga yashashini so‘rashadi. Masalan, o‘g‘li Muhammadjonning xotini uyida qolishiga ruxsat berishini, farzandlarini Zulfiya aya bilan katta qilishini aytib, beliga belbog‘ bog‘laydi va oilaviy an'anani davom ettiradi.

Farzand oilaning yuzi. Oilaga va yurtiga sodiq Vahobjon, Ishoqjon, Ahmadjon, Muhammadjon, Yusufjonlar qahramonlarcha halok bo‘lishdi. Zulfiya ona asar oxirida bittasi ham qaytmadi, – deya nola chekadi. Bunday farzandlar faqat oilaning yuzi emas, balki butun jamiyatning yuzidir. To‘g‘ri ular halok bo‘lishdi, lekin pok vijdonlari oldida boshini tik tutishdi, o‘limni mardonavar kutib olishdi.

Asarda baxt yo‘q-ku, faqat fojiaku deyishingiz mumkin, ammo xalq manfaati uchun kurashgan **"buyuk oila"** jasorati mavjud. Zulfiya aya darvoza tomonga xiralashgan ko‘zlari bilan qaradi-da "…bittasi bo‘lsayam kelmadi-ya...", – deya kelini Mamajonning rafiqasi Hidoyat Xolmatovaga qaragan.

U kishining so‘nggi so‘zlari shu bo‘ldi. Biroz o‘tgach, ko‘zlaridan ikki tomchi yosh oqdi-da, hayot bilan mangu vidolashdi. Lekin umrining so‘nggi oni,

so‘nggi daqiqasigacha umid va intizorlik bilan yashadi, besh azamat o‘g‘lidan birortasini bo‘lsa ham ko‘rish, ularning qay biri bilan bo‘lsa ham bir daqiqa suhbatlashish ilinjida yashab o‘tdi. Bunday ayriliqqa chidash, umid bilan kutish insondan naqadar katta kuch va matonat talab etadi.Shuningdek, mavzuni o‘rganishda umuminsoniy fazilatlarni ulug‘llash va nafaqat yurtimizda balkim butun dunyo onalari o‘z farzandlari hayoti uchun ibrat maktabi ekanligini yana bir voqea orqali o‘rganamiz.

Tomas birinchi sinfda o‘qir edi. O‘sha kuni u muallimasi bergan xatini onasiga olib kelgan edi. Xatni o‘qiyotib onaizorning qarog‘laridan yosh dumaladi. So‘ng u farzandini bag‘riga oldi.

«Muallimam nima deb yozgan ekanlar?» – qiziqib so‘radi o‘g‘il onasidan.

«U senda favqulodda qobiliyat borligini, bu maktab senga to‘g‘ri kelmasligini, seni iqtidorli bolalar maktabiga o‘tkazishimni so‘rabdi», – deya jilmayib javob berdi volidasi.

Yillar o‘tdi, Tomas Edisonning onasi vafot etdi. Onasining jomadonidagi shaxsiy buyumlarini ko‘zdan kechirayotganida xat chiqdi. Jomadondan topilgan, vaqt o‘tishi bilan biroz uniqqan xatni o‘qiganida Tomas hayratga tushdi. «Xonim, sizga bularni aytayotganimdan taassufdaman. Lekin o‘g‘lingizda biroz ruhiy xastalik bor. Iltimos, uni ixtisoslashgan maktabga joylashtirsangiz. Hurmat bilan muallima». Tomas Edisonning ko‘zlari yoshga to‘ldi. U onasidan yana bir bor minnatdor bo‘ldi.

Nega Tomas Edisonning ko‘zlariga yosh keldi?

Chunki uning onasi Edisonning ko‘ngliga ozor bermaslik uchun bu haqiqatni o‘limi oxirigacha sir saqladi. O‘glining buyuk kashfiyotlar qilishi uchun, unga orzu qanotini yasab berdi va o‘gli bu qanotda baland parvoz qildi. Tomas Edison ichida yotgan qobiliyat onasining motivlari natijasida ro‘yobga chiqdi va u buyuk olimga aylandi. Bu bilan Tomasning onasi har bir o‘quvchida “muvaffaqiyat motivlari borligini”, har bir o‘quvchidagi qobiliyatlarni amalga oshirish uchun amaliy yordam va mehr kerakligini amalda isbotlab, haqiqatan ham “oila-baxt qo‘rg‘oni” ekanligini namoyon qildi.

Yuqori sinflarda “Tarbiya” faniga kiritilgan xuddi shu singari mavzularni o‘rganish orqali o‘quvchilarda axborot va voqeliklarni tanqidiy fikrlash asosida tafakkurga ega bo‘lish, jamoada hamkorlik qila olish, mas’uliyat va majburiyatlariga amal qilish, jismoniy va intellektual imkoniyatlarni rivojlantirish, faol fuqarolik pozitsiyasini egallay olish, ijtimoiy borliqni his etish va undan zavqlana olishga o‘rgatilib boriladi.

Shuningdek, “Tarbiya” fanidagi mavzularni o‘rganish natijasida hamkorlik qila bilish, o‘z vataniga sodiq bo‘lish, jahondagi voqea-hodisalarga o‘z munosabatini bildira olish, burch, majburiyat va huquqlarini bilish va ularga rioya qilish, faol fuqarolik pozitsyasiga ega bo‘lish, o‘z hatti-harakatlarini tanqidiy baholay olish, yurt taqdiriga daxldorlik hissi qalbida jo‘sh urgan, yuksak ma’naviy-axloqiy fazilatlarga ega bo‘lish bilan birga jamiyat va davlat ishlariga jalb etilishi,

ularni targ‘ib ham qila olish singari bilim, ko‘nikma, malaka va kompetensiyalarga ega bo‘ladilar. Chunki ular ertaga shu davlatning davomchilaridir.

Shuningdek, bu xususiyatlar o‘quvchilarning hayotini, undagi jarayonlar va munosabatlarni o‘zlari kuzatishi, idrok qilishi va anglab yetishiga imkon yaratadi. Shu bois ijtimoiy munosabatlarning globallashuvi va jadallashuvi kuchayib borayotgan bugungi kunda ma’naviy tarbiya jarayonlarini takomillashtirish, “Tarbiya” fanining o‘qitilishiga zamonaviy yondashuvlarni qo‘llash, shu asosda yoshlarning ongi va qalbini egallash hamda yovuz va g‘arazli maqsadlarini amalga oshirishga harakat qilayotgan kuchlar va tahdidlardan himoya qilishga ham xizmat qiladi.

Bu vazifalarni to‘g‘ri tashkil etadigan, dars jarayonlarida o‘quvchilarni to‘g‘ri yo‘naltiradigan va nazorat qilib, amalga oshiradigan, bilganlarini o‘quvchilarga singdiradigan kuch o‘qituvchi salohiyatidir. “O‘qituvchi shaxsini ham o‘qish va o‘zi ustida muntazam ishlashga undovchi motivlar bo‘lishi lozim.

Maktabda ta’lim olish va uning sifatiga bo‘lgan qat’iy talab maktab rahbariyati, o‘quvchilar va ularning ota-onalari tomonidan doimiy ehtiyojga aylantirilsa, o‘zining ustida muntazam ishlayotgan o‘qituvchi munosib rag‘batlantirib borilsa, aksincha, o‘zini rivojlantirishga e’tiborsiz o‘qituvchilarga nisbatan murosasizlik muhiti shakllantirilsa o‘qituvchida o‘z ustida muntazam ishlash, yangi bilim va ko‘nikmalarni o‘zlashtirishga bo‘lgan ishtiyoq paydo bo‘ladi” [3.9-b].

Xulosa qilib aytganda, yuqorida qayd etilgan xislatlar o‘quvchi yoshlarda hayotni, undagi jarayonlar va munosabatlarni kuzatish, idrok qilish va anglab yetishga imkon yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirziyoyev Sh. M. Milliy taraqqiyot yo‘limizni qat’iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko‘taramiz. 1-jild, “O‘zbekiston”, T., 2017. 1, 504-505; 592 b.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti “Xalq ta’limini rivojlantirish, pedagoglarning malakasini va jamiyatdagi nufuzini oshirish, yoshlarning ma’naviyatini yuksaltirish” mavzusidagi videoselektor yig‘ilishi, 2019-yil 23-avgust.
3. O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi vazirining “Tarbiya” fanini bosqichma-bosqich amaliyotga joriy etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi buyrug‘i, 2020-yil 10-iyul.
4. Ishmuhamedov R., Yuldashev M. Ta’lim va tarbiyada innovatsion pedagogik texnologiyalar. T., 2013, 3.92-93; 277 b.
5. Egamnazarov Alinazar. «Oqlovdan so‘ng» nomli kitobidagi «Besh jangchining onasi» ocherki, 2016-yil.
6. Tarbiya fani Konsepsiyasi, O‘zbeiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori, 2020-yil 7-iyul.

SCIENCE AND INNOVATION NEWS LLC "SCIENCE AND EDUCATION NEWS" EDITORIAL BOARD

Erkinov Muslimbek Mo‘yiddin o‘g‘li,
Surxondaryo viloyati pedagoglarni yangi metodikalarga o‘rgatish milliy markazi
“Pedagogika, psixologiya va ta’lim texnologiyalari” kafedrasi katta o‘qituvchisi

UDK: 159.913

PEDAGOGIK NIZOLARNI BOSHQARISHDA IJTIMOIY-PSIXOLOGIK YONDASHUVLAR

Annotatasiya. *Ushbu maqolada pedagogik nizolarni boshqarishda pedagogning roli, pedagogik nizoning xususiyatlari va ularni bartaraf etish yo‘llari, konfliktologiya yoki nizolar yechimi sohasida yangi rivojlanib kelayotgan va taraqqiy etayotgan fan sohalaridan biri ekanligi, muloqot jarayonida pedagogik nizolarni yechish va boshqarish usullari, pedagogik muloqotning nizoologenligi profiklatikasi yoritib berilgan.*

Kalit so‘zlar: *pedagogik nizolar, ziddiyat, pedagogik muloqot, tarbiya, munosabat, o‘zaro munosabat, o‘qish faoliyati, mentalitet, ta’lim, ma’naviyat.*

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К УПРАВЛЕНИЮ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ СПОРОВ

Аннотация. *В данной статье освещается роль педагога в управлении педагогическими конфликтами, особенности педагогических конфликтов и пути их преодоления, является одной из новых и развивающихся областей науки в области конфликтологии или разрешения конфликтов, методы разрешения и управления педагогическими конфликтами в процессе общения, профилактика конфликтологичности педагогического общения.*

Ключевые слова: *педагогические конфликты, конфликт, педагогическое общение, воспитание, отношение, взаимодействие, учебная деятельность, менталитет, воспитание, духовность.*

SOCIO-PSYCHOLOGICAL APPROACHES TO THE MANAGEMENT OF PEDAGOGICAL DISPUTES

Annotation.*This article highlights the role of the educator in the management of pedagogical conflicts, the features of pedagogical conflict and ways to eliminate them, the fact that it is one of the newly developing and developing fields of Science in the field of conflict or conflict solution, the methods of solving and managing pedagogical conflicts in the process of communication.*

Keywords: *pedagogical conflicts, conflict, pedagogical communication, upbringing, attitude, interaction, reading activity, mentality, education, spirituality.*

O‘qituvchining o‘quvchilar bilan o‘zaro munosabati pedagogik vaziyatlarni hal qilish orqali tashkil etiladi. N.V. Kuzminaning so‘zlariga ko‘ra, nizoli vaziyat “o‘quv guruhidagi va o‘quvchilar o‘rtasidagi munosabatlarning murakkab tizimidagi haqiqiy vaziyat bo‘lib, qaror qabul qilish va ularga ta’sir qilish usullarini hisobga olish kerak”.

Nizoli vaziyatlar oddiy va murakkab bo‘lishi mumkin. Oddiylarni o‘qituvchi maktabdagi xatti-harakatlarini tashkil qilish orqali o‘quvchilarning qarshiligisiz hal qiladi. Qiyin vaziyatlarda o‘qituvchi va o‘quvchining hissiy holati, vaziyatning sherigi bilan o‘rnatilgan munosabatlarning tabiati katta ahamiyatga ega. Murosasiz vaziyatni o‘z vaqtida hal qilish imkoni bo‘lmagan taqdirda, mojaro yuzaga keladi.

Potensial nizoli pedagogik vaziyatlar orasida quyidagilarni ajratib ko‘rish mumkin:

– o‘quvchi tomonidan o‘quv topshiriqlarini bajarish, akademik ko‘rsatkichlar, darsdan tashqari faoliyat bilan bog‘liq vaziyat (yoki nizolar);

– o‘quvchi tomonidan maktabda, ko‘pincha darslarda va maktabdan tashqarida o‘zini tutish qoidalarini buzganligi sababli yuzaga keladigan xatti-harakatlar va holatlar;

– o‘quvchilar va o‘qituvchilarning hissiy va shaxsiy munosabatlari sohasida, pedagogik faoliyat jarayonida ularning aloqalari sohasida yuzaga keladigan munosabatlarning holatlari.

Ushbu pedagogik nizoli vaziyatlarning har birini batafsilroq ko‘rib chiqish lozim.

1. Faoliyat nizolari. O‘quv faoliyati bilan bog‘liq nizoli vaziyatlar ko‘pincha o‘qituvchi va o‘quvchi, o‘qituvchi va bir guruh o‘quvchilar o‘rtasidagi darslarda yuzaga keladi va o‘quvchining o‘quv vazifasini bajarishdan bosh tortishida namoyon bo‘ladi. Bu turli sabablarga ko‘ra sodir bo‘lishi mumkin: charchoq, o‘quv materialini o‘zlashtirishda qiyinchilik, o‘qituvchining haddan tashqari talablari, uy vazifasini bajarmaslik va ko‘pincha ish qiyinlishuvi uchun aniq yordam o‘rniga o‘qituvchining muvaffaqiyatsiz izohi.

O‘quv ishlari bo‘yicha darslardagi ziddiyatli vaziyatlar o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasidagi keskin munosabatlarga, ba’zan esa o‘qituvchiga to‘liq

bo‘ysunmaslikka olib kelishi, nizo xarakteriga ega bo‘lishi mumkin. Bunday holda, faoliyat mojarosi xatti-harakatlar va munosabatlar mojarosiga aylanadi, uni hal qilish ancha qiyin, chunki u guruh xarakteriga ega bo‘lishi mumkin va o‘qituvchi o‘quvchilarning yordamisiz qoladi.

Zamonaviy maktabda bunday nizolarning ko‘payishi kuzatilmoqda, chunki o‘qituvchilar ko‘pincha mavzuni o‘zlashtirishga haddan tashqari talablar qo‘yadilar va belgilar o‘qituvchiga bo‘ysunmaydigan, uning barcha talablarini bajarmagan va darsda intizomni buzganlarni jazolash vositasi sifatida foydalanadilar.

Shunday qilib, o‘quv faoliyatining asl motivi buziladi, bunday holatlar ko‘pincha qobiliyatli, mustaqil o‘quvchilarning maktabni tark etishiga olib keladi, qolganlari esa umuman bilimga qiziqishni kamaytiradi.

2. **Harakatlar to‘qnashuvi.** Agar o‘qituvchi o‘quvchining harakatini tahlil qilishda xatolarga yo‘l qo‘ygan bo‘lsa, asossiz xulosa chiqargan va sabablarini aniqlamagan bo‘lsa, pedagogik vaziyat mojaroning mohiyatini egallashi mumkin. Shuni yodda tutish kerakki, xuddi shu harakatni butunlay boshqa sabablar bilan belgilash mumkin.

Ko‘pincha o‘qituvchi ushbu harakatlarning holatlari va haqiqiy sabablari to‘g‘risida yetarli ma’lumotga ega bo‘lmagan taqdirda, o‘quvchilarning xatti-harakatlarini baholash orqali ularning xatti-harakatlarini tuzatishga majbur bo‘ladi. O‘qituvchi har doim ham bolalar hayotiga guvoh bo‘lavermaydi, faqat o‘quvchining qilgan ishining sabablarini tushunadi, bolalar o‘rtasidagi munosabatlarni yaxshi bilmaydi, shuning uchun xatti-harakatlarni baholashda xatolar bo‘lishi mumkin, bu esa o‘z navbatida o‘quvchilarning haqli g‘azabini keltirib chiqaradi.

O‘qituvchilar o‘quvchilarning harakatlarini baholab, har doim ham bunday baholarning o‘quvchi uchun oqibatlari to‘g‘risida mas’uliyatli emas va bunday baholarning ushbu o‘quvchi bilan keyingi munosabatlariga qanday ta’sir qilishi haqida yetarlicha g‘amxo‘rlik qilmaydi.

O‘qituvchi ko‘pincha nafaqat harakatni, balki o‘quvchining shaxsini ham baholaydi, bu esa o‘quvchilarda asosli g‘azab va norozilikni keltirib chiqaradi, ba’zan esa o‘z umidlarini qondirish uchun o‘qituvchi xohlagan tarzda o‘zini tutish istagini keltirib chiqaradi.

O‘qituvchilar ko‘pincha choralar ko‘rishga shoshilishadi, o‘quvchilarni o‘z pozitsiyalarini hisobga olmasdan jazolaydilar, natijada vaziyat o‘zining tarbiyaviy ma’nosini yo‘qotadi va ba’zida mojaroga aylanadi.

3. Munosabatlardagi nizolar. O‘zaro munosabatlardagi nizolar ko‘pincha o‘qituvchining vaziyatlarni noto‘g‘ri baho berishi natijasida yuzaga keladi va qoida tariqasida uzoq davom etadi.

O‘zaro munosabatlardagi nizolari shaxsiy ma’noga ega bo‘lib, o‘quvchining o‘qituvchiga nisbatan uzoq muddatli adovatini yoki nafratini keltirib chiqaradi, o‘qituvchi bilan o‘zaro munosabatlarni uzoq vaqt buzadi va adolatsizlik va kattalar tushunmovchiligidan himoya qilish uchun shoshilinch ehtiyoj yaratadi.

O‘qituvchi va o‘quvchilar o‘rtasida yuzaga keladigan vaziyatlarning mazmuniga ko‘ra, ular o‘rtasidagi mavjud munosabatlarning tabiati, o‘qituvchi va o‘quvchilarning pozitsiyalari haqida bilib olishingiz mumkin – bu pedagogik vaziyatlar va nizolarning kognitiv funksiyasini namoyon qiladi.

Shunday qilib, ta’lim sohasida faoliyatning to‘rtta sub’ektini ajratish odatiy holdir: o‘quvchi, o‘qituvchi, ota-onalar va maktab rahbariyati. Qaysi sub’ektlar o‘zaro aloqada bo‘lishiga qarab, nizolarning quyidagi turlarini ajratish mumkin: o‘quvchi-o‘quvchi; o‘quvchi-o‘qituvchi; o‘quvchi-ota-onalar; o‘quvchi-maktab rahbariyati; o‘qituvchi-o‘qituvchi; o‘qituvchi-ota-onalar; o‘qituvchi-maktab rahbariyati; ota-onalar-ota-onalar; ota-onalar-ma’muriyat.

Pedagogik ziddiyat boshqa nizolardan farq qiladi. Shunga ko‘ra, u faqat o‘ziga xos bo‘lgan bir qator xususiyatlarga ega. Bularga:

- nizolarni pedagogik jihatdan to‘g‘ri hal qilish uchun o‘qituvchining kasbiy javobgarligi;
- mojaro ishtirokchilari turli xil ijtimoiy mavqega ega (o‘qituvchi-o‘quvchi), bu ularning mojarodagi turli xil xatti-harakatlarini belgilaydi;
- ishtirokchilarning yoshi va hayotiy tajribasi o‘rtasidagi farq ularni mojaroda turli pozitsiyalarga qo‘yadi, ularni hal qilishda xatolar uchun turli darajadagi javobgarlikni keltirib chiqaradi;
- voqealar va ularning sabablarini ishtirokchilar tomonidan har xil tushunish (ziddiyat o‘qituvchining ko‘zlari va o‘quvchining ko‘zlari bilan har xil ko‘rinadi), shuning uchun o‘qituvchi uchun bolaning tajribalarining chuqurligini tushunish har doim ham oson emas va o‘quvchi o‘z his-tuyg‘ularini yengish, ularni ongga bo‘ysundirishi lozim;
- mojaro paytida boshqa o‘quvchilarning mavjudligi ularni guvohlardan ishtirokchilarga aylantiradi va mojaro ular uchun ham tarbiyaviy ma’noga ega bo‘ladi;
- o‘qituvchining mojarodagi kasbiy pozitsiyasi uni hal qilishda yetakchilik qilishga va o‘quvchining rivojlanayotgan shaxs sifatida manfaatlarini birinchi o‘ringa qo‘yishga majbur qiladi;
- nizolarni hal qilishda o‘qituvchining har qanday xatosi boshqa o‘quvchilarni o‘z ichiga olgan yangi vaziyatlar va nizolarni keltirib chiqaradi;
- pedagogik faoliyatdagi ziddiyatni muvaffaqiyatli hal qilishdan ko‘ra oldini olish osonroq.

Xulosa qilib aytishimiz mumkinki, o‘qituvchining o‘quvchi bilan o‘zaro munosabati turli pedagogik vaziyatlarga to‘g‘ri yondashish orqali munosabatlar shakllanadi. Turli mojarolarning sabablari o‘quvchining o‘quv topshiriqlarini bajarishi, akademik ko‘rsatkichlari, darsdan tashqari faoliyati, o‘quvchining maktabda va undan tashqarida o‘zini tutish qoidalarini buzishi, o‘quvchilar va o‘qituvchilarning hissiy va shaxsiy munosabatlari sohasida yuzaga keladigan vaziyatlar bo‘lishi mumkin. Shunday qilib, o‘qituvchi o‘quvchining harakatlarini individual ravishda tahlil qilishi kerak, chunki xuddi shu harakatni mutlaqo boshqa sabablar bilan belgilash mumkin. Mojaroning sababi, shuningdek, xatti-

harakatlarning noto‘g‘ri baholanishi va o‘qituvchining vaziyatni noto‘g‘ri hal qilishi bo‘lishi mumkin. Bunday nizolar ko‘pincha subyektiv xususiyatga ega bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Sementsova E.I. Maktab nizolari: turlari, echimlari, usullari va misollari.01.12.2013.[Internet-resurs] - kirish rejimi: http://pedsovet.su
2. Isayeva, A.G. Pedagogik nizolarni hal qilish texnologiyasi. [Internet-resurs] kirish rejimi: http://www.rastut-goda.ru
3. Temina S.Y. Maktabdagi nizolar yoki nizolar maktabi. -M.:-2002, -144 b
4. Xolmuminova B.A. Pedagogik nizolarning sabablari va ba’zi xususiyatlari. Yosh olim. -2016. -№10.

Hamidova Nodira,
Termiz davlat pedagogika instituti o‘qituvchisi

UDK: 81-26

G‘AFUR G‘ULOM ASARI TILIDA TAGMA’NO – NUTQIY TA’SIR ETUVCHI LISONIY VOSITA SIFATIDA

Annotatsiya. *Maqolada G‘afur G‘ulom asari tilida tagma’no – nutqiy ta’sir etuvchi lisoniy vosita sifatida qalamga olingan. Muallifning fikricha, G‘afur G‘ulom nasriy asarlarida pragmatikadagi asosiy masalalardan biri tagma’noning kinoyaviy va ishoraviy ko‘rinishlari qahramonlar tilidagi istehzo, piching, kesatiq kabi mazmuniy ifodaning ta’sir kuchini oshirishga xizmat qilgan.*

Kalit so‘zlar*: G‘afur G‘ulom, pragmatika, tagma’no, kinoya, ishora, qahramon ruhiyati, original ifoda.*

ЗНАЧЕНИЕ В ЯЗЫКЕ ТВОРЧЕСТВА ГАФУРА ГУЛАМА КАК ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ СРЕДСТВО РЕЧЕВОГО ВОЗДЕЙСТВИЯ

Аннотация. *В статье произведение Гафура Гулама написано на языке как языковом средстве, имеющем речевой эффект. По мнению автора, одна из основных проблем прагматики в прозаических произведениях Гафура Гулама заключается в том, что иронические и аллюзивные смысловые формы служили повышению эффективности таких смысловых выражений, как ирония, сарказм, сарказм в языке персонажей.*

Ключевые слова*: Гафур Гулам, прагматика, смысл, ирония, аллюзия, дух героя, оригинальное выражение.*

MEANING IN THE LANGUAGE OF GHAFUR GULAM'S WORK - AS A LINGUISTIC TOOL WITH SPEECH EFFECT

Annotation. *In the article, Gafur Ghulam's work is written in the language as a linguistic tool with a speech effect. According to the author, one of the main issues in pragmatics in Gafur Ghulam's prose works is that the ironic and allusive forms of meaning served to increase the effectiveness of meaningful expressions such as irony, sarcasm, and sarcasm in the language of the characters.*

Key words*: Ghafur Ghulam, pragmatics, meaning, irony, gesture, hero‘s mentality, original expression.*

O‘zbek tilshunosligida tagma’noning yuzaga kelishi, nutqdagi ahamiyati va turlari haqida turlicha qarashlar, xususan, tagma’no va presuppozitsiya terminlarini aralash holda qo‘llash mavjud.

Badiiy matnda tasvirlangan qahramonlar va ularning nutqiy muloqoti, jinsiy tafovut, fe'l, saviya, ijtimoiy mavqe, yosh, ma'lumot, mutaxassislik, sog'lik, kayfiyat kabi ko'rinishlardan iborat bo'lib, ularning har biri lisoniy birliklar, xususan grammatik shakllarning nutqiy voqelanishiga ma'lum darajada ta'sir ko'rsatadi.

B.F.Lomovning ko'rsatishicha, badiiy asarlarni tahlil qilish orqali yozuvchi shaxsining tarkibiy qismi bo'lgan, shaxs ierarxiyasining bosh komponenti hisoblangan ma'naviy qadriyatlar yo'nalishini aniqlash, dunyoqarashning o'ziga xos tomonlarini o'rganish imkoniyati tug'iladi [1].

G'afur G'ulom asar badiiyligini oshirishda personajlar tilini individuallashtirishda, badiiy joziba berishda qahramonlarni jonli so'zlashuv tilida gapirtirishga harakat qilgan. Asarda voqealar tasviri shu qadar oddiy, xalqchil va sarguzashtga mos ravishda ifodalanganligi, so'zlarni emotsional baholash orqali o'quvchiga ham o'z his-tuyg'ularini yetkazish, obrazli fikrlash va badiiy tasvir yordamida kitobxonga estetik va ma'naviy zavq berish maqsadlarini amalga oshirganligi bois maroq bilan o'qiladi.

Ma'lumki, badiiy asarda qahramonlar nutqining tuzilishi va mazmuni mazkur qahramonning muallif tomonidan yaratilgan muloqot xulqi (muloqot tarzi), muayyan voqelikka nisbatan qarashi, ijtimoiy-madaniy xususiyatlari, qahramonlarning o'zaro munosabati, ruhiyati kabi omillarga asosan shakllantiriladi[2]. Masalan, "Shum bola" qissasida Sariboy obrazining nutqida o'ziga xos odatiy so'z sifatida qo'llanuvchi *"Innaykeyin?"* savoli qahramonning bepisandlik, kalondimog'lik, noinsoflik xususiyatlarini bo'rttirib ifoda etadi. Bu so'zning "ta'sir kuchi" asarda shunday tasvirlanadi: *Uning oldiga bir ish bilan borsangiz bo'lar-bo'lmas yerda "Innaykeyin?" deb so'raydigan odati bor edi. Ana shu innaykeyinga javob topib bera olmasangiz, onangizni Uchqo'rzondan ko'rasiz... "Xizmatkorlar och, lekin boyning oldiga borishga hech kimning yuragi dov bermaydi. Har gapdan keyin beriladigan "Innaykeyin?" savolidan hamma qo'rqadi"*("Shum bola").

Ko'p hollarda so'zlovchi o'zi uchun muhim bo'lgan axborot ko'rinishlaridan birini oshkora bayon qilishni istamaganligi uchun yoki nutqning ta'sir kuchini yanada oshirish uchun uni matn ichiga tagma'no sifatida joylashtiradi. O.S.Axmanova tagma'noga "ichki, ko'zda tutilgan, so'z bilan ifodalanmagan fikr, matn" deb ta'rif beradi[2].

Tagma'no nutqiy vaziyat, so'zlovchi va tinglovchi mavqei, munosabatlariga bog'liq tarzda yuzaga keladi va tagma'noning yuzaga kelishida ham umumiy bilish fondining ahamiyati bor[3]. Chunki yashirin ifodalangan fikrni eshitgan har qanday inson uni tushunishda o'zining fon bilimlariga asoslanadi. Masalan: *Bir nafas tersayishib o'tirdik:*

-... Men ham bugun "ziyofat" yeyaverib juda ham sassiq kekirdak bo'lib ketdim. Rostini aytsam, xo'jayinga "mirzalik" qilishdan ham bo'larim bo'ldi ("Shum bola"). Keltirilgan misolda "ziyofat yeyish" va "mirzalik qilish" Omon va Shum bolaning o'zaro bir-birini chuv tushirganlariga ishora qilgan holda *"sening*

menga qilgan "hazil"ing ham menikidan kam bo'lmadi, xo'jayinning ziqnaligi va tinimsiz to'nka kovlashdan ta'zirimni yedim" mazmunidagi kinoyaviy tagma'no ham ifodalanmoqda.

Ifodalangan tagma'no, albatta, matndagi lisoniy vositalar orqali bildirilgan propozitsiya, kitobxonga avvaldan ma'lum bo'lgan matnni tushunishga yordam beradigan fon (umumiy, avvaldan mavjud bo'lgan) bilim, kitobxonga berilgan yangi axborotdan tashkil topadi. Tagma'noning yuzaga kelishi nutqiy vaziyat, nutq ishtirokchilari munosabati, so'zlovchining fikrlash darajasi va so'zlash uslubi, psixologiyasi kabi omillarga ham bog'liq.

G'afur G'ulomning "Shum bola" qissasi asar tili ta'sir kuchini oshirishda, yumoristik kayfiyatni ta'minlash va shu yumor zamirida adibning tasvirlanayotgan zamonaga istehzoli kinoya bilan zimdan baho berishida tagma'noning ahamiyati juda katta.

Ironiya faqat istehzoli kulgi yuzaga keltiruvchi vosita bo'lib qolmasdan, katta ijtimoiy mazmun kasb etishi mumkin. Uning badiiy uslubdagi xizmati shundan iboratki, fikr vulgar, qo'pol holda emas, balki birmuncha silliq, pardali, madaniy libos kiydirilgan holda bayon qilinadi[3].

Qissada bozor, undagi savdo-sotiq tasviriga qayta-qayta duch kelamiz (...ayni shu nuqtalar tasvirida ko'proq adibning tahliliy nigohi seziladi)[4].

Ayniqsa, Shum bola tomonidan astoydil ta'riflangan "Bit bozor" ta'rifida kinoyaviy tagma'no kuzatiladi: *Bu yerda joningizga orom beradigan hamma narsa topiladi: salloti shim deysizmi, poyma-poy sagri kovush deysizmi, biror yetti yilgina kiyilgan, asli matoyi nima ekanligi ma'lum bo'lmagan guppi deysizmi, Mallaxon zamonidan qolgan mursak deysizmi, ...gulchin bilan tagcharm qo'yilsa, hali kiysa bo'ladigan nimdoshgina saxtiyon mahsi deysizmi, paytavabop mollarning va lungibop matolarning son-sanogi yo'q.*

Bu o'rinda tasvirning kinoyaviyligini ta'minlashda *poyma-poy, biror yetti yilgina kiyilgan, asli matoyi nimaligi ma'lum bo'lmagan, hali kiysa bo'ladigan, paytavabop, lungibop* kabi sifatlovchi vazifasida kelgan so'z va birikmalardagi istehzoli mazmun mavjud.

Badiiy asarda ijodkor so'z va iboralarni semantik mohiyatiga qarama-qarshi ma'noda qo'llaydi va tagma'noni ifodalaydi. Masalan: *Bu mollarni yoyib o'tirgan chayqovchilarning aft-basharasini aytmaysizmi! Betlariga bu hafta ichi suv tegmagan, soqollari ustaradan ozod, basharalaridan "nur" yogilib turadi* ("Shum bola").

G'afur G'ulom nasriy asarlarida qahramonlar nutqida kesatiq, piching, shama qilish orqali tagma'no ifodalash turlari kuzatiladi. Masalan:

Eng oxirida zardasi qaynab ketdi:

– Senday og'aynidan menga harom o'lgan sigirning yelini yaxshi edi, nima qilsa ham sovungar pul to'lab olar edi-ku. Xayr, sovuq diydoringni qiyomatda ham ko'rmay...

Orqasidan qichqirdim;

– Mulla Omonboy, shahardagi qo'shchi-qo'lonchi, sayis, miroxo'r, boy-u

boyonlar, oshna-og'aynilaringizga xat-patingiz yo'qmi. Orifxo'ja eshon, Maqsudxon duma, G'ulomjon qozilarga nomingizdan salom aytib qo'yaymi ("Shum bola").

Badiiy matnda pragmatik mazmunning shakllanishida metafora orqali shakllangan tagma'noning o'z o'rni bor. Kontekstda muayyan so'z o'rniga vaziyat bilan bog'liq tarzda piching, kesatiqqa o'ralgan salbiy munosabat va bahoni bo'rttirib ifodalovchi metaforik birlikni qo'llash keng kuzatiladi. Masalan:

Qarasa yo'lakda, bo'ynida bo'yincha, o'zilcha yizlab o'tiradi.

- *Bahay, o'zil?*

Ostonaqul butun bo'lgan voqeani so'zladi. Shoshqol domlaning ko'zi qinidan chiqib keta yozdi. Tutdi – so'kdi, tutdi – so'kdi. Bo'yinchani qo'liga olib:

Keltirgan bo'yinchang hech bo'lmasa otniki ham emas, eshak bo'yincha, kichikligini qara, xo'tik, – deb g'azab qildi ("Farzandi solih").

Birovning g'ashini keltirish maqsadida aytiladigan ilmoqli gap: *Bu suratni olgan kishi bir nusxa olgan ekan-da, bizga ham yuborsangiz, o'zingizdan ham yaxshiroq qilib saqlar edik. Arzimabmiz-da.* ("Yodgor").

Xulosa, G'afur G'ulom nasriy asarlarida qo'llangan tagma'noga ega ifodalarni quyidagi turlarga ajraladi:

kinoyaviy tagma'no;

ishoraviy tagma'no.

G'afur G'ulom nasriy asarlarida nutqiy ta'sir etuvchi lisoniy hodisalardan biri sifatida tagma'no fikrni yashirin holda, kosa tagida nimkosa shaklida yetkazish oshkora ifodadan ko'ra "mo'ljal"ga aniq yetib boradi va shuning uchun ham bu pragmatikadagi asosiy masalalardan biri sanaladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ломов Б.Ф. Методологические и теоритические проблемы психологии. М.: Наука, 1984.- 444 с.

2. Ахманова О. Словарь лингвистических терминов. - Москва, 1966. - С. 320.

3. Ibragimova E. O'zbek tilida ironiya va ironik mazmun ifodalanishining usul hamda vositalari: filol. fanlari nomz. ... diss. - Farg'ona, 2001. - B. 26.

4. Quronov D. Mutolaa va idrok mashqlari. -Toshkent: Akademnashr, 2013. - B. 44.

5. Nurmonov A. G'afur G'ulomning hozirgi o'zbek adabiy tilining shakllanishidagi xizmatlari (nasriy asarlari asosida) // O'zbek tili va adabiyoti. 2003. №5. - B.32-35.

6. G'afur G'ulom. Shum bola. - Toshkent: Yangi asr avlodi, 2015. - 155 b.

7. G'afur G'ulom. Asarlar. Nasriy asarlar. 5 tomlik. 5-tom. - Toshkent: G'. G'ulom nomidagi badiiy adabiyot nashriyoti, 1967. - 316 b.

8. G'afur G'ulom. Asarlar. 10 tomlik. 5-tom. Povestlar, pyesalar. - Toshkent: G'. G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1973. - 432 b.

9. G'afur G'ulom. Mening o'grigina bolam. - Toshkent: Yangi asr avlodi, 2019. - 128 b.

10. Qazaqova N.A. G‘afur G‘ulom nasriy asarlarining pragmalingvistik tadqiqi 10.00.01 – O‘zbek tili. Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya, Namangan, 2019.

Xoshimov Nodirjon Ergash o‘g‘li,
Termiz davlat pedagogika instituti mustaqil tadqiqotchisi

UDK: 159.9.072.422

IJTIMOIY TARMOQLARNING RUHIY SALOMATLIKKA TA’SIRI: MUAMMOLAR VA YECHIMLAR

Annotatsiya. *Bugungi kunda dunyoda odamlar ijtimoiy tarmoqlarda muloqot qilish, fikr almashish va yangiliklar olish uchun ko‘proq vaqt o‘tkazmoqda. Ammo ijtimoiy tarmoqlar sizning ruhiy holatingizga qanday ta’sir qilishi haqida o‘ylab ko‘rganmisiz?*

Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, ijtimoiy tarmoqlar bizning ruhiyatimizga ham ijobiy, ham salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Ba’zi odamlar ijtimoiy tarmoqlarda tasalli va qo‘llab-quvvatlash topishadi, boshqalari esa salbiy ta’sirlardan aziyat chekishadi.

Ushbu maqolada biz ijtimoiy medianing ruhiy salomatlikka ta’sirining barcha jihatlarini ko‘rib chiqamiz va ruhiy farovonligingizni qo‘llab-quvvatlash uchun ijtimoiy mediadan foydalanish bo‘yicha maslahatlar va tavsiyalar beramiz.

Kalit so‘zlar: *ijtimoiy tarmoqlar, ruhiy salomatlik, inson ruhiyati, salbiy va ijobiy ta’sirlar, muloqot, oflayn hayot, psixologik farovonlik, kayfiyat.*

ВЛИЯНИЕ СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЕЙ НА ПСИХИЧЕСКОЕ ЗДОРОВЬЕ: ПРОБЛЕМЫ И РЕШЕНИЯ

Аннотация. *Сегодня люди в мире проводят больше времени в социальных сетях, чтобы общаться, делиться идеями и узнавать новости. Но задумывались ли вы когда-нибудь о том, как социальные сети влияют на ваше психическое состояние?*

Исследования показывают, что социальные сети могут оказывать как положительное, так и отрицательное влияние на нашу психику. Некоторые люди находят утешение и поддержку в социальных сетях, а другие страдают от негативных последствий.

В этой статье мы рассмотрим все аспекты влияния социальных сетей на психическое здоровье и дадим советы и рекомендации о том, как использовать социальные сети для поддержания вашего психического благополучия.

Ключевые слова: *социальные сети, психическое здоровье, психика человека, отрицательные и положительные эффекты, общение, офлайн-жизнь, психологическое благополучие, настроение.*

IMPACT OF SOCIAL NETWORKS ON MENTAL HEALTH: PROBLEMS AND SOLUTIONS

Abstract. *Today, people around the world spend more time on social media to communicate, share ideas, and get news. But have you ever thought about how social media affects your mental state?*

Research shows that social media can have both positive and negative effects on our psyche. Some people find comfort and support on social media, while others suffer negative consequences.

In this article, we'll look at all aspects of social media's impact on mental health and provide tips and advice on how to use social media to support your mental wellbeing.

Keywords: *social networks, mental health, human psyche, negative and positive effects, communication, offline life, psychological well-being, mood.*

Ijtimoiy tarmoqlarning kundalik hayotimizdagi o‘rnini inkor qilib bo‘lmaydi. Ammo tahlikali jihatlariga ham ko‘z yumolmaymizki, ijtimoiy tarmoqlarda nafaqat vaqtimiz, balki ruhiy sog‘ligimizni ham qurbon qilyapmiz. Ijtimoiy tarmoqlar yangi hodisa bo‘lgani uchun uning atrofida hali hanuz to‘liq tadqiqotlar olib boorilmagan. Biroq bu borada shu kungacha olib borilgan izlanishlarning ayrimlarini hukmingizga havola etamiz.

1. Stress. Aksariyat kishilar kundalik stress va tashvishlardan uzoqlashish uchun ijtimoiy tarmoqlardan panoh topishga urinishadi. Biroq, taqdqiqotlar ijtimoiy tarmoqlar stressni ozaytirish uchun emas, aksincha, ruhiy ziqlik va asabiylikni orttirish uchun xizmat qilishini ta’kidlaydi. 1800 ko‘ngilli qatnashgan sinov tajribasida, ijtimoiy tarmoqlardan foydalanadigan ayollar erkaklardan ko‘ra ko‘proq ruhiy ziqlikka giriftor bo‘lishini ko‘rsatgan.

Boshqa insonlar stress va ruhiy iztiroblarini ulashayotgan Twitter esa ijtimoiy tarmoqlar ichida eng katta stress manbailigini ko‘rsatgan tadqiqotlar, ayollar Twitterdan foydalanganda erkaklarga nisbatan kamroq ruhiy ziqlikni boshdan kechirishlarini ta’kidlaydi.

Aksariyat erkaklar ijtimoiy tarmoqlar bilan masofa saqlab aloqada bo‘lgani uchun bunday ta’sirni ko‘rsatmaydi. Mutaxassislar balki, erkaklar sovuqqonroq bo‘lgani uchun ijtimoiy tarmoqlardan foydalanganda ayollarga qaraganda kamroq asabiylashadilar.

2. Ruhiy holat. 2017-yilda avstriyalik tadqiqotchilar tomonidan o‘tkazilgan tajribada 20 daqiqa Facebookdan foydalangan foydalanuvchining ruhiy holatida kayfiyatsizlik, tushkunlik, alamzadalik paydo bo‘lishi aniqlangan. Foydalanuvchilar bu tushkunlikka Facebookga vaqt isrofi deb qaraganlari sabab bo‘lishi mumkin. Boshqa bir tadqiqotda esa yaxshi va yomon kayfiyat kishilarga ijtimoiy tarmoqlar orqali tarqalishi ta’kidlanadi. Ko‘ngilsiz xabarlar va ijtimoiy tarmoqdan bir paytda foydalanayotgan foydalanuvchilarning salbiy-o‘y xayollari ular ulashayotgan mulohazalar orqali bir hissaga ko‘payadi. Ijobiy, ko‘ngilochar xabarlarning esa ruhiy holatga ta’sir qioish-qilmasligi haqida hanuz aniq bir xulosa yo‘q.

3. Depressiya. Ba’zi tadqiqotlar ruhiy tushkunlik va ijtimoiy tarmoqlar orasida qat’iy bog‘liqlik mavjudligini ko‘rsatsa-da, ayrim mutaxassislar ijtimoiy tarmoqlarni ruhiy tushkunlikdan xalos etuvchi ijobiy jarayon sifatida ham baholashadi.

700 talaba qatnashgan ikki tadqiqotda noxush kayfiyat, o‘zini keraksiz bilish, umidsizlik kabi ruhiy tushkunlik belgilari ijtimoiy tarmoqlardan foydalanish ta’sirida yuzaga kelganini ko‘rsatadi. Shunga o‘xshash boshqa biron tadqiqot 2016-yilda 1700 kishi bilan o‘tkazldi. Unda haddan ortiq ijtimoiy tarmoqlarda vaqt o‘tkazadiganlarda ruhiy tushkunlik va vahima tahlikasi uch baravar ortishini taqozo qildi. Bunga sabab qilib ijtimoiy tarmoqlardagi keskin xabarlar, mutalqo notanish insonlarning hayoti xususida fikrlar to‘qnashuvi, ijtimoiy tarmoqlarda vaqtni behuda sovurilayotgani uchun pushaymonlik hissining ta’sirlari ko‘rstailmoqda.

Shu o‘rinda ta’kidlash joizki, uxlashdan avval yotoqda Facebook yoki Twitterda bir necha daqiqa vaqt o‘tkazish halovatli uyquga zarar yetkazadi va ertalab tushkun, asabiy, tajang holatda uyg‘onishga sabab bo‘ladi.

4. Xavotir. Tadqiqotlar natijasida, ijtimoiy tarmoqlarga qaram bo‘lgan kishilarda xavotir, vahima, asabiy tajanglik va behalovatlik boshqalarga nisbatan ko‘proq ko‘zga tashlanishi aniqlandi. Yetti va unldan ko‘proq ijtimoiy tarmoqlardan foydalanadigan foydalanuvchilar umuman foydalanadiganlardan ko‘ra ko‘proq xavotir hamda tajanglikda yuradilar. Biroq ijtimoiy tarmoqlar nega insonga vahima va xavotir hislarini uyg‘otishi hanuz aniqlanmagan.

5. Tobelik. Ba’zi tadqiqotchilar ijtimoiy tarmoqlardan foydalanish va fotosurat hamda tvitlarni ulashishdan voz kechish hatto tamaki va alkogolli ichimliklardan voz kechish kabi mahol. Ammo, eng dahshatlisi shundaki, ijtimoiy tarmoqlar insonlar ruhiyatiga tamaki va alkogolli ichimliklardan ham ortiq zarar yetkazar ekan. Ijtimoiy tarmoqlar qaramligi degani shubhasiz internetga tobelik doirasiga mansub.

Ijtimoiy tarmoqlarning ruhiy salomatlikka ta’siri: faktlar va statistika

Facebook, Twitter va Instagram kabi ijtimoiy tarmoqlar kundalik hayotimizning ajralmas qismiga aylandi. Biroq, ular bizning ruhiy holatimizga sezilarli ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Turli tadqiqotlar ijtimoiy tarmoqlar inson ruhiyatiga ham ijobiy, ham salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkinligini tasdiqlaydi.

Ijtimoiy tarmoqlarning inson psixikasiga salbiy ta'siri:

Ijtimoiy tarmoqlarning ruhiy salomatlikka salbiy ta'siri bilan bog'liq ko'plab muammolar mavjud. Ulardan ba'zilari:

- ijtimoiy tarmoqlar o'ziga qaram qilib, haqiqiy hayotdan chalg'itishi mumkin;
- ijtimoiy tarmoqlardan foydalanish o'z-o'zini hurmat qilishning pasayishi va salbiy kayfiyatga olib kelishi mumkin;
- ba'zi foydalanuvchilar ijtimoiy tarmoqlarda o'z hayotlarini boshqalar bilan solishtirgani uchun o'zlarini ulardan pastroq his qilishadi;
- ijtimoiy tarmoqlar stress va tashvish manbai bo'lishi mumkin.

Ijtimoiy tarmoqlarning ruhiy salomatlikka ijobiy ta'siri:

Salbiy ta'sirga qaramay, ijtimoiy media ham ruhiy salomatlikka ijobiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Ijtimoiy tarmoqlar olib kelishi mumkin bo'lgan ba'zi afzalliklar:

- muayyan psixologik muammolari bo'lgan odamlarni qo'llab-quvvatlash uchun jamoalar yaratish;
- davolash jarayonida yordam berish va bemorlarga yordam ko'rsatish;
- ijtimoiy tarmoqlarda ijobiy fikrlar orqali qo'llab-quvvatlash va o'z-o'zini hurmat qilish, kayfiyatni yaxshilash.

Ba'zilarning aytishicha, ijtimoiy tarmoqlar ularga yolg'izlikni kamroq his qilishlariga va xayollarini salbiy fikrlardan xalos qilishga yordam beradi.

Ijtimoiy tarmoqlardan foydalanish sizning ruhiy salomatligingizga ham ijobiy, ham salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Ijtimoiy tarmoqlardan faol foydalanishda duch keladigan asosiy qiyinchiliklarga quyidagilar kiradi:

- kayfiyatga va o'z-o'zini hurmat qilishga salbiy ta'sir;
- axborotning haddan tashqari yuklanishi va nazoratni yo'qotish hissi;
- ijtimoiy taqqoslash va o'z hayotidan norozilik;
- diqqat va konsentratsiyani yo'qotish.

Biroq, hamma narsa ko'rinadigan darajada yomon emas. Ijtimoiy tarmoqlardan xavfsiz foydalanishga yordam beradigan ruhiy salomatlikni yaxshilash usullari mavjud. Quyida ba'zi maslahatlar va fokuslar mavjud:

1. Ijtimoiy tarmoqlarda o'tkazgan vaqtingizni cheklang. O'zingiz uchun aniq vaqt chegaralarini belgilang va ularga rioya qiling. Haqiqiy hayotda oilangiz va do'stlaringiz bilan vaqt o'tkazishni unutmang.
2. His-tuyg'u va kayfiyatingizni kuzatib boring. Agar ijtimoiy tarmoqlar sizga salbiy ta'sir qilayotganini his qilsangiz, tanaffus qilishga harakat qiling.
3. Sifatli kontentni tanlang. Sizga ijobiy his-tuyg'ularni beradigan kanallarni kuzatib boring va sizga salbiy ta'sir ko'rsatadigan kanallardan xalos bo'ling.
4. Faol bo'ling. Muloqotda ishtirok eting, fikr va g'oyalaringizni baham ko'ring. Bu sizga qo'llab-quvvatlanganingizni his qilishingizga yordam beradi.
5. Psixologik yordam uchun ijtimoiy tarmoqlardan foydalaning. Hissiy yukingizni do'stlaringiz va yaqinlaringiz bilan baham ko'ring. Bundan tashqari,

qiziqishlaringiz yoki tashvishlaringiz bilan bog‘liq yordam guruhlariga qo‘shilishingiz mumkin.

Ushbu ko‘rsatmalarga rioya qilish orqali siz ruhiy salomatligingizni qo‘llab-quvvatlash va uning salbiy ta’siridan qochish uchun ijtimoiy mediadan foydalanishingiz mumkin.

Agar siz ruhiy sog‘ligingiz haqida qayg‘ursangiz, unda ijtimoiy tarmoqlarning unga salbiy ta’siriga e’tibor berishingiz kerak. Ushbu sohaning ruhiy holatingizga salbiy ta’sirini kamaytirishga yordam beradigan ba’zi usullar:

Ijtimoiy tarmoqlarda o‘tkazgan vaqtingizni cheklang. Ijtimoiy tarmoqlarga kuniga qancha vaqt ajratishga tayyor ekanligingizni aniqlang va shu jadvalga rioya qiling. Bu stress va tashvishlarni kamaytirishga yordam beradi.

Ijtimoiy tarmoqlardan foydalanish jarayonida his-tuyg‘ularingizni kuzatib boring. Agar bu sizni tushkunlikka tushirish, tashvishlanish yoki o‘zingizga ishonchsizlik hissini uyg‘otayotganini sezsangiz, ijtimoiy mediadan foydalanishga bo‘lgan yondashuvingizni qayta ko‘rib chiqishingiz mumkin.

Yangiliklar tasmalaridan ko‘p foydalanmang. Juda ko‘p yangiliklar lentalaridan saqlaning, ayniqsa ular juda ko‘p salbiy yoki janjalli ma’lumotlarni o‘z ichiga olgan bo‘lsa. Bu stressni keltirib chiqarishi va ruhiy holatingizni yomonlashtirishi mumkin.

Yaqinlaringiz bilan muloqot qilish uchun ijtimoiy tarmoqlardan foydalaning. Do‘stlar va oila a’zolari bilan bog‘lanish, hatto ular uzoqda bo‘lsa ham, stressni yengishga va ruhiy farovonligingizni yaxshilashga yordam beradi. Ushbu usullarga rioya qilish orqali siz ijtimoiy tarmoqlarning ruhiy salomatligingizga salbiy ta’sirini kamaytirishingiz mumkin. Sog‘lig‘ingizga g‘amxo‘rlik qilish, birinchi navbatda, o‘zingizga g‘amxo‘rlik qilish ekanligini unutmang.

Ijtimoiy tarmoqlardan to‘g‘ri foydalanishni bilsangiz, aqliy salomatligingiz uchun foydali bo‘lishi mumkin. Quyida jtimoiy tarmoqlarda vaqtingizni maroqli va sog‘lom o‘tkazishga yordam beradigan ba’zi ijobiy amaliyotlar keltirilgan:

Ijtimoiy tarmoqlardan foydalanishda ehtiyot bo‘ling. Ijtimoiy tarmoqlarga kirishdan oldin tashrifingiz maqsadini aniqlang. O‘zingizga savollar bering: nega men ijtimoiy tarmoqqa kirishni xohlayman? Men qanday ma’lumotlarni qidiryapman yoki baham ko‘rmoqchiman? Men qancha vaqt sarflashga tayyorman? Ushbu yondashuv ijtimoiy tarmoqlarda maqsadsiz sargardon bo‘lishdan va u bilan birga keladigan salbiy his-tuyg‘ulardan qochishga yordam beradi. Ijtimoiy tarmoqlardagi kuzatuvchilaringizning e’tibori sizni qiziqtiradigan va sizni xursand qiladigan narsalarga qaratilganligiga ishonch hosil qiling. Agressiv yoki salbiy sharhlardan, siyosiy mavzularni muhokama qilishdan va sizni stressga olib kelishi mumkin bo‘lgan boshqa kontentdan saqlaning.

Do‘stlaringiz va oilangiz bilan muloqot qilish uchun ijtimoiy tarmoqlardan foydalaning. Ijobiy muloqotni davom ettiring, ijobiy mavzular haqida gapiring va tajribangizni baham ko‘ring. Shunday qilib, siz nafaqat o‘zingizni ko‘tarasiz, balki qiyin paytlarda kimgadir yordam bera olasiz. Ijtimoiy tarmoqlar o‘ziga qaram bo‘lib qolishi va barcha bo‘sh vaqtingizni sarflashi mumkin. Do‘stlar va haqiqiy

aloqalar haqida unutmang: muloqot qiling, Internetdan tashqari vaqt o‘tkazing, sizga zavq keltiradigan sevimli mashg‘ulotlar bilan shug‘ullaning. Shunday qilib, siz ijtimoiy tarmoqlardan foydalanish va oflayn hayotingizda muvozanatga erishishingiz mumkin.

Ijtimoiy tarmoqlar orqali o‘z tajribangiz va ijobiy hikoyalaringizni baham ko‘rishdan qo‘rqmang. Sizning ijobiy ta’siringiz kimgadir hayotini yaxshiroq o‘zgartirishga yordam beradi. Siz pozitivlik keltiradigan va boshqa odamlarni ilhomlantiradigan kontent yaratishingiz mumkin.

Xulosa.

Xulosa sifatida ijtimoiy tarmoqlarning odamzodga butunligicha zararli degan fikrga borishimiz xato hisoblanadi. Umuman olganda insoniyat zamonaviy texnologiyalarni manfaatli foydalanib, ularni o‘ziga tobe qilishi kerak. Ammo yuqoridagi kabi vaziyatlar tobora avj olib borgani sari insoniyat zamonaviy texnologiyalarning chinakam quliga aylanishi aniq. Shu ijtimoiy tarmoqlarga ketkazgan behuda vaqtlar, ya’ni keraksiz video va media kontentlarni ko‘rishning o‘rniga, o‘z ustingizda ishlang. Tinimsiz mehnat qiling va shunchaki texnologiyalar va zamonaviy axborotlarni o‘z izningizda boshqaring.

Biz ruhiy salomatlikni saqlash uchun ijtimoiy tarmoqlardan oqilona foydalanish muhimligini ta’kidlab, ushbu maqolani yakunlaymiz. Umid qilamizki, bizning ma’lumotlarimiz ijtimoiy media sizning ruhiy farovonligingizga qanday ta’sir qilishini tushunishingizga yordam berdi.

Ijtimoiy tarmoqlardan foydalanganda psixologik farovonlikka erishish uchun siz oddiy ko‘rsatmalarga amal qilishingiz kerak, deb hisoblaymiz. Misol uchun, ijtimoiy tarmoqlarda vaqtingizni cheklang, iste’mol qilayotgan kontentingizni kuzatib boring va ijtimoiy mediadan o‘zingizni ijobiy baholash va ishonchni saqlash vositasi sifatida foydalaning. O‘z ehtiyojlaringiz va cheklovlaringiz asosida harakat qilishingizni tavsiya qilamiz. Ijtimoiy tarmoqlardan foydalanish tufayli ruhiy salomatlik bilan bog‘liq muammolarga duch kelsangiz, do‘stlaringiz yoki mutaxassislar bilan gaplashishdan tortinmang.

Sog‘lom bo‘ling va ijtimoiy tarmoqlardan foydalanganda ongli tanlov qilishda davom eting!

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Грачев Г.В. Информационно-психологическая безопастность личности: состояния и возможности психологической защиты. М.:Изд-во РАГС.1998.стр.19.

2. G‘.B.Shoumarov, I.O.Xaydarov, N.A.Sog‘inov “Oila psixologiyasi” Toshkent 2015 y.

3. Kadyrov U.D., Kadyrov G.U. DRUG ADDICTION AS A SOCIAL-PSYCHOLOGICAL PROBLEM. Science and innovation international scientific journal. Volume 3 | March, 2024.

4. Кадыров У.Д., Авазов К.Х. Современные аспекты формирования сознания личности в обеспечении устойчивого развития общества//Интернаука.2021. No 3-1 (179). С. 53-54.

5. Войскунский А.Е. Актуальные проблемы зависимости от интернета. Психологический журнал. - М.: Наука, 2004 - т.25. № 1. – С.90 – 100.

6. Kadirov U. FACTORS AND IMPORTANCE OF FORMING PERSONAL CONSCIOUSNESS IN THE INFORMATION SOCIETY. American Journal of Pedagogical and Educational Research. Volume 18, | November,2023.

7. Husanov A.M. Kiberhujumlardan saqlanish va shaxsning o‘z-o‘ziga munosabatini empirik o‘rganish natijalari // Zamonaviy ta’lim ilmiy-amaliy ommabop jurnal. – Toshkent, 2023. № 1 (122). – B. 25-29. (19.00.00. 2023. № 1 (122)).

8. Qodirov, U. (2023). Psixologik xizmat – zamonaviy ta’lim tizimining ajralmas tarkibiy qismi. Sovremenniye tendensii psixologicheskoy slujbi v sisteme obrazovaniya: teoriya i praktika, 1(1), 21–24. izvlecheno ot https://inlibrary.uz/index.php/psychological-service-education/article/view/23460.

Do‘siyeva Shoira Mengliqulovna,
Muzrabot tumani 8-IDUM biologiya fani o‘qituvchisi

Murodov Zuxriddin Baxriddin o‘g‘li,
G‘afurova Intizor Botir qizi,
Muzrabot tumani 8-IDUM o‘quvchilari

UDK: 372.857

BIOLOGIYA DARSLARIDA O‘LKA MATERIALLARIDAN FOYDALANISHNING PEDAGOGIK JIHATLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada biologiya darslarida o‘lka materiallaridan foydalanish va shu asosda dala darslarini tashkil etishga oid ayrim masalalar bayon etilgan. Sayyor darslar o‘quvchilarning ob’ektlarni tanish, hodisalarni kuzatish, aniqlash, umumlashtirish va xulosa chiqarishga undashi qayd etilgan.*

Kalit so‘zlar: *biologiya, sayyor dars, didaktik omil, taqqoslash, o‘xshashlik, turlararo kurash.*

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МЕСТНОГО МАТЕРИАЛА НА УРОКАХ БИОЛОГИИ

Аннотация. *В данной статье описаны некоторые вопросы, связанные с использованием материалов на уроках биологии и организацией на этой основе экскурсионных занятий. Экскурсионные уроки побуждают учащихся определять цели, определять объекты, наблюдать за событиями, сравнивать их, определять сходства и различия, обобщать и делать выводы.*

Ключевые слова: *биологическое образование, экскурсия, дидактический фактор, сравнение, сходство, межвидовая борьба.*

PEDAGOGICAL ASPECTS OF USING LOCAL MATERIAL IN BIOLOGY LESSONS

Annotation. *This article describes some issues related to the use of materials in biology lessons and the organization of excursion activities on this basis. Field trips encourage students to identify goals, identify objects, observe events, compare events, identify similarities and differences, generalize, and draw conclusions.*

Key words: *biological education, excursion, didactic factor, comparison, similarity, interspecies struggle.*

Zamonaviy pedagogik texnologiyalar ta'lim tizimiga kirib kelar ekan, kerakli pedagogik shart-sharoitlar bo'lishi taqozo etiladi. Ko'pgina pedagogik olimlarning ilmiy izlanishlaridan ma'lumki, agar pedagogik jarayonda moddiy-texnik ta'minot, metod, usul, o'qituvchi shaxsi o'zaro bog'liq holda ta'sir etsa, bu jarayon mukammal va samarali bo'lishi mumkin.

Umumta'lim maktablari biologiya darslarida o'quvchilarni biologik o'lka materiallardan tanishtirishning eng maqbul shakli ekskursiya mashg'ulotlarini tashkil etish hisoblanadi.

O'qituvchi rahbarligida tabiatdagi mavsumiy o'zgarishlarlarni kuzatish, tirik organizmlarning xilma-xilligi, yashash muhitiga moslashishi, ular o'rtasidagi biotik aloqa formalarini o'rganish, o'quvchilarda olamni yaxlit tasavvur qilish, tabiiy jamoalarning tarkibiy qismlari o'rtasidagi aloqadorlik haqidagi bilimlarni shakllantirish, tabiiy muhitda tirik organizmlarning yashash sharoiti bilan tanishish maqsadida ekskursiyalar tashkil etiladi.

O'rganilayotgan mavzu mazmuniga bog'liq holda samarali tashkil etilgan ekskursiyalarda o'quvchilarda biologik ob'ektlarning tuzilishi, rivojlanishi va hayotiy faoliyatining o'ziga xos xususiyatlarini chuqurroq anglash, ilmiy dunyoqarashni kengaytirish imkonini beradi.

O'qitishning asosiy shakli bo'lgan darsda o'quvchilar tomonidan o'zlashtirilgan nazariy bilimlarni orttirish, ularni amaliyotga qo'llash, tabiatga nisbatan ongli munosabat, kuzatish, o'quv va amaliy mehnat ko'nikmalarini tarkib toptirishga xizmat qiladi.

Shu sabali o'qituvchi ekskursiyalarga puxta tayyorgarlik ko'rishi va quyidagi ishlarni amalga oshirishi lozim:

• biologiyani o'qitishning istiqbol rejasiga muvofiq, uni o'tkazish muddatini belgilash;

• ekskursiya o'tkaziladigan joyni aniqlash, mavzuga oid ob'ektlarni topish, marshrutni belgilash;

• o'quvchilarning mustaqil kuzatishlar olib borishi uchun ko'rsatmalar, kirish va umumlashtiruvchi suhbatlar uchun matn tuzish.

Sayyor darslar davomida o'quvchilarga amal qilishi lozim bo'lgan tartib-qoidalar bilan tanishtirish, ongli intizomni saqlash, berilgan o'quv topshiriqlarni bajarishda faollikni ko'rsatish, notanish o'simlik va hayvonlardan ehtiyot bo'lishni uqtirish zarur. Sayyor dala darslar davomida o'quvchilarning bilish faoliyatini tashkil etish va boshqarishda ularni kichik guruhlarga ajratish, kichik guruh uchun o'quvchilardan yetakchi tayinlash, yetakchi zimmasiga guruh a'zolarining tartib-intizomini ta'minlash, o'quv topshiriqlarining bekamu ko'st bajarilishi, ekskursiya hisobotini rasmiylashtirish uchun javobgarlik yuklanadi.

Muammoli darslar xilma-xil strukturaga ega bo'ladi. Masalan, ba'zi bir darslarda o'quvchilardan so'rash va o'tilgan materialni maxsus ravishda puxtalash bir-biridaт ajratib qo'yiladi. Darsda so'rash ham, yangi mavzuni mustahkamlash ham, albatta zarur, lekin bular yangi materialni o'rganish bilan bog'lab o'tkazilsa ham bo'laveradi. Bunday qilinganda darsda anchagina vaqt tejaladi va yangi

materialni o‘rganishga ko‘proq e’tibor berish imkoni tug‘iladi, bu ish o‘qituvchining o‘quvchilar bilimini tekshirib ko‘rishi va baholashiga xalaqit bermaydi. Holbuki, ko‘pgina biologiya darslarida vaqtning kattagina qismini (20-25 daqiqasini) o‘quvchilardan o‘tilgan materialni so‘rab chiqishga ajratishdan iborat kattagina kamchilik hali ham tugatilgan emas. Ammo fan faqat vaqtni tejashdagina emas (lekin bu ham juda muhim).

Gap yana shundaki, eski bilimlarning yangi hosil qilingan bilimlar bilan uzviy bog‘lanishi o‘quvchilarning o‘quv materialini mustahkam o‘zlashtirishlariga yordam beradi. Chunki eski shartli reflekslar asosida yangi muvaqqat bog‘lanishlarning vujudga kelishi oson bo‘ladi, ilgari vujudga kelgan muvaqqat bog‘lanishlarning ko‘p martalab takrorlanishi esa ularni yana-da mustahkamlaydi.

Ijodiy muhitni yaratish pedagogik fenomen sifatida ta’lim-tarbiya jarayonining barcha tarkibiy qismlari va mazkur jarayonga bevosita va bilvosita ta’sir ko‘rsatadigan didaktik omillarga e’tibor qaratishni taqozo etadi. O‘qitish jarayonida o‘quvchilarning ijodiy faoliyatini rivojlantirish maqsadida mashg‘ulotlarda qo‘llanilgan innovatsion texnologiyalar ta’lim-tarbiya jarayoni samaradorligini orttirish va shaxs kamolotiga olib keladi. Binobarin, biologiya darslarida o‘lka bioxilma-xil materiallaridan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Ma’lumki, bioekologik o‘lkashunoslik – biologiya sohasi sifatida muayyan kichik hududdagi tirik organizmlarning bir-biri va yashash muhiti bilan o‘zaro munosabatlarini o‘rganadi.

Biologik o‘lkashunoslikning umumiy maqsadi kichik hududlarda (o‘lkada) tirik organizmlar va odamlar hayot faoliyati tashkil etilishining umumiy qonuniyatlarini aniqlash; tabiiy resurslardan to‘g‘ri foydalanish prinsiplarini ishlab chiqish, ekologik halokat (ofat), bu jarayonning oldini olish yo‘llarini o‘rganish, ekologik xavfsizlik va barqaror taraqqiyotni ta’minlashdan iborat.

Muammoni muvaffaqiyatli hal qilish uchun o‘simliklarning ichki tuzilishini qanday o‘rganish yuzasidan izlanishlar olib borilishi kerak. O‘quvchilar o‘z taxminlarini aytadilar:

o‘rganilayotgan organni ochib ko‘rish;

kattalashtiruvchi asbobdan foydalanish.

O‘qituvchi darsning mazmuniga qarab uning turli bosqichlarida muammoli vaziyatni vujudga keltirishi va muammolarni o‘rtaga qo‘yishi mumkin. Ayrim hollarda muammoli vaziyat darsning boshidayoq, ya’ni materialni tushuntirish paytida vujudga kelsa, boshqa hollarda laboratoriya ishi jarayonida yoki tajribani namoyish qilish paytida vujudga kelishi mumkin.

Muammoning qo‘yilishi va uning mustaqil hal qilinishi o‘quvchilarda bilishga qiziqishni, ya’ni ularning bilimlarni egallashga, vazifani hal qilishga intilishini rivojlantirish uchun muhim omil bo‘ladi. Muammoni hal qilishda vaqtning asosiy qismini amaliy ish egallaydi. O‘quvchilarning pomidor va tarvuz mevalarining kesilib, oq qog‘oz ustiga terib qo‘yilgan tilimlari va lupalar – avval qo‘l lupalar, undan keyin shtativli lupalar qo‘yib chiqiladi. Ish jarayonida bolalar har bir hujayraning ichi suyuq moddalar bilan to‘la ekanini ko‘radilar va buni

o‘qituvchiga aytadilar. Agar hujayra ezilsa yoki kesilsa, bu moddalar hujayra ichidan oqib chiqadi.

Xulosa qilib aytganda, biologiya darslarida sayyor darslarni tashkil etish o‘quvchilarning mo‘ljal olish, ob’ektlarni tanish, hodisalarni kuzatish, ularni taqqoslash, o‘xshashlik va farqli tomonlarini aniqlash, umumlashtirish va xulosa chiqarishga o‘rgatadi. Qayd etilgan aqliy operatsiyalar ularda mantiqiy fikr yuritish ko‘nikmalarini tarkib toptirish bilan bir qatorda tabiatning ilmiy-tadqiqot metodlarini anglash, zarur hollarda ulardan foydalanishga imkon yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Gafurov A.T., Tolipova J. Biologiyani o‘qitishning umumiy metodikasi. Toshkent, 1997y.

2. Tolipova J.O. Biologiyani oqitishda pedagogik texnologiyalar. “Cho‘lpon” nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. Toshkent – 2011.

3. Tolipova J. Biologiya o‘qituvchisining ilmiy-metodik tayyorgarligi darajasini orttirish nazariyasi va amaliyoti. –Toshkent, 2006.

4. O‘tanov O‘. “Pedagogik texnologiya” fanidan ma’ruzalar matni. Samarqand - 2016.

SCIENCE AND INNOVATION NEWS LLC
"SCIENCE AND EDUCATION NEWS" EDITORIAL BOARD

Rahmonov Sadullo Shuhrat o‘g‘li,
Jarqo‘rg‘on tumani 46-sonli umumiy o‘rta ta’lim maktabining
Informatika fani o‘qituvchisi

UDK: 372.862

INFORMATIKA FANINI O‘QITISHDA MULTIMEDIA VA INTERFAOL TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Informatika fanini o‘qitishda multimedia va interfaol texnologiyalardan foydalanish va uning afzalliklari hamda Informatika darslarida o‘qitishning zamonaviy shakl va metodlaridan foydalanish jarayonida ta’limning samaradorligini ta’minlash uchun o‘quvchilar faolligini inobatga olish zarurligi haqida fikr yuritiladi.*

Tayanch so‘zlar: *informatika, metodika, vosita, o‘quvchi, talab, interfaol, innovatsiya.*

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МУЛЬТИМЕДИЙНЫХ И ИНТЕРАКТИВНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБРАЗОВАНИИ ИНФОРМАТИЧЕСКИХ НАУК

Аннотация. *В данной статье рассматривается использование мультимедийных и интерактивных технологий в преподавании информатики и их преимущества, а также необходимость учета активности учащихся в целях обеспечения эффективности обучения в процессе использования современных форм. и методы преподавания информатики.*

Ключевые слова: *информатика, методология, инструмент, читатель, спрос, интерактив, инновация.*

USING MULTIMEDIA AND INTERACTIVE TECHNOLOGIES IN INFORMATION SCIENCES EDUCATION

Annotation. *This article discusses the use of multimedia and interactive technologies in teaching computer science and their advantages, as well as the*

need to take into account student activity in order to ensure the effectiveness of learning in the process of using modern forms. and methods of teaching computer science.

Key words: *computer science, methodology, tool, reader, demand, interactive, innovation.*

O‘zbekiston Respublikasining ijtimoiy-siyosiy mustaqillikka erishganligiga o‘ttiz uch yil to‘lmoqda. Kishilik jamiyati tarixi uchun bu davr nisbatan qisqa vaqt hisoblansa-da, mustaqillik yillarida respublikamiz ijtimoiy hayotining barcha sohalarida tub islohotlar amalga oshdi. Jamiyatning ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy sohalarida qaror topgan munosabat mazmuni o‘zgarib, yangicha qarashlar vujudga keldi. Iqtisodiy ishlab chiqarish jarayonida rivojlangan bozor munosabatlari ustuvor o‘rin egallayotgan bo‘lsa, madaniy sohada milliy va umuminsoniy qadriyatlar uyg‘unligiga erishish – ijtimoiy taraqqiyotni ta’minlovchi asosiy omillardan biri sifatida e’tirof etilmoqda.

Jamiyat hayotining ijtimoiy-siyosiy sohasida olib borilayotgan harakat davlat va jamiyat qurilishining umumiy mohiyatini ifodalaydi. Bugungi kunda ta’limga ko‘rsatilayotgan e’tibor o‘quv jarayonining samaradorligini oshirishda muhim o‘rin tutadi.

Ta’lim jarayonida o‘qitishning yangi shakl va metodlaridan foydalanish butun mazmun-mohiyati bilan talabalarni ma’naviy jihatdan tarbiyalashga qaratilgan. Informatika fanini o‘qitishni tashkil etishda bugungi kunning dolzarb talablari, ya’ni yangi pedagogik texnologiyalar asosida darslarni tashkil qilish, loyihalash talabi qo‘yilyapti. Maqsad o‘quvchilarda mustaqil, erkin fikrlashni shakllantirish hisoblanadi. Natijada “sub’ekt-ob’ekt” munosabatlari “sub’ekt-sub’ekt” munosabatlariga aylanadi. Bu jarayonni yana-da muvaffaqiyatli amalga oshirishda interfaol metodlardan maqsadga muvofiq o‘rinli foydalanish ta’lim samaradorligini oshiradi. Buning uchun avvalo o‘qituvchi o‘zi bu jarayonga tayyor turishi lozim. Barcha davrlarda bo‘lgani kabi bugungi kunda ham o‘qituvchi ko‘rgazmalilikka, axborot kommunikatsion texnologiyalardan ko‘proq foydalanishga e’tibor qaratyapti.

Maktab hayotining klassik belgilari – doska va bo‘r – umidsiz ravishda eskirgan. Ular o‘rnini yuqori texnologiyali interaktiv doskalar egallamoqda. Darsda interfaol doskadan foydalanish nafaqat o‘quvchilarni qiziqarli material bilan qiziqtirish, balki o‘qituvchining o‘z mavzusiga yangicha qarash imkoniyatidir. Taraqqiyotning bu innovatsiyasi bizga ba’zan zerikarli o‘quv jarayonini qiziqarli o‘rganishga aylantirish imkonini beradi. Multimedia va interfaol texnologiyalar har qanday o‘quv jarayonini o‘zgartirishi mumkin, lekin unutmangki, hamma narsa me’yorida yaxshi. Maktabda informatikaning yangi yo‘nalishlarini o‘rganish natijasida axborot madaniyatini shakllantirish yo‘lga qo‘yiladi. Ushbu sohalarga quyidagilar kiradi: telekommunikatsiya, mahalliy va global tarmoqlar, taqsimlangan hisoblash va ma’lumotlar bazalari, multimedia va gipermedia texnologiyalari. Yangi texnologiyalarni joriy etish maktab ta’limi

g‘oyalari va mazmunini doimiy ravishda yangilab borishni, shuningdek, har tomonlama o‘rganishga va ushbu texnologiyalarni ta’limga joriy etishga qodir bo‘lgan yangi pedagog kadrlarni tayyorlashni taqozo etadi.

Muammoni shakllantirish va uni amalga oshirishning dastlabki bosqichlari XX asrning saksoninchi yillarida A.P. Ershov, B.S. Gershunskiy, E.I. Mashbits, N.F. Talyzina va boshqa olimlar tomonidan tadqiq etilgan. Biroq, o‘quv jarayonida multimedia texnologiyalaridan foydalanish masalalari ochiqligicha qolmoqda.

O‘qitishda multimedia texnologiyalaridan foydalanish umumta’lim maktablari bitiruvchilari axborotni izlash, tahlil qilish va to‘plash mexanizmlarini puxta egallashlari, g‘oyalar, tushunchalar, jarayonlar ifodasini vizual idrok eta olishlari hamda o‘z fikrlarini axborot vositalaridan foydalanish orqali ifoda eta olishlarini nazarda tutadi.

Bir vaqtning o‘zida ob’ektning tasvirini, jarayonni turli xil axborot tasvirlarida olish qobiliyatini birlashtirgan multimedia texnologiyalari: grafikalar, tovushlar, videolar va harakat dinamikasini amalga oshirish, ob’ektlarni animatsiya shaklida o‘zgartirishdan iborat. Bu samaradorlikni oshiradi. Shu bilan birga, interaktiv multimedia texnologiyalarini o‘quv jarayoniga tatbiq etishda qiyinchiliklar paydo bo‘ladi: o‘qituvchilar hamma foydalanishi uchun muhandislar tomonidan yaratilgan dasturiy ta’minot bilan ishlashlari kerak. Qoida tariqasida, u o‘quv jarayonining psixologik-pedagogik, uslubiy yoki tashkiliy xususiyatlarini hisobga olmaydi, maktab standartlarini qo‘llab-quvvatlamaydi, o‘quv va ish rejalari bilan bog‘liq emas. Multimedia texnologiyalaridan foydalanish uchun o‘qituvchilarning o‘zlari ularni ta’lim jarayoniga integratsiyalash uchun moslashtirishlari kerak.

Interfaol doska bilan ishlash materiallardan oddiy, lekin ijodiy foydalanishni o‘z ichiga oladi. Fayllar yoki sahifalar oldindan tayyorlanishi va sinfda mavjud bo‘lgan boshqa manbalarga ulanishi mumkin, bunga informatika va AKT darslarida erishish mumkin.

Informatika fanini o‘qitish haqida gapirganda, siz birinchi navbatda me’yoriy hujjatlarni, ya’ni ta’lim standartlarini o‘rganishingiz kerak, bu hujjat nafaqat talabalar uchun zarur bo‘lgan bilimlar ro‘yxati, balki informatika darslarining mumkin bo‘lgan texnik jihozlariga ham tegishli. Masalan, “Informatika va AKT” kursini o‘qitishda maxsus texnik vositalar va eng yangi jihozlardan interfaol doska, multimedia proyektorlaridan foydalanish.

Asosiy umumiy ta’lim darajasida informatika va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini o‘rganish quyidagi maqsadlarga erishishga qaratilgan:

• axborot, axborot jarayonlari, tizimlar, texnologiyalar va modellar haqidagi ilmiy g‘oyalar asosini tashkil etuvchi bilimlarni o‘zlashtirish;

• kompyuter va boshqa axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) vositalaridan foydalangan holda har xil turdagi axborotlar bilan ishlash ko‘nikmalarini egallash, o‘zining axborot faoliyatini tashkil etish va ularning natijalarini rejalashtirish;

• AKTdan foydalangan holda kognitiv qiziqishlarni, intellektual va ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirish;

• axborotni tarqatishning huquqiy va axloqiy jihatlarini hisobga olgan holda unga mas'uliyat bilan munosabatda bo'lishni tarbiyalash; olingan ma'lumotlarga tanlangan munosabat;

• kundalik hayotda, individual va jamoaviy loyihalarni amalga oshirishda, ta'lim faoliyatida, mehnat bozorida talab qilinadigan kasblarni yana-da rivojlantirishda AKT vositalaridan foydalanish ko'nikmalarini shakllantirish.

Informatika o'quv predmetining asosiy vazifasi o'quvchilarni zamonaviy informatikaning ba'zi bir umumiy g'oyalari bilan tanishtirish, informatikaning amaliyotdagi tatbig'ini va kompyuterlarning zamonaviy hayotdagi rolini ochib berishdan iborat. Shunday ekan, "Informatika" fanini o'qitish samaradorligini oshirish o'quv mashg'ulotlarini tashkil etish hamda o'tkazishda pedagogik va axborot texnologiyalaridan keng foydalanish, o'qitish mazmuniga mos dasturiy ta'minotini ishlab chiqish, ularni o'quv jarayoniga joriy etish asosiy vazifalardan hisoblanadi. Ushbu vazifalarni dolzarbligini e'tiborga olgan holda "Informatika" fanini o'qitishda o'yinli texnologiyalardan foydalanish holatini o'rganish, tahlil etish, ulardan samarali foydalanish metodikasini, mos uslubiy tavsiyalarni ishlab chiqish zarur.

Interfaol metodlar informatika fanini o'qitishda o'quvchilarni qiziqtirish, ularning tushunchalarini oshirish va faol o'rganishni rag'batlantirish orqali hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Quyida informatika fanini o'qitishda keng qo'llaniladigan samarali interfaol usullar keltirilgan:

1. Amaliy kodlash mashqlari. O'quvchilarga amaliy kodlash mashqlarini taqdim etish orqali o'qituvchilar nazariy tushunchalarni amaliy senariylarda qo'llashda yordam berishi mumkin. Kodlash muammolari, loyihalar va dasturlash topshiriqlari o'quvchilarga muammoni hal qilish ko'nikmalarini rivojlantirish va dasturlash tillarida malaka oshirish imkonini beradi.

2. Hamkorlikdagi loyihalar. O'quvchilarning jamoa bo'lib ishlashini talab qiladigan hamkorlik loyihalarini belgilash hamkorlik, muloqot va muammolarni hal qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Guruh loyihalarida ishtirok etish orqali o'quvchilar bir-biridan o'rganishlari, turli nuqtai nazarlarni baham ko'rishlari va texnologiya sanoatida muvaffaqiyatga erishish uchun zarur bo'lgan jamoada ishlash qobiliyatlarini rivojlantirishlari mumkin.

3. Gamifikatsiya. Informatika kurslariga ball tizimlari, peshqadamlar jadvali va nishonlar kabi gamifikatsiyalangan elementlarni kiritish o'quvchilar uchun o'rganishni yanada qiziqarli va rag'batlantiradi. Gamifikatsiya usullari ishtirok etish, raqobat va yutuqlarni rag'batlantiradi, bu esa o'quvchilarning qiziqishi va ushlab turishini kuchaytiradi.

4. Interaktiv onlayn platformalar. Kodlash muhitlari, simulyatsiyalar va virtual laboratoriyalar kabi interaktiv onlayn platformalar va vositalardan foydalanish o'quvchilarga kod bilan tajriba o'tkazish, murakkab tushunchalarni

tasavvur qilish va o‘z ishlari bo‘yicha darhol fikr-mulohazalarni olish imkonini beradi. Ushbu platformalar o‘quvchilarning faolligini oshiradi va mustaqil ravishda o‘rganishni osonlashtiradi.

5. Virtual haqiqat va simulyatsiyalar. Kompyuter fanlari bo‘yicha ta’limda virtual haqiqat (VR) texnologiyasi va simulyatsiyalaridan foydalanish o‘quvchilarga simulyatsiya qilingan muhitda murakkab algoritmlar, tarmoqlar va tizimlarni o‘rganish imkonini beruvchi chuqur o‘rganish tajribasini taklif qilishi mumkin. VR simulyatsiyalari vizualizatsiya va mavhum tushunchalarni tushunishni kuchaytiradi.

6. Interfaol ma’ruzalar va munozaralar. Savol-javob, bahs-munozaralar va o‘rtoqlar o‘rtasida o‘qitish kabi interfaol ma’ruza va munozaralarni rag‘batlantirish o‘quvchilarda faol ishtirok etish va tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga yordam beradi. Interfaol mashg‘ulotlar o‘quvchilarga savollar berish, shubhalarni aniqlash va murakkab informatika mavzularini chuqur tushunish imkonini beradi.

7. Onlayn kodlash muammolari va xakatonlar: Onlayn kodlash muammolari va xakatonlarni tashkil qilish o‘quvchilarga o‘z mahoratini sinab ko‘rish, haqiqiy muammolarni hal qilish va raqobat sharoitida tengdoshlari bilan hamkorlik qilish imkoniyatini beradi. Kodlash musobaqalarida qatnashish o‘quvchilarning kodlash mahorati va ijodkorligini oshirishi mumkin.

Xulosa qilib atganda, interfaol usullarni informatika ta’limiga integratsiyalash orqali o‘qituvchilar o‘quvchilarda amaliy ko‘nikmalar, tanqidiy fikrlash qobiliyatlari va texnologiyaga ishtiyoqni rivojlantirishga yordam beradigan dinamik va qiziqarli o‘quv tajribalarini yaratishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Анисимов, А.В. Информатика. Творчество. Рекурсия. [Текст] / А.В. Анисимов.– Киев: Наукова думка, 1988.

2. Белошапка, В. О языках, моделях и информатике [Текст] / В. Белошапка / Информатика и образование. – 1987.– № 6.– С. 12-16.

3. Бирих, Р.В. Компьютерные модели школьных физических задач [Текст] / Р.В. Бирих, Е.А. Еремин, В.И. Чернатынский // Информатика: прил.к газ. “Первое сентября”.– 2006.– 16-30 апр. (№ 8).– С. 3-10.

4. Бурцева, Г. Обучить с помощью электронных средств: это возможно! [Электронный документ] / Г. Бурцева (pedsovet.su/publ/26-1-0-739).

5. Юлдашев У.Ю., Боқиев Р.Р., Зокирова Ф.М. Информатика ўқитиш методикаси. Тошкент, “Талқин”, 2005 й.

6. Исоқов И., Абдурахимов Д.Б., Норқулов Ш.А. Microsoft Word 9X. Матнли ҳужжатларни муҳаррирлаш ва ташкил этиш. Ўқув-услубий қўлланма. - Гулистон, 2002.

7. Исоқов И., Тоштемиров Д.Э. Информатика ўқитиш методикаси фанидан ўқув-услубий мажмуа. Гулистон, ГулДУ, 2010 й.

8. Тўрақулов Х.А. Педагогик тадқиқотларда ахборот тизимлари ва технологиялари. Т., “Фан”, 2006 й., 240 б.

Purmatova Gulnora Djurayevna,
Toshkent shahar Shayhontohur tumanidagi
41-umumiy o‘rta ta’lim maktabining tarix fani o‘qituvchisi

UDK: 372.893

TARIX DARSLARINI TASHKIL ETISHDA MEDIAKOMPETENTLIKNI RIVOJLANTIRISHNING MUHIM JIHATLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada tarix fani o‘qituvchilarining mediakompetentligini rivojlantirishga doir ayrim masalalar, jumladan, ta’limda kompetensiyaviy yondashuv sharoitida axborotlashgan jamiyatga o‘quvchilarni mustaqil fikr yuritishga, ijodkorlik faoliyatlarini rivojlantirishga, axborot olish, uni qayta ishlash, umumlashtirish, xulosa chiqarishga undovchi mediata’lim imkoniyatlari haqida fikrlar bayon etilgan.*

Kalit so‘zlar: *tarix, o‘qituvchining mediakompetentligi, kompetensiyaviy yondashuv, axborotlashgan jamiyat, mustaqil fikr, ijodkorlik faoliyati, axborot, mediata’lim.*

ВАЖНЫЕ АСПЕКТЫ РАЗВИТИЯ МЕДИАКОМПЕТЕНТНОСТИ ПРИ ОРГАНИЗАЦИИ УРОКОВ ИСТОРИИ

Аннотация. *В данной статье рассмотрены некоторые вопросы, связанные с развитием медиакомпетентности учителей истории, в том числе возможности медиаобразования, побуждающего учащихся мыслить самостоятельно, развивать творческую деятельность, получать информацию, обрабатывать ее, обобщать и делать выводы в условиях информационного общества. в контексте компетентностного подхода в образовании.*

Ключевые слова: *история, медиакомпетентность учителя, компетентностный подход, информационное общество, самостоятельное мышление, творческая деятельность, информация, медиаобразование.*

IMPORTANT ASPECTS OF THE DEVELOPMENT OF MEDIA COMPETENCE WHEN ORGANIZING HISTORY LESSONS

Abstract. *This article discusses some issues related to the development of media competence of history teachers, including media education opportunities that encourage students to think independently, develop creative activities, receive, process, generalize and draw conclusions in an informed society in a competent approach to education.*

Key words: *history, teacher media competence, competency approach, information society, independent thinking, creative activity, information, media education.*

Kirish. Hozirgi kunda pedagoglarga o‘zining samarali faoliyatini tashkil qilishda o‘quv, ilmiy hamda madaniy-ma’rifiy tadbirlarni to‘g‘ri rejalashtirish va amalga oshirish, kasbiy pedagogik mahoratini uzluksiz oshirib borishda o‘zgarib boruvchi zamonaviy talablarga tezkor ravishda moslashib borish kabi talablar qo‘yilmoqda.

Ta’limda kompetensiyaviy yondashuv orqali o‘quvchilarning shaxsiy, kasbiy va ijtimoiy hayotlarida uchraydigan vaziyatlarda egallagan turli tipdagi malakalarini samarali ravishda qo‘llashga o‘rgatish, ta’lim muassasasida umumta’lim fanlari bo‘yicha o‘quvchilarning bilim, ko‘nikma va malakalarga ega bo‘lishlari bilan birgalikda, o‘z fikrini boshqalarga tushuntira olish, boshqalarni tinglab ularni tushuna olish, bahsga kirishish, kundalik hayotda muvaffaqiyatlarga erishish uchun o‘quvchi ushbu axborotlarni izlab topish, tahlil qilish, bilim, ko‘nikma va malakalardan kundalik hayotlarida uchraydigan muammolarni hal etishda foydalana olishlarini shakllantirish zarur[1]. Bularni, albatta, har bir o‘qituvchi o‘zining samarador darslari orqali amalga oshiradi. Bu borada, ayniqsa, ta’lim-tarbiyani mediata’lim orqali amalga oshirsa, amaliy natija yaqqol ko‘zga tashlanadi. Zero, pedagog kadrlarning ta’lim-tarbiya jarayonlaridagi raqobatbardoshligi uning ilg‘or ta’lim texnologiyalarini o‘zlashtirish qobiliyati, o‘zgaruvchan hamda oshib borayotgan kasbiy talablarga moslasha olishiga bog‘liq.

Dunyo rivojlanishining asosiy tendensiyalari orasida axborotlashgan jamiyatga o‘tish muhim vazifa, ya’ni jamiyatning barcha jabhalarida mediavositalarining ta’siri dolzarb muammo sanaladi. Shu asosda o‘qituvchilarni uzluksiz kasbiy rivojlantirishda mediakompetentlik ustuvor soha bo‘lib qolmoqda.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. O‘qituvchilarning kasbiy tayyorgarligi hamda kompetentligi muammosi R.X.Jo‘rayev, Sh.E.Qurbonov, E.A.Seytxalilov, F.R.Yuzlikayev, A.R.Xodjaboyev, U.I.Inoyatov, Z.K.Ismailova, Q.T.Olimov, N.A.Muslimov, X.F.Rashidov, Sh.S.Sharipov, J.A.Xamidov, O.X.To‘raqulov, D.O.Ximmataliyev, O.A.Quysinov kabilar tomonidan tadqiq qilingan[2].

O‘zbekiston Respublikasida mediata’lim muammolari S.Beknazarova, Y.Mamatova, S.Sulaymanova, S.Babajanov va boshqa bir qancha olimlar tomonidan o‘rganilib, ilmiy-metodik asoslari ishlab chiqilgan. Mustaqil Davlatlar Hamdo‘stligi mamlakatlari olimlaridan A.Fedorov, A.Milyutina, A.Veryayev,

V.Protopopova, Y.Nikitina, I.Fateyeva, G.Onkovich, L.Zaznobina, N.Zmanovskaya kabilar mediata'limni tashkil etish bo'yicha salmoqli izlanishlar olib borgan[3].

S.S.Babadjonov "Mediakompetentlik pedagogikada umumiy tarzda shaxsning turli ko'rinish, janr va shakllardagi mediamatnni tanlash, foydalanish, tanqidiy tahlil qilish, baholash, yaratish va uzatish, sotsiumda mediafaoliyatining murakkab jarayonlarini tahlil qilishga tayyorlikda namoyon bo'ladigan integrativ sifati tarzida qaraladi" degan fikrni ilmiy izlanishlari davomida keltirib o'tgan[2,5-b].

M.M.Vaxobovning fikriga ko'ra, o'quvchi-yoshlarda mediasavodxonlik, mediamadaniyat va mediakompetentlikni rivojlantirish orqali turli axborot xurujlari, buzg'unchi yot g'oyalardan asrash, ularni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash ta'lim tizimining eng muhim vazifalaridan biri hisoblanadi[2].

Muhokama va natijalar. "Media muhit" tushunchasi – bu media vositalar yordamida amal qiluvchi, axborot fazosining har bir konkret individuum va umuman jamiyat uchun mos variantini yaratuvchi hamda zamonaviy axborot jamiyatining asosiy madaniyati hisoblanadigan madaniy muhit[3, 45].

O'qituvchilarida mediakompetentlikni rivojlantirishga oid nisbatan muhim bo'lgan quyidagi didaktik shart-sharoitlar:

- mediakompetentlikni rivojlantirish jarayonini pedagogik kuzatish;
- faol kasbiy ijodiy faoliyatga yo'naltirish;
- o'qituvchilarning pedagogik va tarmoq hamkorligini tashkil qilish[4].

O'qituvchilarda mediakompetenlikni axborot texnologiyalari vositasida rivojlantirish jarayoni vaziyatini yaratishda mazkur pedagogik jarayon ishtirokchilari, ya'ni, o'qituvchilari faoliyatining o'ziga xos xususiyatlari, uning tarkibiy qismlari mazmuni, kompyuterni o'quvchining faoliyat ob'ekti sifatida jalb etish holatlari kuzatildi. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari vositasida o'qitishda o'rganilayotgan pedagogik hodisa yoki jarayonning axborot modeli ham o'quvchi faoliyatining ob'ekti hisoblanadi. O'qituvchilarda mediakompetenlikni axborot-komunikatsiya texnologiyalari vositasida rivojlantirish didaktik ta'minotining zaruriy sharti pedagogning mazkur jarayonga tayyorligi hisoblanadi.

Zamonaviy pedagog mediakompetentligi axborot ko'rsatkichlarining rivojlanishi uning mediata'lim faoliyatini amalga oshirishga nazariy tayyorgarligining muhim bosqichi sanaladi[5]. Odatda, pedagoglar media to'g'risidagi bilimlarni yaxshi egallagan bo'ladi va internetning faol foydalanuvchilari hisoblanadi. Shu bilan birga, aksariyat pedagoglar mediakompetentlikdan yuqori darajadagi axborotlarga egaliklarini namoyish etishga qiynaladilar: ularning media pedagogikaning tayanch atamalari to'g'risidagi bilimlari yetarli emas, media va mediata'lim nazariy sohasiga oid bilimlari yetishmaydi, media tili, janrlari nisbiyligi, mediamadaniyat rivojlanish tarixi asosiy faktlari, mediamadaniyat arboblari ijodining o'ziga xos jihatlari to'g'risida faqat taxminiy tasavvurlarga ega bo'ladilar.

Ko‘plab axborot tahdidlar yoshlarimiz ongiga salbiy ta’sir ko‘rsatishga urinayotgan bir davrda ana shu jarayonlarni psixologik tahlil qilish va yoshlarimizni bunday mediatahdidlardan muhofaza etishning yo‘llarini izlab topib, hayotga joriy etish juda muhim vazifa hisoblanadi. Bunday sharoitda mediakompetentlikning zamonaviy talablarini hisobga olgan holda rivojlantirish, bu jarayonning pedagogik sharoitlarini aniqlash talab etiladi. Hozirda ilmiy-texnik taraqqiyot talablariga mos holda oliy ta’lim muassasalari talabalarining axborot texnologiyalari borasidagi bilimlarini takomillashtirish orqali mediakompetentlikni rivojlantirish yo‘nalishlarini belgilash lozim.

Tarix fani darslarida kompetentli yondashuv ta’lim natijasiga urg‘u beradigan yondashuvdir. Bunda ta’lim natijasi o‘zlashtirilgan axborotlar yig‘indisi emas, balki shaxsni turli muammoli vaziyatlarda harakat qilish qobiliyatidan iborat bo‘ladi.

Tarix fani darslarida mediakompetentlik hozirgi kunda innovatsiyalarni tatbiq etish uchun kreativlikka bog‘liq bo‘lgan innovatsion ta’lim texnologiyalariga asoslangan. Mediakreativlik (media sohasidagi ijodkorlik) mediakompetentli o‘qituvchi faoliyatidagi ijodiy qobiliyatdir. Mediakreativlik innovatsion o‘qitish muhitini belgilab, mediakompetentlikni rivojlantirishga olib keladi.

Tarix fani bo‘yicha barcha kiritilgan mavzular bo‘yicha o‘quv mashg‘ulotlarning texnologik xaritasi, zamonaviy pedagogik texnologiyalar (sinkveyni, Veer, SWOT tahlil, keys stadi, test, media tushunchalar bo‘yicha klaster va h.k.) asosida darslarni o‘tkazish ishlanmalari ishlab chiqilgan.

O‘qituvchining axborot-kommunikatsion va pedagogik texnologiyalarni darsda maqsadli qo‘llashi vaqtdan unumli foydalanish, mukammallik, ketma-ketlik, moslashuvchanlik, rivojlanish, keng ko‘lamlilik, ko‘rgazmalilik kabi imkoniyatlarni ochib berish bilan bir qatorda mavzuga oid o‘quv materiallarini o‘quvchilar to‘laqonli o‘zlashtirishlariga zamin yaratadi. O‘qituvchi darsda ishtirok etayotgan har bir o‘quvchining diqqatini mavzuga qarata oladi, ularning faolligini ta’minlaydi. Darsda axborot-kommunikatsion texnologiyalarning qo‘llanilishi elektron darsliklar, elektron qo‘llanma, qo‘shimcha manbalar, elektron topshiriqlar va multimediali ma’lumotlardan keng qamrovli foydalanish imkonini beradi. Internet tarmog‘i o‘quvchilarga mavzuga oid eng yangi manbalarni qisqa fursatda topib o‘qish va mustaqil ishlash imkoniyatini berish bilan bir qatorda o‘quvchilarda zamon bilan hamnafas yashash, har bir o‘quv materialining tub mohiyatiga yetish, manba va ma’lumotlar ustida mustaqil ishlash, qiyosiy taqqoslash qobiliyatlari shakllanishiga zamin yaratadi.

Media ta’limi o‘quvchilarni mustaqil fikr yuritishga, ijodkorlik faoliyatlarini rivojlantirishga, axborot olish, uni qayta ishlash, umumlashtirish, xulosa chiqarishga o‘rgatadi.

Umumiy o‘rta ta’lim maktablarida 11-sinf “O‘zbekiston tarixi” darsida (15-mavzu) O‘zbekistonda ma’naviy va tarixiy merosning tiklanishi mavzusida o‘quvchilarga yana-da ko‘proq darslikdan tashqari ma’lumot taqdim etishda o‘qituvchi bevosita kompyuter yoki mobil telefon yordamida meros.uz [6] saytiga

murojaat etishi mumkin. Saytda O‘zbekiston Respublikasining barcha viloyatlaridagi bugungi kunda mavjud bo‘lgan me’morchilik inshootlari, arxeologik yodgorliklar, texnik inshootlar, ziyoratgohlar va muzeylar haqida birlamchi ma’lumotlar olish imkoniyati mavjud. Masalan, ushbu sayt orqali o‘qituvchi videoproektor yordamida Toshkent teleminorasi haqida umumiy ma’lumot, uning tarixi va foto rasmlarini namoyish qilishi mumkin.

Yoxud https://e-tarix.uz/ sayti [7]da jahon xalqlari tarixiga oid manbalar, hujjatli filmlar, me’morchilik inshootlari, arxeologik yodgorliklar, texnik inshootlar, ziyoratgohlar va muzeylar haqida ma’lumotlar bilan tanishish imkoniyati mavjud.

Bugungi kun o‘qituvchisi o‘zining pedagogik mahoratini namoyon etgan holda dars davomida bevosita mavzuga oid qo‘shimcha elektron ma’lumotlarning internet manzili (havolasi)ni o‘quvchilarga foydalanish uchun taqdim etishi kerak. O‘qituvchining axborot-kommunikatsion va pedagogik texnologiyalarni uyg‘unlashgan holda qo‘llab dars o‘tishida an’anaviy usuldagi darsdan farqli ravishda ulkan ma’lumotlar omborining mavjudligi hamda o‘quvchilar harakatining faolligi bilan ajralib turadi.

Mediata’lim muammosi yuzasidan adabiyotlar tahlili auditoriya mediakompetentligini rivojlantirishga yo‘naltirilgan mashg‘ulotlar o‘yin va ijodiy shakldagi ish turlariga asoslanganligidan dalolat beradi. Xususan, mediata’limda turli ijodiy topshiriqlar o‘quv materiali mazmuni, xarakter xususiyatlari asosida tasniflanadi; ya’ni ularga qo‘yiladigan talablar xarakteri, olinadigan yakuniy natijaga qo‘yiladigan talablar, bajariladigan o‘quv ishlari «ma’lumotlari» va «maqsadlari» nisbatlaridan, tashkiliy va amalga oshirish shakllaridan kelib chiqqan holda amalga oshiriladi. Bugungi kunda mediata’lim amaliyotida nisbatan keng tarqalgan mediamadaniyat materiallariga quyidagi sikldagi ijodiy topshiriqlarni keltirish mumkin:

auditoriyaning texnik vositalar, o‘yin shakllari, evristik usullar yordamida media materiallari yuzasidan kreativ ko‘nikmalarni egallashlari uchun rolli-imitatsion, muammoli-vaziyatli, ijodiy-tasviriy topshiriqlar;

auditoriyaning media matnlarni to‘laqonli anglab yetishlarini rivojlantirishga yo‘naltirilgan ijodiy topshiriqlar sikli;

auditoriyada media matnni tahlil qilish ko‘nikmalarini rivojlantirishga yo‘naltirilgan ijodiy vazifalar sikli hisoblanadi.

Xulosa qilib aytganda, tarix darslari jarayoniga axborot-kommunikatsion texnologiyalar, ya’ni media ta’limi, mobil o‘qitish tizimini joriy etilish natijasida yoshlarni mustaqil ijodiy ishlash, erkin fikrlashga o‘rgatish qobiliyatlari shakllanadi. Bugungi kunda pedagogika sohasidagi eng yangi tajriba mahsullarini ta’limga integratsiyalashuvi davr talabi ekan, uning ta’lim-tarbiya bilan uzviyligini ta’minlash pedagoglarimizning birlamchi vazifasidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 6-apreldagi

"Umumiy o'rta va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limining Davlat ta'lim standartlarini tasdiqlash to'g'risida"gi 187-son qarori. https://lex.uz/docs/3153714.

2. Babadjonov S.S. Pedagogika oliy ta'lim muassasalari talabalarining mediakompetentligini rivojlantirish texnologiyasi («Informatika va axborot texnologiyalari» fanini o'qitish misolida) 13.00.01 – Pedagogika nazariyasi. Pedagogik ta'limotlar tarixi. Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. Toshkent – 2018.

3. .Po'latova D.T. Ta'lim jarayoniga elektron axborot ta'lim resurslarini joriy etishning pedagogik shart-sharoitlari.// Zamonaviy ta'lim.-T.: 2015.-№7.-11-16 b

4. Ta'lim-tarbiya jarayoniga zamonaviy pedagogik va axborot kommunikatsiya texnologiyalarini samarali joriy etish: muammo va yechimlar. Buxoro viloyat XTXQTMOI. Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi tezislar to'plami. II qism (8-9 yanvar) Buxoro 2016.

5. Огольцова Н.Н. Мультимедийные проекты как средство повышения квалификации педагогов: дис. ... канд. пед. наук / Н.Н. Огольцова. - Новокузнецк, 2007. - 229 с.https://meros.uz/

6. https://e-tarix.uz/

Emadi Nesar Ahmad,
Termiz davlar universiteti O‘zbek filologiyasi fakulteti
O‘zbek tili va adabiyot ta’lim yo‘nalishi 3-bosqich talabasi

Ilmiy rahbar: Xolnazarov Umid Erkinovich,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

UDK: 811.223.9

FRAZEOLOGIZMLARNING SEMANTIK VA LEKSIKOGRAFIK TADQIQI
(Shimoliy Afg‘oniston o‘g‘iz-qipchoq shevalari, turkman va o‘zbek tillari misolida)

Annotatsiya. *Ushbu maqolada frazeologik birliklar obrazlilik va emotsional-ekspressivlikni yuzaga keltiruvchi eng muhim vositalardan biri sifatida Shimoliy Afg‘oniston, Turkman va O‘zbek xalqlari o‘rtasidagi madaniy, tarixiy, semantik va sotsiolingvistik jihatlarni qamrab oluvchi ko‘p qirrali tahlil mahsuli ekanligi yoritilgan.*

Kalit so‘zlar: *frazeologizm, frazeologik birlik, milliy-madaniy dunyoqarash, milliy kolorit, lingvomadaniy birliklar, millat ruhi.*

СЕМАНТИКО-ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКОЕ ИЗУЧЕНИЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ

(На примере огузско-кипчакских диалектов Северного Афганистана, туркменского и узбекского языков)

Аннотация. *В статье поясняется, что фразеологические единицы как одно из важнейших средств создания образности и эмоциональной выразительности являются продуктом многогранного анализа, охватывающего культурно-исторические, семантические и социолингвистические аспекты у народов Северного Афганистана, туркмен и узбеков.*

Ключевые слова: *фразеологизм, фразеологическое единство, национально-культурное мировоззрение, национальный колорит, лингвокультурные единицы, национальный дух.*

SEMANTIC-LEXICOGRAPHICAL STUDY OF PHRASEOLOGICAL UNITS
(On the example of the Oguz-Kipchak dialects of Northern Afghanistan, Turkmen and Uzbek languages)

Annotation. *This article explains that phraseological units as one of the most important means of creating imagery and emotional-expressiveness are the product of a multifaceted analysis covering cultural, historical, semantic and sociolinguistic aspects among the peoples of Northern Afghanistan, Turkmen and Uzbeks.*

Key words: *phraseologism, phraseological unity, national-cultural outlook, national color, linguistic-cultural units, national spirit.*

Ma'lumki, har bir xalqning milliy-madaniy dunyoqarashi, milliy xarakteri, hayot tarzi va qadriyatlari yig'indisini aks ettiruvchi vosita uning tilidir. Tilga ijtimoiy hodisa sifatida qaraymiz. Tilning jamiyatda qadr topishi, taraqqiy etishi, boyishi, so'z ustalarining leksikoni va so'zdan foydalanishdagi mahorati bilan belgilanadi. Ijodkor o'z asarida hayotni, voqelikni so'zning leksik ma'nolariga hosila ma'no (ko'chma ma'no) ni yuklash, shuningdek, tasviriy vosita, ibora, metaforalar kabi lingvomadaniy birliklarni obrazli tasvirlash orqali badiiy mohirligini namoyon etadi. Shu o'rinda aytish mumkinki, "til ham madaniyat bilan bog'liq bo'lib qolmasdan, balki uning o'zi madaniyatdan o'sib chiqqan"[47] va xalqlarning madaniyati, ma'naviyati, an'ana va urf-odatlari, ruhiyati, qarashlari lingvomadaniy birliklar, xususan, frazeologik birliklarda mujassamlashgan.

Bugungi zamonaviy tilshunoslikda frazeologizmlar tilning barcha leksik, semantik, grammatik sathlarida keng o'rganilayotgan bo'lsa-da, ammo frazeologizmlarning ma'no tarkibi, ma'no taraqqiyoti, hosil bo'lish yo'llari, leksikografik, lingvokulturologik va kognitiv talqini kabilar o'z tadqiqotchilarini kutmoqda. O'zbek tilshunosligida frazeologizmlarning semantik, grammatik,

[47] Usmonova Sh. Lingvokulturologiya. – Toshkent, 2019. – B. 20.

uslubiy tadqiqiga doir qator ishlar mavjud. Jumladan, "O'zbek tilida frazeologik birliklarning asosiy semantik turlari haqida" (1956), "Sintaktik tahlilda frazeologik birliklar ustida ishlash" (1956), "Hozirgi zamon o'zbek tilidagi o'zlashgan frazeologik birliklar haqida"(1957), "Hozirgi zamon o'zbek tilidagi frazeologik birliklar grammatik qurilishining o'zgarishi haqida" (1963), "Fe'l frazeologik birliklarda moslashuv" (1964), "O'zbek frazeologiyasining ba'zi masalalari", "Nutqimiz ko'rki" (1970) kabi tadqiqotlari Shavkat Rahmatullayevni haqli ravishda mamlakatimizda "o'zbek frazeologik maktabining asoschisi" sifatida tanilishiga asos bo'ladi. Biroq frazeologizmlarni o'rganishda qardosh xalqlar, xususan, Shimoliy Afg'oniston, turkman va o'zbek milliy madaniyati, milliy koloritidan, turmush tarzidan kelib chiqib yondashish, ularning lingvokulturologik hamda kognitiv talqini kabi masalalar hozirgi tilshunoslikning dolzarb muammolari sirasiga kiradi va dolzarblik kasb etadi. Fikrimizni quyidagi misollar tahlili asosida asoslaymiz:

O'zbek lingvomadaniyatida frazeologik birliklar verbal belgili dinamik xususiyatli semantika (harakat) ni va noverbal belgili dinamik xususiyatli semantika (holat) ni[48] ifodalaydi. Masalan, "Shunda, sho'rchiliklar oqsoqoli o'rnidan turdi, *so'zni qalin-qalin qilib aytdi*: — Birodarlar, biz bosh toboqni qizg'anayotganimiz yo'q... Xo'jasoatliklar o'tgan hafta Sho'rchidagi davrada bizning *yag'rinimizni yerga tekkizib* keldi!.. Shu bois, biz *belimizni besh joyidan boylab* keldik!"[49] Yoki: "...Abray polvon Tilovberdi polvon *ko'zlaridan ko'z olmadi. Ko'z ayirmadi.* Tilovberdi polvon oyog'i yerga tekkunicha, zarb bilan *qoqib yubordi.* – Xap-a-a-a! – deya ayqirdi. Hayqiriq nihoyasiga yetmayoq, Tilovberdi polvon *ikki yag'rini bilan gupillab tushdi!*"[50]

"Yulduzlar mangu yonadi" qissasidan olingan yuqoridagi ikki parchada *so'zni qalin-qalin qilib aytmoq* metaforasi berilgan bo'lib, undan tashqari metaforik oborotli frazemalardan: *qoqib yubormoq, ikki yag'rini bilan guppillab tushmoq* singari birliklar verbal belgili dinamik xususiyatli semantikani (harakatni), *yag'rinini yerga tekkizmoq, belini besh joyidan boylamoq, ko'zlaridan ko'z olmoq, ko'z ayirmoq* kabi frazemalar esa, noverbal belgili dinamik xususiyatli semantikani (holatni) ifoda etishga xizmat qiladi.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, frazeologizm (umuman, frazeologiya bo'limi) har bir xalq tilining bezagi, xazinasi o'laroq, xalqning tarixi, madaniyati va o'ziga xosligini aks ettiruvchi xalq og'zaki ijodining topilmasidir. Frazeologizmlar asosan millatning urf-odatlari, an'analarini turli xil bo'yoqlar, uslublar va tillarda ifodalaydi. Ammo qardosh xalqlar nutqida aks etuvchi frazeologik birliklar (FB) da o'sha xalqning milliy an'analari, mentaliteti va dunyoqarishi bilan bog'liq xalqaro frazeologizmlarni ham uchratishimiz mumkin. Ba'zi FB larda arxaik elementlar saqlanib qolgan bo'lsa, ba'zilarida fonetik,

[48] Qarang: Xolnazarov U. Nasriy nutqda metaforalarning lingvokognitiv, lingvomadaniy xususiyatlari (Tog'ay Murod qissalari misolida). Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun taqdim etilgan diss. – Termiz, 2023.
[49] Tog'ay Murod. Tanlangan asarlar. 1-jild. Qissalar. – Toshkent: Sharq NMAK, 2008. – B. 53.
[50] O'sha manba, -Б. 56

semantik jihatdan o‘zgarishga yuz tutgan. FB lar faqat nutqni bezaydigan vositagina emas, balki boshqa til birliklari singari yuqori informativ xususiyatga ega, tilda nominativ va kommunikativ funksiya bajaruvchi obrazli ifodalardir.

Sh.Rahmatullayev ta’biri bilan aytganda, “frazeologizmlar, asosan, belgi va harakat ifodalaydi. Demak, ular grammatik jihatdan belgi yoki harakat bildiruvchi so‘z turkumiga mansub”[51] bo‘lib, turli xalqlarning qadriyatlari, e’tiqodlari va an'analarini aks ettirishi bilan ajralib turadi. Quyidagi misollar orqali Shimoliy Afg‘oniston o‘g‘iz-qipchoq dialektida[52] ishlatiladigan frazeologik ifodalar bilan tanishamiz:

1. **Boshti (boshni) olib chiqmoq** – Biror yomon hodisadan omon chiqmoq, o‘zini sog‘lom chiqarmoq ma’nosiga nisbatan ishlatiladi.
2. **Birovdi (ning) etagiga osilmoq** – Birovning ko‘magiga muhtoj bo‘lib qolmoq, yordam kutmoq maqsadida ishlatiladi.
3. **Bulbuli o‘qimoq (بلبلی اوقیماق) –** Sho‘xlik va beg‘amlikdan ko‘p gapirmoq, xursandchilikdan ortiqcha gapirmoq ma’nosida ishlatiladi.
4. **Beob qilmoq (بیاب قیلما)**– Obro‘yini to‘kmoq, uyaltirmoq, sharmanda qilmoq ma’nolariga nisbatan ishlatiladi.
5. **Bir ayog‘i gurda** – Juda qarri va keksaygan odam, yoshi ketgan boboga nisbatan ishlatiladi.
6. **Bir uydan bir devona(بیراویدن بیردیوانه)** – Biror ish yoki faoliyatda bir oiladan bir odam, yoki to‘y marosimlarga aytilgan bir uydan bir kishi degani.
7. **Esim qursin –** Biror nima esidan chiqarilganda kishining hasrat-nadomatini ifodalash uchun ishlatiladi.
8. **Esini yig‘moq –** Aql-hushi joyida bo‘lmay yanglishmoq ma’nosiga teng.
9. **Eshagi loydan o‘tmoq –** Ishi bajarilmoq, maqsadi hosil bo‘lmoq ma’nolarida ishlatiladi.
10. **Gusha ixtiyor qilmoq** – Jamoatdan o‘zni uzmoq; tark dunyo qilmoq[53].
11. **Ishi devol (devor) minmoq)** – Ishi yurmay, olg‘a ketmay qolmoq, ishining bajarilishini kutib qolish maqsadida qo‘llaniladi.
12. **Ishti (ishni) puxta pishirmoq –** Ishti (ishni) puxta qilmoq, yaxshilab bajarmoq uchun ishlatiladi.
13. **Ikki dunyo bir qadam** – masofalar juda yaqin degan ma’noga nisbatan ishlatiladi.
14. **Jag‘i qizimoq** – Ko‘p gapirmoq, ezmalik qilmoq, gapga o‘ta berilib ketmoq kabi ma’nolarni ifodalaydi.
15. **Jangi zargarlik) (جنگ زرگرلیک)**– Soxta janjal ko‘tarish, yolg‘ondan gapni kattalashtirishga nisbatan ishlatiladi.

[51] Rahmatullaev Sh. O‘zbek tilida fe’l frazemalarning bog‘lashuvi. - Toshkent: Universitet, 1992. – B. 12-32.
[52] Muhammad Halim Yorqin. O‘zbek tili frazeologik so‘zligi.-Tehron: Xuroson entishorot mu’assasasi nashr, 2013-y. – B. 31-43.
[53] Muhammad Halim Yorqin. O’zbek tili frazeologik so’zligi.-Tehron: Xuroson entishorot muassasasi nashr, 2013-y. – B. 111-391.

16. **Kal biladi kallasi** – Har kim o‘z ishini biladi, birovning ishiga aralashmoq kerak emas degan ma’noga to‘g‘ri keladi.

17. **Kosani tagiga nim kosa(کاسه نی تگیگه نیم کاسه)** – Aptidan bir narsa deb, aslida boshqa yashirin rejani ko‘zlagan, gap tagida gap borligiga nisbatan qo‘llaniladi.

18. **Ko‘pi qimor bo‘lmoq(کوپی قماربولماق)** – Biror ish yo faoliyatda hadidan oshmoq ma’nosini ifodalash uchun qo‘llaniladi.

19. **Peshonasi tursh(پیشانه سی ترش)** – Xafa va achchig‘i kelgan, badxo‘y, jahli chiqib turgan shaxsga nisbatan ishlatiladi.

Frazeologik birliklar tarkibidagi qismlar o‘rtasida sintaktik aloqa mavjud bo‘lmay, tilda oldindan bir sintaktik bo‘lak yoki gap sifatida barqaror mavjud bo‘lgan, tarkibidagi bo‘laklarning ma’nosi qisman yoki butunligicha ko‘chgan holda qo‘llanadigan, leksik-semantik jihatdan bir lug‘aviy birlikka teng keladigan ko‘chma ma’noli turg‘un iboralarga nisbatan “*frazeologizm”* atamasi ishlatiladi. Avvaldan tayyor material sifatida qo‘llanadigan birliklar, ya’ni frazeologizmlar tarkibidagi biror qism (so‘z) ni chiqarib tashlash, tushirib qoldirish mumkin emas. Chunki u yaxlitligicha ko‘chma ma’noda qo‘llanadigan va bo‘linmaydigan bog‘lanmalarning umumiy nomidir. Shu jumladan, turkman xalqlari orasida ham kundalik hayotda keng qo‘llanadigan frazeologizmlar[54] alohida ajralib turadi:

1. **Ag‘zi g‘ulag‘inda** – Juda xursand, kulib turgan shaxsga nisbatan ishlatiladi.
2. **Ag‘zi mumlanan** – Gapirmay jim turgan shaxsga nisbatan ishlatiladi.
3. **Ag‘zi bo‘sh** – Yumshoq odam, birovning gapiga javob bera olmaydigan, haqini ayrib ololmaydigan shaxsga nisbatan aytiladi.
4. **Bashina baxt g‘ushi g‘undi** – Omadi keldi, baxti ochildi, ya’ni ishi o‘ngidan keldi degan ma’nolarga to‘g‘ri keladi.
5. **Ene suydindan halal** – Ona suti kabi halol, bag‘ishlamoq, biror narsani topshirmoq kabi ma’nolarda ishlatiladi.
6. **Gepi chag‘alatmaq** – Gapni ko‘paytirish, kichik gapni katta qilishga nisbatan ishlatiladigan ibora.
7. **Go‘z ag‘riyani bo‘lib tapilmaq** – kutilmagan holda, vaziyatda topilmoq.
8. **Iki tarbuz bir ilda tutturmiyur** – Ikki ish bir vaqtga bajarilmasligi, ikki narsani birdan qo‘lga kirita olmaslikka ishora.
9. **Iki kelli bir qazanda g‘aynamiyur** – Ikki shaxsning fikri bir xil bo‘lmasligi uchun ishlatiladi.
10. **Tumshig‘i sari** – Kichik, hali kattalarning gapini anglayolmaydigan yoshlarga nisbatan ishlatiladi.

Xulosa qilib aytganda, O‘zbek, Afg‘oniston va Turkman xalqlari hayotida qo‘llanilgan frazeologik birliklar til egasi hisoblangan har bir xalqning ma’naviy madaniyati, urf-odati, kasbi, yashash joy va tarkibi, intilishi, voqelikka munosobati

[54] Abdul Hakim muhammadi.Balx viloyatining Hayraton tumanida yashovchi shaxsning og‘zidan eshitilib olindi.

bilan chambarchas bog‘liqdir. Zero, F.I.Buslayeva ta’kidlaganidek, “frazeologizmlar va turlicha holatlardagi ko‘chimlar – o‘ziga xos kichik dunyo, ular ajdodlar tomonidan avlodlarga meros qilib qoldirilgan haqqoniy fikrlarni o‘z ichiga olgan qisqa hikmatli ifodalardir. Ular millat ruhini betakror obrazlar vositasida ifodalaydigan har qanday milliy tilning jonidir”[55].

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Usmonova Sh. Lingvokulturologiya. – Toshkent, 2019. – B. 20.
2. Xolnazarov U. Nasriy nutqda metaforalarning lingvokognitiv, lingvomadaniy xususiyatlari (Tog‘ay Murod qissalari misolida). Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun taqdim etilgan diss. – Termiz, 2023.
3. Тоғай Мурод. Танланган асарлар. 1-жилд. Қиссалар. – Тошкент: Шарқ НМАК, 2008. – Б. 53.
4. Rahmatullaev Sh. O‘zbek tilida fe’l frazemalarning bog‘lashuvi. - Toshkent: Universitet, 1992. – B. 12-32.
5. Muhammad Halim Yorqin. O‘zbek tili frazeologik so‘zligi.-Tehron: Xuroson entishorot mu’assasasi nashr, 2013-y. – B. 31-43.
6. Tog‘ay M. Idiolektida Geshtaltiv Xarakterdagi Metaforalar ku Erkinovich - Philological research: language, literature …, 2024 - journaltersu.uz Muqova_Filologik tadqiqotlar (2023 №1) Page 1 2024 / № 2 Page 2 Термиз давлат университети philological research: language, literature, education
7. Xolnazarov U. Tog‘ay Murod asarlarida qahramon ruhiyati tasviri (“Bobosi va nevarasi” hikoyasi misolida). Ilm sarchashmalari. Urganch – 2019.
8. Xolnazarov U. Metaphor as object of linguocultural study. International Scientific Journal Theoretical and Applied Science. Philadelphia, USA – 2020.
9. Xolnazarov U. T.Murod idiolektiga xos zoomorfik metaforalar tasnifi. So‘z san’ati xalqaro jurnali. Toshkent – 2020.
10. Xolnazarov U. Olamning lisoniy manzarasida zoonim komponentli metaforalarning roli (T.Murod qissalari misolida). Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta’lim. Ilmiy-innovatsion jurnal. Termiz – 2022.

[55] Usmanova Sh. “Lingvokulturologiya” fanidan ma’ruza kurslari. –Toshkent: Universitet, 2014.

Viskunova Olga,
Surxondaryo viloyati Sho‘rchi tumani
2-DMTT uslubchisi

UDK: 37.048.3

OTA-ONALARNI BOLALAR TA’LIMIGA JALB QILISH STRATEGIYALARI VA ULAR BILAN HAMKORLIK

Annotatsiya. *Ushbu maqolada oilada bola tarbiyasiga e’tiborni oshirish, kun tartibini to‘g‘ri rejalashtirish va mavjud shart-sharoitlardan kelib chiqqan holda barkamol, sog‘lom avlodni voyaga yetkazish tamoyillarini o‘z turmush tarziga singdirish bo‘yicha ota-onalar bilan hamkorlik ishlarini amalga oshirishda eng samarali usullardan foydalanish ko‘rsatilgan.*

Kalit so‘zlar: *pedagog, ota-ona, mentor, maqsad, farzand, dastur, ta’lim-tarbiya, sog‘lomlashtirish, fiziologik.*

СТРАТЕГИИ ПРИВЛЕЧЕНИЯ РОДИТЕЛЕЙ К ОБРАЗОВАНИЮ ДЕТЕЙ И СОТРУДНИЧЕСТВУ С НИМ

Аннотация. *В данной статье сотрудничество с родителями по повышению внимания к воспитанию детей в семье, правильному планированию режима дня, внедрению в их образ жизни принципов воспитания зрелого, здорового поколения на основе существующих условий, использования наиболее эффективных методов в указана реализация.*

Ключевые слова: *педагог, родитель, наставник, цель, ребенок, программа, образование, реабилитация, физиологический.*

STRATEGIES FOR INVOLVING PARENTS IN AND COOPERATION WITH THEIR CHILDREN’S EDUCATION

Annotation. *In this article, the principles of increasing attention to child education in the family, proper planning of the daily routine and raising a mature, healthy generation based on existing conditions to incorporate into their lifestyle*

the use of the most effective methods in the implementation of cooperation with parents is shown.

Keyword: *pedagogue, parents, mentor, the goal, a child, program, education, wellness, physiological.*

Maktabgacha ta'lim tashkiloti tomon otlanayotgan farzandlarimiz bugunning baxtli chehcaklari. Yorug', keng va eng zamonaviy rusumda ta'mirlangan xonalarda qora ko'zi eng zamonaviy o'yinchoqlar bilan mashg'ul bo'lsa, ikkinchidan ilg'or tajribaga ega malakali pedagoglar mashg'ulotlarida o'z bilimini, bolalik dunyoqarashini rivojlantiradi.

Muhtaram Prezidentimizning bugungi farzandlarimiz kelajagini oldindan ko'ra bilib, ularning taqdirini o'ylab maktabgacha ta'lim sohasida yangi qarorlarni ham chiqarib, ham ijrosi uchun tezkorlik bilan yeng shimarib kirishgani biz pedagoglarni ham quvontirdi.

Prezidentimizning 2017-yil 30-sentabr PQ-3305 qarori asosida O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta'lim vazirligi faoliyatini tashkil etish to'g'risidagi qarori barcha maktabgacha ta'lim tizimi xodimlarining yillar davomida kutgan natijasi bo'ldi. Shuningdek, Prezidentimizning 2017-yil 9-sentabr PQ-3261-son Maktabgacha ta'lim tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risidagi hamda 2017-2021-yillarda maktabgacha ta'lim tizimini yanada takomillashtirish chora tadbirlari to'g'risidagi qarorlari barcha islohotlarning imkoniyat eshigini ochdi.

Darhaqiqat, maktabgacha ta'limda qator yutuqlarga erishildi. Jumladan:

7 ta normativ-huquqiy hujjatni qabul qilish orqali maktabgacha ta'lim tizimining huquqiy bazasi yaxshilandi;

MTT moddiy-texnik bazasi mustahkamlanmoqda va tarmog'i kengaytirilmoqda. 2018-yilda ta'mirlanayotgan maktabgacha ta'lim muassasalari soni 2017-yildagiga nisbatan qariyb 3 barobarga (105 taga nisbatan 298 ta), yangi qurilish obyektlari soni esa 2 tadan 40 taga oshdi;

pedagoglar va tarbiyachilar malakasini oshirish ishlari o'tkazilmoqda;

"Bolani maktabgacha ta'lim muassasasiga navbatga qo'yish" interaktiv xizmati yo'lga qo'yildi;

maktabgacha ta'lim pedagoglari bazaviy tarif stavkalari 2 barobarga oshirildi;

Hisobotlar hajmi sezilarli darajada qisqartirildi;

maktabgacha ta'lim boshqaruvi axborot tizimi joriy etildi.

Har qanday jarayon muayyan natijaga erishishga qaratilgan qonuniy va izchil harakatlar majmuasidan iborat bo'ladi. Tarbiya jarayoni natijasi har tomonlama va uyg'un kamol topgan, yangi mustaqil O'zbekiston ravnaqini ta'minlaydigan komil insonni shakllantirishdan iborat.

Maktabgacha ta'lim tashkilotining ota-onalar bilan hamkorligi maktabgacha ta'lim sifatining muhim tarkibiy qismlaridan biridir. Ma'lumki "Ilk qadam" davlat o'quv dasturini amalga oshirishda MTTlariga oila va mahalliy jamoatchiliklar

bilan yaqindan hamkorlik qilish vazifalarni qo‘ydi. MTTlarinning asosiy vazifalaridan biri – bolalar tarbiyasida oilalarga professional pedagogik-psixologik yordam ko‘rsatishdan iborat bo‘lib, shu bilan birgalikda uning o‘rnini to‘liq egallamasdan uning ta’lim funksiyalarini to‘ldirish va to‘liq amalga oshirishdan iborat.

Olib borilgan ilmiy izlanishlar va tajribalar shuni ko‘rsatadiki, tarbiyachilar, oilalar va jamoat a’zolari o‘rtasidagi kuchli hamkorlik bolalarning rivojlanishi va ta’lim olishiga ijobiy hissa qo‘shadi. Shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim ushbu hamkorlikni maktabgacha ta’lim tashkilotlarida berilayotgan ta’limni kuchaytirish va kengaytirish, shuningdek, uyda va jamiyatda sodir bo‘layotgan qiziqish va ta’limni rivojlantirish uchun zarur degan ishonchga asoslanadi.

Hamkorlik deganda ikkala tomonnning ham huquq va majburiyatlari mavjud bo‘lib, bir-birini layoqatli deb bilishlari va bir-birlarini sherik sifatida qadrlashlari nazarda tutilgan. Tarbiyachilar va ota-onalar, umuman olganda, uy va MTT, ota-ona va o‘qituvchi o‘rtasida ijobiy, qo‘llab-quvvatlovchi va ochiq munosabatlar zarur. Bundan tashqari, tadqiqotlar shuni ko‘rsatdiki, ota-onalar ishtiroki va ota-onalar va tarbiyachilarning muvaffaqiyatli hamkorligi bolalalar uchun ta’lim natijalarini yaxshilaydi. Maqolada ham talim-tarbiya jarayonida MTT bilan ota-ona hamkorligidagi faoliyat va uning natijalari tahlil qilinadi.

Ota-onalar ta’limning muhim sheriklaridir. Ular farzandlarining ta’limga bo‘lgan munosabatiga bevosita ta’sir qiladi va uyda bolaning o‘qib o‘rganishi uchun sharoit hozirlaydi. Ota-ona, uy va MTT o‘rtasida ta’lim-tarbiya jarayonida o‘zaro hamkorlikda ishlashlari zarur. Ota-onalarni ta’lim-tarbiya jarayonlariga jalb qilish siyosati ota-onalarni sherik sifatida qabul qilganda va ularda o‘zaro hurmat asosida MTTga o‘zlarining hissalarini qo‘shishlari uchun zarur bo‘lgan yordamni hisobga olgan holda tarbiyalanuvchilarning yutuqlari va muvaffaqiyatlarining oshishini tan olishadi.

Pedagoglar barcha oilalar vakillarini hurmat qilishi, ularning bandlik grafiklari, muloqot uslublari, ehtiyojlari, kelib chiqishlari va o‘ziga xos qirralarini e’tiborga olgan holda hamkorlik faoliyatini amalga oshirishlari maqsadga muvofiq.

Maktabgacha ta’lim tashkilotlarida ota-onalar bilan hamkorlikda ishlash asoslari. Maktabgacha ta’lim tashkilotining ota-onalar bilan hamkorligi maktabgacha ta’lim sifatining muhim tarkibiy qismlaridan biridir.

Oilada ota-onaning bola tarbiyasida “Ijobiy o‘rnak” ko‘rsatishi.

Ota-onaning oilaviy sog‘lom muhitni tashkil etishi uchun ibrat-namuna ko‘rsatishi, oilada bola tarbiyasiga ruhiy ta’sir qiluvchi omillarning hisobga olinishi, oilada salomatlik tamoyillariga amal qilinishi, salbiy ta’sirlarni bartaraf qilishga bo‘lgan harakatlar oilada farzandlarning sog‘lom turmush tarzi uchun to‘g‘ri ovqatlanishiga ahamiyat berishdan iborat. MTT va ota-ona bilan hamkorlik natijasida esa farzandlarda ongli hayot kechirish elementlari shakllanadi. Bolalarda ham jismonan, ham ma’nan sog‘lom bo‘lishga ishtiyoq oshadi.

Oila bilan hamkorlikda bolalarning sog‘lom rivojlanishi uchun eng samarali usullar:

1. Bola.
2. Pedagog.
3. Ota-ona.

Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida ota-onalarning ishtiroki pedagog va bolalar uchun ham juda yaxshi natijani olib keladi. Ota-onalar har bir sohalarda qatnashishi, boshqaruv, tashkiliy ishlar malakali pedagogllar tomonidan qo'llab-quvvatlanadi. Ushbu qo'llab-quvvatlash maktabgacha yoshdagi bolalarni hayotning har bir jabhalarida zehnli, bilimga chanqoq qilib tarbiyalashda yordam beradi.

Ota-ona bilan munosabat shakllari;

- suhbat;
- maslahat soatlari;
- uyga tashrif;
- so'rovnomalar;
- vizual;
- seminarlar;
- davra suhbatlari;
- ota-onalar yig'ilishi.

Haqiqatdan ham bolani tarbiyalshda shunday xatoliklar uchraydiki, ular faqat oilaning hayotida emas, balki jamiyat hayotida ham aks ettiradi. Oilada bolani tarbiyalashda uchraydigan xatoliklar turli-tumandir. Ular orasida keng tarqalganlardan biri ota-onalarning haddan tashqari hukmronlikka intilishlaridir; bolaning erka bo'lishi ularga nisbatan biror talabning yo'qligi bilan bog'liq; ota-ona, buvilar tomonidan tarbiyada yagona talablarning yo'qligidir; oilaviy tarbiyadagi barqaror xatolar oilaning tuzilishi va oilaviy munosabatlar bilan, kattalarning o'z fuqarolik burchlarga munosabati, ularning g'oyaviy yo'nalishi, mehnatga munosabati bilan bog'liq munosabatlar bilan, kattalarni o'z fuqarolik burchlariga munosabati, ularning g'oyaviy yo'nalishi, mehnatga munosabati bilan bog'liq. Bu belgilarga ko'ra oilaning bir necha turini ajratish mumkin. Tarbiyachilarga oila turlarini bilish va u bilan o'ziga xos holda ishlash va munosabatda bo'lish uchun zarur. Oila turlari Rizouddin Ibn Faxriddinning "Oila" nomli risolasida ko'rsatilgan. Birinchi turi. Tinch oilalar mehnat ijtimoiy, siyosiy va madaniy hayotda faol ishtrok etayotgan ko'pchilik oilalar kiradi. Bu turdagi oilaga ota-onalar va bolalar o'rtasida ma'naviy yaqinlik, aqlli va me'yordagi talablar bolaning ijtimoiy munosabati me'yorlarini muvaffaqiyatli o'zlashtirishi xosdir. Ikkinchi turi. Yuzaki tinch oilalar. Bu turdagi oilalarga oila a'zolari tomonidan bolalarga qo'yiladigan talablar bir xilda bo'lmasdan, stixiyali tarzda bo'ladi. Bunda bolanig imkoniyatlari hisobga olinmaydi. Bolaning hayoti noto'g'ri tashkil etiladi. Tarbiyaning bu turida ota-onaga nisbatan hurmatsizlik, ularning talabini bajarmaslik kabi holatlar rivojlanishi mumkin. Yuzaki tinch oilalar bilan ishlashda tarbiyachi ota-ona diqqat-e'tiborini oiladagi psixologik vaziyatni, ota-onalar o'rtasidagi munosabat yo'nalishini o'zlashtirishga qaratadi.

To‘liqmas oilalar. Bu turdagi oilada ota-onadan biri bo‘lmaydi. Bunday oilalarda ota-onalardan birining yo‘qligini bildirmaslik uchun oila a’zolaridan har birining bolaga ta’sirini kuchaytirish, bola o‘zaro munosabatlarda kamchilik sezmasligi uchun bola tarbiyasiga oiladan ketgan a’zoning boshqa qarindoshlarini jalb qilish muhimdir.

Ota-onalar bilan maktabgacha ta’lim tashkiloti xodimlarining birgalikdagi faoliyatini tashkil etish va uning mazmuni maktabgacha ta’lim tashkilotidagi sharoitlarga bog‘liqdir. Birgalikdagi faoliyat kerakli darajada amalga oshiriladigan joyda o‘zaro yordam, bir-birini tushunish, topshirilgan ishga javobgarlik holati vujudga keladi. Ota-onalar maktabgacha ta’lim tashkiloti maydonini ko‘kalamzorlashtirish, xonalarni qish mavsumiga tayyorlash, sog‘lomlashtirish ishlarini o‘tkazishda yordam ko‘rsatishlari, bolalarga bayram kostyumlari tayyorlashda, bolalarni sayohatga kuzatib borishda ishtirok etishlari mumkin. Agar ota-onalar orasida fotosuratchilar, tikuvchilar, rassomlar bor bo‘lsa, ular maktabgacha ta’lim tashkiloti ga bevosita yordam ko‘rsatishlari kerak. Ota-onalarning ishi ijtimoiy xarakterga ega va ixtiyoriylikka asoslangan bo‘lishi kerak. Birgalikdagi ishni to‘g‘ri tashkil etish uchun yillik reja tuziladi va ko‘rinadigan joyga ilib qo‘yiladi. Ota-onalardan qaysi kunlari maktabgacha ta’lim tashkilotiga kelib yordam berishlari mumkinligini so‘rash lozim.

Maktabgacha ta’lim tashkilotlarida ota-onalarning ishtiroki pedagog va bolalar uchun ham juda yaxshi natijani olib keladi. O‘quv tashkilotlarining qo‘shma boshqaruvidan ota-onalar bir-birining farzandlarini huddi o‘zinikiday his qilishadi. Ota-onalar har bir sohalarda qatnashishi, boshqaruv, tashkiliy ishlar malakali o‘qituvchilar tomonidan qo‘llab-quvvatlanadi. Ushbu qo‘llab-quvvatlash maktabgacha bo‘lgan bolalarni hayotning har bir jabhalarida zehnli, bilimga kuchli qilib tarbiyalashda yordam beradi. Maktablarda fanlar bolalarni o‘zlarining akademik bilimlarini ijtimoiy, ruhan va jismonan sinfonalarda oshirib borish uchun mo‘ljallangan. Bu esa kichik yoshdan, ya’ni 1 yoshdan 5 yoshgacha bo‘lgan bolalar uchun imkoniyatdir. O‘qituvchi ularga sa’nat, mahorat, musiqa va boshqa fanlarni o‘rgatadi. Maktabgacha ta’lim o‘quvchilari o‘zlarining qiziqishlariga qarab xatolarni to‘g‘rilash va hissiyotlari bilan o‘zlarini so‘zlari orqali bog‘lanish o‘rgatiladi, natijada kelajak avlodni barkamol shaxs qilib tarbiyalashdagi ishlar samarali kechganligining guvohi bo‘lamiz.

Maktabgacha ta’limda ota-onalar bilan hamkorlikni yo‘lga qo‘yish haqida gap borar ekan avvalo ularni bog‘laydigan usullarni o‘ylab topish zarur. Ishonchimiz komilki, hamkorlikni eng yuqori darajada olib borsakgina farzandlarimiz erkin va ijodiy fikrlaydigan, faol, ma’naviy yetuk, barkamol va baquvvat inson bo‘lib o‘sib ulg‘ayadilar.

Bola yashab turgan oilani o‘rganish ota-onalar bilan yaqin aloqa o‘rnatish va ularga yordam, maslahatlar berishning samarali yo‘llaridan biridir. Tarbiyachi oilaga tekshiruvchi sifatida emas maslahatchi, do‘st va bola tarbiyasiga yordam beruvchi shaxs sifatida boradi. Tarbiyachining oilaga borishidan asosiy maqsad bola yashayotgan sharoitni ko‘rish va zarur bo‘lsa, ota-onalarga yordam

ko‘rsatishdir. Oilani borib ko‘rish va ota-onalar bilan suhbatlashish katta pedagogik odat bilan o‘tkazilishi kerak. Ota-onalar bilan suhbatda bolaning eng yaxshi tomonlari ochib berilsa, ota-onalarning tarbiyachiga bo‘lgan hurmati va ishonchi ortadi. Tarbiyachi bolaning uyida ko‘rganlarini qayd qilish bilan bir qatorda ularni tahlil qiladi, ota- onalar majlislarida oilaviy tarbiyadagi ijobiy va salbiy tomonlar haqida gapiradi. Ularga o‘zining maslahatlarini beradi. Oila tarbiyasidagi ijobiy ishlarni ota-onalar uchun tashkil etilgan testlarda aks ettirish ham mumkin. Oilani borib ko‘rgandagi taassurotlarini tarbiyaviy ishlarni hisobga olish ustuniga yozib qo‘yishi kerak. Oilaga kamida yiliga 2 marta borib ko‘riladi. Tarbiyachining oilaga borishi ota-onalarda pedagogik madaniyatni oshiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Donchenko L.V., Nadykta V.D. Oziq-ovqat xavfsizligi. – M.: Pishchepromizdat, 2001 yil.

2. Ratsional ovqatlanish / Smolyar V.I. - Kiev: Nauk. Dumka, 1991-yil.

3. Bird, J., Murphy, R., Ciappio, E., & McBurney, M. (2017). Risk of Deficiency in Multiple Concurrent Micronutrients in Children and Adults in the United States. Nutrients, 9(7), 655. https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC5537775.

4. Breymeyer, K.L., Lampe, J.W., McGregor, B.A., & Neuhouser, M.L. (2016). Subjective mood and energy levels of healthy weight and overweight/obese healthy adults on high-and low-glycemic load experimental diets. Appetite, 107, 253–259. https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0195666316303221

5. Strasser, B., & Fuchs, D. (2015). Role of physical activity and diet on mood, behavior, and cognition. Neurology, Psychiatry and Brain Research, 21(3), 118–126. http://www.barbara-strasser.at/wp-content/uploads/Neurology-Psychiatry-and-Brain-Research-2015.pdf.

6. U.S. Department of Agriculture. (2020). Dietary Guidelines for Americans 2020-2025. https://www.dietaryguidelines.gov/sites/default/files/2020-12/Dietary_Guidelines_for_Americans_2020-2025.pdf.

Raxmonova Munira Ravshanovna,
Surxondaryo viloyati Denov tumanidagi 51-sonli maktab o‘qituvchisi

UDK: 372.881.111.1

INGLIZ TILI DARSLARIDA O‘QUVCHILARDA 4K KO‘NIKMALARINI SHAKLLANTIRISH IMKONIYATLARI

Annotatsiya. Maqolada ingliz tili darslarida o‘quvchilarda 4K ko‘nikmalarini shakllantirish imkoniyatlari qalamga olingan. Unda o‘quv dasturlarini muvofiqlashtirish, o‘quvchilarning faolligi, tabaqalashtirilgan o‘qitish, 4K ko‘nikmalarini baholash va o‘qituvchilarning kasbiy mahoratini oshirishning ahamiyati ko‘rsatilgan. Maqola eng yaxshi tajribalarni umumlashtirish orqali ingliz tili darslarida o‘quvchilarda 4K ko‘nikmalarini shakllantirishda darslarni loyihalash va o‘tkazish uchun keng qamrovli asosni taklif qilingan.

Kalit so‘zlar: ingliz tili, 4K ko‘nikmalari, o‘quv dasturlari, muvofiqlashtirish, o‘quvchilarning faolligi, differensial ko‘rsatmalar, formativ baholash, kasbiy rivojlanish, 4K texnologiyasi, o‘quv natijalari.

ВОЗМОЖНОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ НАВЫКОВ 4К У УЧАЩИХСЯ НА УРОКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация. В статье обозначены возможности формирования навыков 4К на занятиях английского языка. В нем подчеркивается важность согласования учебных программ, вовлеченности учащихся, дифференцированного обучения, оценки навыков работы с 4К и профессионального развития учителей. Обобщая передовой опыт, в статье предлагается комплексная основа для разработки уроков и реализации навыков 4К на уроках английского языка.

Ключевые слова: английский язык, навыки 4К, учебная программа, согласованность, вовлеченность учащихся, дифференцированное обучение, формирующее оценивание, профессиональное развитие, технология 4К, результаты обучения.

OPPORTUNITIES FOR DEVELOPING 4K SKILLS FOR STUDENTS IN ENGLISH CLASSES

Annotation. The article outlines the possibilities of forming 4K skills in English language classes. It highlights the importance of curriculum alignment, student engagement, differentiated instruction, 4K skills assessment, and teacher professional development. By summarizing best practices, the article proposes a

comprehensive framework for lesson design and delivery of 4K skills in English language classes.

Keywords: English, 4K skills, curriculum, alignment, student engagement, differentiated instruction, formative assessment, professional development, 4K technology, learning outcomes.

Kirish. Texnologiyaning rivojlanishi, globallashuv va demografik muammolar jamiyatni faol ravishda o‘zgartirmoqda. Ta’lim tizimi ham o‘z maqsadlarini qayta ko‘rib chiqmoqda va ta’lim dasturlariga tobora kengroq ko‘nikmalarni kiritmoqda. Maktab bolalarning kognitiv va ijtimoiy-emotsional rivojlanishi uchun mas’uliyatni o‘z zimmasiga oladi, ular bir-biridan ajralmas ekanligini tan oladi. YuNESKO tomonidan qabul qilingan ta’lim sohasidagi asosiy xalqaro hujjat “barqaror rivojlanish maqsadlari”ni tavsiflab, kognitiv, ijtimoiy-emotsional va xulq-atvorli ta’lim natijalarini belgilab berdi[1].

Jahon iqtisodiy forumida “Ta’limga yangi qarash” ma’ruzasi yangi modelni taqdim etdi, unda ta’limning barcha bosqichlarida shakllangan ta’lim natijalari uch turga bo‘lingan:

asosiy savodxonlik, malakalar va xarakter xususiyatlari.

Ingliz tili davrida bola ong ostida olamni anglash, tasavvur va bilimlar poydevorini tiklash pallasi bo‘lgani uchun ham nozik e’tibor talab etadi. Ayni shu pallada bola o‘zida “o‘quvchi shaxsi”ni yaratadi, maktabga va ta’lim olishga nisbatan qiziqishni, mehrni tuyadi, ilm yo‘lidagi kelgusi natijalar uchun kuch to‘plashni boshlaydi.

Asosiy qism. Ma’lumki, Xalq ta’limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasida belgilangan vazifasilarga muvofiq ilg‘or xorijiy tajribalar asosida 1–4-sinf darsliklari yangidan “4K” modeli asosida tayyorlandi. “4K” modelidan foydalanish ko‘plab sinovlardan o‘tgan. Bu zamonaviy yondashuv Singapur, Xitoy, Angliya, Finlandiya, Estoniya kabi ta’limi ilg‘or mamlakatlar o‘quvchilarda 4K tamoyilini o‘z ichiga olgan XXI asr ko‘nikmalarini rivojlantirishga muvaffaqiyatli amalga oshirilib kelinmoqda. Shuningdek, PISA, PIRLS kabi xalqaro reytinglarda yuqori o‘rinlarni egallagan davlatlar ta’limida o‘quvchilarda “4K”ni o‘z ichiga olgan muloqot, tadqiqot, yaratuvchanlik kabi ko‘nikmalarga alohida urg‘u berilgan va shuning uchun ham ular xalqaro reytinglarda katta natijalarga erishishyapti[2].

Mamlakatimiz ingliz tili darslaridalarida tatbiq etilgan yangi tajribada o‘quvchilarning tanqidiy fikrlashi, o‘z fikrini erkin bayon eta olishiga ko‘proq ahamiyat beriladi. Bu metodologiya bolalarning har tomonlama rivojlanishiga qaratilgan bo‘lib, to‘rt asosiy kompetensiyalarni o‘z ichiga oladi.

Kollaboratsiya – o‘quvchilarning jamoada ishlash qobiliyatini rivojlantirishga yordam beradigan tarzda tuzilgan. Bu o‘quvchilarga hamkorlik qilish, samarali fikr almashish va o‘zaro qo‘llab-quvvatlash ko‘nikmalarini o‘rganishga ko‘maklashadi.

Kommunikativlik – o‘quvchilarning boshqalar bilan muloqot qilish qobiliyatini rivojlantirishga qaratilgan. O‘quvchilar o‘z fikrlarini aniq va ravshan ifodalash, suhbatdoshni tinglash va tushunish, ma’lumotni yetkazishda til vositalaridan unumli foydalanishni o‘rganadilar.

Kreativ fikrlash – ijodiy fikrlash va yangilik qilish qobiliyatini rivojlantiradi. O‘quvchilar o‘z maqsadlariga erishish uchun yangi yondashuvlarni qo‘llashni o‘rganadilar, innovatsion yechimlar ishlab chiqadilar va ijodiy muammolarni hal qilish ko‘nikmalariga ega bo‘ladilar.

Kritik fikrlash – ushbu metodologiya o‘quvchilarning axborotni tanqidiy baholash, o‘z fikri va mulohazalarini shakllantirish ko‘nikmalarini rivojlantirishni o‘z ichiga oladi. O‘quvchilar muammolarga analitik nuqtai nazardan yondashishni o‘rganadilar va mantiqiy fikrlash asosida o‘z nuqtai nazarini shakllantiradilar.

Ushbu muhim kompetensiyalarni rivojlantirishni istasak, o‘quv jarayonini bolalar uchun qiziqarli va foydali tarzda tashkillashtirishimiz kerak. Maktabdagi har bir dars o‘quvchilar faqat fan mazmunini o‘zlashtiradigan emas, balki mustaqil bilim oladigan va qobiliyatini rivojlantiradigan jarayondir. Umuman, bu yangiliklar yanada samarali, zamonaviy va shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim muhitini yaratishga xizmat qilib, o‘quvchilarning shaxsiy sifatlarini rivojlantirish, ularga chuqur bilim va malakalar berish uchun zamin yaratadi[3].

Ingliz tili darslaridalarda “4K” kompetensiyalari rivojlanishida ta’lim muhitining holati, o‘quv jarayonini tashkil etish usullari, kasbiy ko‘nikmalarni o‘rgatish va o‘qitish texnologiyalari va usullari, o‘quvchilar bilan o‘zaro munosabatlar shakllariga e’tibor qaratishimiz kerak. “4K” kompetensiyalarini baholash masalalariga ham ijodiy yondashish kerak, lekin shu bilan birga oqibatlar, foyda va xavflarni baholash, eng muhimi, o‘z ishingiz natijalari uchun javobgarlikni unutmaslik kerak. An’anaviy ta’lim muammolarni ketma-ket hal qilishni o‘rgatadi, ularni boshqariladigan vazifalarga ajratadi. Ammo zamonaviy jamiyatlarda bu yetarli emas.

Hozirgi vaqtda keng dunyoqarashga ega bo‘lish, turli bilim sohalaridagi g‘oyalarni sintez qilish va noaniq aloqalarni kashf qilish ancha muhimroqdir. An’anaviy ta’lim o‘quvchining individual harakatlariga va yutuqlarni individual baholashga tayanadi. Zamonaviy sharoitda bu yetarli emas.

Bugungi kunda ta’lim muassasalarida simulyatorlar, manekenlar va onlayn trenerlardan foydalanishni o‘z ichiga olgan dizayn, vaziyatni tahlil qilish va amaliy mashg‘ulotlarni o‘z ichiga olgan integratsiyalashgan ta’lim modeli ustuvor hisoblanadi. O‘quv jarayonini tashkil etishda ierarxiya hamkorlikka yo‘l qo‘yishi kerak, o‘qituvchilar va o‘quvchilarni ta’lim jarayonining hamkori sifatida tan olish kerak.

Differensial tarzda o‘qitish masalasiga ham javob berish zarurati tug‘iladi. Bundan tashqari, ta’lim tizimlari turli yoshdagi odamlarning individual qobiliyatlari va ehtiyojlarini qondirishi muhimdir. Ta’lim jarayonini moslashtirish kerak. An’anaviy ta’lim bizni dunyoni diskret idrok etishga o‘rgatadi, o‘quvchilar kasb va mutaxassisliklarga bo‘linadi, o‘qituvchilar o‘quv fanlariga, kasbiy

modullarga bo‘linadi, dunyo bilan o‘zaro aloqa o‘quv va ishlab chiqarish amaliyoti bilan chegaralanadi.

“4K” kompetensiyalarini rivojlantirish bo‘yicha faoliyatni tashkil qilish uchun shaxsiy rivojlanish ta’lim muhitining bir nechta tarkibiy qismlarini hisobga olish kerak:

tashkiliy-texnologik,

fan-fazoviy,

ijtimoiy.

Tashkiliy-texnologik komponent kasbiy ta’lim amaliyoti o‘quvchilarning o‘quv faoliyatini tashkil etishning yangi shakllarini va faoliyatning yangi usullarini va ta’lim natijalarini qo‘llab-quvvatlovchi baholashni o‘z ichiga olishi kerakligini nazarda tutadi [5]. Bunday darslarning maqsadi tanqidiy va ijodiy fikrlash (ijodkorlik), muloqot va hamkorlikni shakllantirish va rivojlantirish uchun makon yaratishdir. Bu shuni anglatadiki, kasbiy yo‘nalishning ta’lim holati ma’lum, hozirgi vaqtda noan’anaviy tarzda tuzilgan. Bunday sinflarda qo‘llaniladigan vazifalarning asosiy xususiyatlari [6]:

o‘quv vazifasi bir yoki bir nechta mumkin bo‘lgan yechimlarni o‘z ichiga oladi;

o‘quv vazifasining markazi yoki mini-loyiha yoki nostandart vositalar yordamida qandaydir mahsulotni yaratish/konstruksiya qilish;

o‘quv vazifasi berilgan kasbiy muammo doirasida qisqacha tavsiflangan syujetni ishlab chiqish imkoniyatini beradi;

o‘quv vazifasi avtonom yoki juftlik ishlari uchun kichik vazifalarni ajratish mumkin bo‘lgan guruhda ishlashni o‘z ichiga oladi;

o‘quv vazifasi ochiq manbalarda (masalan, ish beruvchining veb–saytida) kerakli ma’lumotlarni mustaqil izlashni talab qiladi;

o‘quv vazifasi boshqa fanlar va professional modullardan ma’lumotlarni qidirish va ulardan foydalanishni o‘z ichiga olishi mumkin.

Bunday vazifalar kasbiy ta’lim holatining mohiyatini mustaqil ravishda o‘rganish imkoniyatini beradi. Bu ish uchun, jumladan, turli ta’lim darajasiga ega bo‘lgan o‘quvchilar uchun keng maydon ochadi. O‘quvchilar “4K” kompetensiyalarini rivojlantirishi mumkin bo‘lgan vazifalarni ishlab chiqish va darslarni o‘tkazish uchun bunday vazifalar va sinflarning xususiyatlarining allaqachon mavjud tavsiflarini hisobga olish kerak. Masalan, ijodiy topshiriq va ijodiy darsning xususiyatlari [4]:

o‘quvchilar o‘rtasida motivatsiyani yaratish (katta falsafiy savol berish, ish beruvchidan talab va ularning kasbiy rivojlanishi nuqtai nazaridan istiqbollarni ko‘rsatish);

o‘quvchilar orasida tanlovning o‘zgaruvchanligi;

belgilangan yechim algoritmining yo‘qligi;

bir nechta to‘g‘ri yechimlarga ega bo‘lish;

kasbiy faoliyatning turli sohalaridan bilim va malakalar jamlangani;

qaror qabul qilishda majburiy muhokama qilish;

ishning guruh shakli;

o‘z mahsulotni guruh sifatida ishlab chiqish;

Ishlab chiqilgan dars quyidagi elementlarni o‘z ichiga oladi:

darsni olib boruvchi o‘qituvchi uchun ma’lumot;

o‘quvchilar uchun muammoli kasbiy vaziyat va tegishli loyiha, tadqiqot yoki eksperiment tavsifi;

dars rejasi;

guruhlarning sinfdagi ishini tashkil qiluvchi va o‘quvchilarga ta’lim mustaqilligini ko‘rsatish va rivojlantirish imkoniyatini beruvchi guruh ish materiali;

o‘quvchilar uchun tarqatma materiallar;

pedagogik kuzatish jarayonida baholash varaqasi.

“4K” modeliga asoslangan innovatsion yondashuv maktablarda qo‘llash uchun alohida sharoitlar talab etmaydi. Masalan, o‘quvchilarda tanqidiy fikrlash qobiliyati savol-topshiriqlar bilan, muloqot ko‘nikmasi esa savol-topshiriqlar va mashg‘ulotlar orqali rivojlanadi.

Qanday bo‘lmasin, yangi turdagi vazifalar bilan ishlashda o‘qituvchi va o‘quvchining roli an’anaviy darsdagidan farqli ravishda taqsimlanadi [4]:

o‘quvchilar reja, hajm va shakllarni tanlashda mustaqillikka ega bo‘ladilar;

ish va o‘qituvchi tegishli vazifani tanlash orqali mustaqillikni ko‘rsatish imkoniyatini beradi;

o‘quvchilar bir-biriga o‘qituvchi vazifasini bajarib, juftlik yoki guruh bo‘lib ishlashlari mumkin;

o‘qituvchi mustaqil ishlaydigan jamoalar uchun maslahatchi bo‘lib, ularning samarali ishlashini qo‘llab-quvvatlaydi;

o‘quvchilar o‘z-o‘zini baholash vositalaridan foydalangan holda dars natijalarini ham, ish jarayonini ham baholashda ishtirok etadilar.

O‘qituvchi nafaqat professional natijalarni baholash, balki “4K” kompetensiyasining shakllanishi va rivojlanishini kuzatish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Bunday monitoring guruh darajasida ham, individual darajada ham amalga oshirilishi mumkin.

O‘tmishdagi tahlil va baholash tizimlari o‘quvchilarni XXI asrda zarur bo‘lgan ko‘nikmalarni egallashga undamaydi. Baholash insonlar, ayniqsa, yoshlar hayotiga ta’sir qiladi. Shuning uchun baho qimmatli va samarali fikr-mulohaza shaklida bo‘lishi va shakllantiruvchi bo‘lishi kerak.

Ta’lim va baholash tizimi buzilmasligi, balki qiziquvchanlik, ijodkorlik va hamkorlikni rivojlantirishga yordam berishi, shuningdek, o‘quvchilarning xatolarga yo‘l qo‘yib, o‘rganishiga imkon berishi muhimdir. Shunday qilib, “4K” kompetensiyalarini shakllantirishni boshlash uchun har bir fanni o‘rganish, o‘quv dasturini tahlil qilish jarayonida ijodkorlik, tanqidiy fikrlash, muloqot va hamkorlik qanday namoyon bo‘lishi mezonlarini (xulq-atvor xususiyatlarini sanab o‘tish) yoki tematik reja tuzish va kompetensiyalarni o‘rgatish uchun qanday mavzular va necha soatdan foydalanish mumkinligi misolida hal qilish (bu tizimli

bo‘lishi kerak), o‘quv vaziyatlari orqali o‘ylash, o‘quvchilar uchun mos o‘quv vazifalarini shakllantirish, texnologiyalarni tanlash, tarqatma materiallarni ishlab chiqish, jarayonning o‘zini tashkil etish. sinfda va mazmunli qayta aloqa shaklida formativ baholashni o‘tkazish zarurdir.

Shaxsiy rivojlanish ta’lim muhitining predmetli-fazoviy komponenti [5] ta’lim tashkiloti doirasida tegishli fazoviy yechimlarni (makonni rayonlashtirish, “ochiq” devorlar, ofislarni loyihalash, norasmiy o‘zaro ta’sir qilish uchun joylarning mavjudligi, foydalanish mumkin bo‘lgan ustaxonalar yaratish, va hokazo) “4K” kompetentsiyalarini o‘qitishni rag‘batlantiradi. Ushbu komponent ta’lim yo‘nalishlarini individuallashtirish va o‘quvchilarning qobiliyatlari va moyilliklarini rivojlantirishni ta’minlaydigan rivojlangan infratuzilma bilan ifodalanishi kerak. Bu o‘quvchilarning ilmiy-tadqiqot ishlarini olib borish, loyihalash, modellashtirish, ratsionalizatsiya qilish, operativ maket, maketlarni yaratish, shuningdek, o‘quv xonalari, laboratoriya va ustaxonalarda kasbiy mahoratini oshirish uchun yetarli, ko‘p funksiyali va qulay moddiy bazaning mavjudligini o‘z ichiga oladi.

Shaxsiy rivojlanish ta’lim muhitining ijtimoiy komponenti – bu ta’lim jarayonining barcha ishtirokchilarining munosabatlari, aloqalari va o‘zaro ta’siri maydoni. O‘quvchilar olimpiadalari, tanlovlar, jumladan, faol o‘quvchilar va yoshlar jamoat tashkilotlari o‘rtasidagi norasmiy muloqot kabi sinfdan tashqari tarbiyaviy ishlar ham “4K” kompetensiyalarini rivojlantirish uchun katta imkoniyatlarga ega.

Tanqidiy fikrlashni tushunish uchun asos sifatida K. Popper asarlarida shakllantirilgan yondashuv hisoblanishi mumkin: biz ma’lumotlarni to‘plash orqali emas, balki xatolardan saboq olamiz.

Tanqidiy fikrlashning eng yaxshi sharti ijtimoiydir.

muloqot va o‘zaro ta’sir holati: “Men noto‘g‘ri, siz noto‘g‘ri bo‘lishingiz mumkin, lekin birgalikdagi sa’y-harakatlar bilan biz asta-sekin haqiqatga yaqinlasha olamiz”[6].

D. Xetti kognitiv rivojlanish holatini xuddi shunday tarzda belgilaydi. Uning uchun o‘quv jarayonida yuzaga keladigan kognitiv rivojlanish yoki kognitiv akseleratsiya ijtimoiy jarayon bo‘lib, o‘qituvchi ko‘magida o‘quvchilar o‘rtasidagi sifatli muloqot orqali yordam beradi. Shu bilan birga, har qanday o‘quv vaziyati

o‘quvchining tafakkuri uchun qiyinchilik tug‘diradigan kognitiv ziddiyatni keltirib chiqarishi muhimdir[7].

Bu tanqidiy fikrlashni rivojlantiradi va ushbu yo‘riqnomalarda keltirilgan yangi o‘quv faoliyati uchun asos bo‘ladi.

Shuni ta’kidlash kerakki, tanqidiy fikrlashning mohiyatini tushunishda turli mamlakatlarda, turli madaniy va tarixiy sharoitlarda ishlagan eng mashhur olim va o‘qituvchilar juda yaqin. Bu erda tanqidiy fikrlashning ba’zi ta’riflari.

“... Maqsadli, o‘z-o‘zini tartibga soluvchi mulohaza, uning natijasi talqin qilish, tahlil qilish, baholash va xulosalar, shuningdek, hukm chiqarish uchun asos bo‘lgan faktik, konseptual, uslubiy, mezon asoslari yoki kontekstual omillarni tushuntirish”[8].

“Har qanday e’tiqod yoki bilimni u tayanadigan sabablar va u olib keladigan keyingi xulosalar asosida faol, qat’iyatli va sinchkovlik bilan tekshirish”[9].

Tanqidiy fikrlashning asosiy elementlari sifatida bir qancha malakalarni aniqlash mumkin. Biz bir guruh ekspertlar tomonidan tuzilgan keng tarqalgan[10] ro‘yxatni taqdim etamiz. Qavslar ichidagi variantlar tanqidiy fikrlash darajasini va boshqa 4K ko‘nikmalarini baholash uchun mo‘ljallangan asboblarda qo‘llaniladigan variantlardir. Bular baholash rubrikasi va kuzatish varaqasidagi tavsiyalarda batafsilroq keltirilgan.

1. Tahlil. Bayonotlar, savollar, dalillar o‘rtasidagi aloqalarni topish qobiliyati.

2. Baholash. Bayonotlarning ishonchliligini va dalillarning ishonchliligini baholash qobiliyati.

3. Tushuntirish (argumentatsiya). O‘zingizning fikringiz / uslubingizni tushuntirish va xulosalaringizni himoya qilish qobiliyati.

4. Gipotezalarni chiqarish (rejalashtirish qarorlari). O‘zingiz gipotezalarni shakllantirish va xulosalar chiqarish, ma’lumot yetishmasligini aniqlash qobiliyati.

5. O‘z-o‘zini tartibga solish (nazorat qilish). Fikrlash, o‘z-o‘zini tekshirish va tuzatish.

Ijodkorlikni qanday aniqlash mumkin?

Biz quyidagi ta’rifga amal qilamiz: ijodkorlik – bilimlarni qo‘llash, sintez qilish va o‘zgartirish orqali muammolarni hal qilishda, mavzu oldida turgan savollarga javob berishda yoki fikrni ifodalashda prinsipial jihatdan yangi yondashuvlarni tasavvur qilish va ishlab chiqish qobiliyati[11].

“Ijodiy va innovatsion fikrlash – bu tushunchalar, yangi yondashuvlar, yangi istiqbollar, umuman olganda, narsalarni tushunish va ko‘rishning yangi usuliga olib keladigan fikrlash turi. Ijodiy fikrlash mahsulotlari musiqa, she’riyat, raqs, dramatik adabiyot va texnologik innovatsiyalar kabi kuzatilishi mumkin bo‘lgan narsalarni o‘z ichiga oladi. Ammo unchalik ravshan bo‘lmagan narsalar ham bor, masalan, savollarni yangi yechimlarni ochib beradigan tarzda qo‘yish yoki bizning umidlarimizni shubha ostiga qo‘yadigan va dunyoni yangi ko‘rinishda ko‘rish imkoniyatini ochadigan hodisalar o‘rtasidagi aloqalarni o‘rnatish”[12].

Ijodiy fikrlashni baholashni ishlab chiqishda biz B.Lukasning ijodkorlikning individual komponentlarini belgilaydigan modeliga tayandik. Ushbu modelda taqdim etilgan ijodkorlik asosi vazifa ustida ishlash jarayonida talaba faoliyatini baholashga eng mos kelishi uchun biroz o‘zgartirildi.

1. Qiziqish (topshiriqga faol qiziqish):

atrofimizdagi dunyoga qiziqish (vazifa vaziyati) va atrofimizdagi dunyo haqida ko‘proq ma’lumotga ega bo‘lish istagi (vazifa vaziyatining turli jihatlari haqida; assotsiatsiyalarni aytish);

o‘z savollaringizga mustaqil ravishda javob izlash. Yangi ma’lumotlarni faol qidirish (shu jumladan kutilmagan manbalarda).

2. G‘oyalar yaratish (tasavvur). O‘z g‘oyalaringizni ishlab chiqish. Bu yerda ikkita jihat bor:

taklif qilingan g‘oyalarning o‘ziga xosligi;

moslashuvchanlik yoki harakatchanlik, ko‘p sonli g‘oyalarni ishlab chiqarish qobiliyati.

3. Taklif etilayotgan g‘oyalarni ishlab chiqish:

taklif qilingan g‘oyalarni turli nuqtai nazardan baholash va g‘oyani yaxshilash yoki undan voz kechish uchun ularning kuchli va zaif tomonlarini izlash;

o‘zgaruvchan sharoitlarda va tadqiqot ob’ekti haqida yangi ma’lumotlarning paydo bo‘lishi bilan o‘z faoliyatini tezda qayta qurish qobiliyati[13].

Muloqotni qanday aniqlashimiz mumkin?

Jamoada har qanday harakatni amalga oshirishda muloqot va hamkorlik 4K ning boshqa tarkibiy qismlariga qaraganda osonroq tasvirlanadi, chunki bu ko‘nikmalar tashqi tomondan ko‘proq namoyon bo‘ladi va ularni kuzatish osonroq.

Samarali muloqot insonning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishni anglatadi.

Muloqot o‘quvchining sinfdoshlariga savollar berish va ularning savollariga ularga tushunarli tarzda javob berish, agar kerak bo‘lsa, xabarlarda yoki mulohazalarda tushunarsiz bo‘lgan narsalarni tushuntirishga intilishda va o‘z navbatida, o‘z fikrlarini aniqlashtirishda namoyon bo‘ladi.

Ushbu kompetensiya/ko‘nikmaning tuzilishi quyidagicha ko‘rsatilgan:

1. Muloqotga tayyorlik:

muloqotga kirishda qo‘rquvning yo‘qligi, muloqotning boshlanishi, boshqa birovning savoliga javob berishga tayyorligi, savol berishga tayyorligi.

2. Muloqotning maqsadi va kontekstiga va sherikka moslashish:

turli xil muloqot sharoitlarida, sherikning hissiy holatiga e’tibor qaratib, turli xil og‘zaki va og‘zaki bo‘lmagan aloqa vositalarini tanlash qobiliyati.

3. Ishontiruvchi muloqot:

muloqot maqsadiga erishish uchun og‘zaki (lug‘at va til qoidalarini bilish) va og‘zaki bo‘lmagan vositalardan (imo-ishoralar, yuz ifodalari, intonatsiya) foydalanish.

Hamkorlikni qanday aniqlash mumkin?

Turli kompetensiya modellari doirasida hamkorlik deganda boshqa odamlar bilan samarali o‘zaro munosabat va turli jamoalarda samarali ishlash tushuniladi.

Hamkorlik yordam so‘rash qobiliyati va tayyorligi sifatida tavsiflanadi.

Ushbu kompetensiya/ko‘nikmaning tuzilishi quyidagicha ko‘rsatilgan.

1. Umumiy maqsadlarni qabul qilish:

jamoa maqsadlarini baham ko‘rish va ularni o‘z maqsadlaridan ustun qo‘yish, jamoada ishlash, o‘z ishining natijasini jamoaviy qarorga birlashtirish, jamoaviy ishda his-tuyg‘ularini boshqarish qobiliyati.

2. Ijtimoiy aloqa:

munozaralarda ishtirok etish, muzokaralar olib borish, hurmat bilan muloqot qilish, boshqa odamlarning fikrlarini tinglash va qabul qilish, o‘z harakatlarini boshqa jamoa a’zolarining harakatlari bilan muvofiqlashtirish va ularga yordam berishga tayyor bo‘lish;

umumiy natija uchun javobgarlikni olishga tayyorlik.

3. O‘z zimmasiga olgan majburiyatlarni bajarish:

jamoada ishlash uchun samarali bo‘lgan pozitsiyani egallashga va rolni qabul qilishga tayyorlik;

ishning bir qismini mas’uliyat bilan bajarish, yuqori sifatli natijaga erishish.

4. Mustaqillik va tashabbuskorlik:

Mustaqil ishlash va topshirilgan vazifa doirasida tashabbus ko‘rsatish qobiliyati;

muammoni hal qilishda jamoaning barcha a’zolarini jalb qilish, ularga psixologik yordam ko‘rsatish va ularni rag‘batlantirish qobiliyati.

Xulosa. Ushbu texnologiyadan foydalangan holda o‘quv mashg‘ulotlari quyidagi xususiyatlarni o‘z ichiga olishi kerak:

o‘quv topshirig‘i bir nechta yechimga ega;

muammoni nostandart usulda hal qilish;

topshiriq bir guruh o‘quvchilar tomonidan bajarilishi;

muammoni hal qilish uchun ochiq ma’lumot manbalaridan foydalanish;

tegishli o‘quv fanlari bo‘yicha bilimlarni birlashtirish;

ta’lim tashkilotidagi darslarda ham, uy vazifalarini bajarishda ham axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish.

“4K” kompetensiyalarini shakllantirishning ushbu texnologiyasi o‘quvchilarning aniq bilimlariga asoslanmagan vazifalarni ishlab chiqishga asoslangan bo‘lib, bu o‘quvchining kirish ma’lumotlariga nisbatan tanqidiy munosabatini aniqlashga imkon beradi. Ushbu turdagi topshiriqlardan foydalanish o‘quvchining salohiyatini oshirishga, olingan bilimlarni birlashtirishga va mustaqillikni rivojlantirishga imkon beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. UNESCO. Education for Sustainable Development Goals: learning objectives. — 2017.

2. Бацунов С.Н., Дереча И. И., Кунгурова И. М., Слизкова Е. В. Современные детерминанты развития soft skills // Концепт. 2023. № 4. С. 198–207. DOI 10.24 422/MCITO.2018.4.12 367. (in Russ.).

3. Umarov B. The Cramming Method Is An Important Tool For Forming Learner Communicative Competence. Historical Experience, International Journal of Academic Management Science Research (IJAMSR), 2021/2, p. 91-94.

4. Umarov B. Educational Development And "Future Skills". The American Journal of Social Science and Education Innovations, 2021/1, p. 78.

5. Компетенции «4К»: формирование и оценка на уроке: Практические рекомендации / авт.–сост. М. А. Пинская, А. М. Михайлова. – М.: Корпорация «Российский учебник», 2019. – 76, [4] с.

6. Поппер К. Открытое общество и его враги. — М., 1992.

7. Hattie J. Visible Learning for Teachers: Maximizing Impact on Learning. — Routledge, 2012.

8. Facione P. Critical Thinking: A Statement of Expert Consensus for Purposes of Educational Assessment and Instruction. — 1990.

9. Dewey J. How We Think. — Boston, MA D.C. Heath & Co Publishers, 1933.

10. Delphi Report. Core skills for critical thinking skills and habits of mind. — 1988.

11. Lucas B., Claxton G., Spencer E. Progression in Student Creativity in School: First Steps Towards New Forms of Formative Assessments // OECD Education Working Papers. — Paris: OECD Publishing, 2013. — № 86.

12. Facione P. Critical Thinking: What It Is and Why It Counts. — 2003.

13. Компетенции «4К»: средовые решения для школы. Практические рекомендации: учебно-методическое пособие / сост. М. А. Пинская, А. М. Михайлова. — М.: Российский учебник, 2020. – 95, [1] с.: ил.

14. Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment. — Cambridge University Press, 2001.

15. Мироненко Е. С. Компетенции XXI века vs образование XXI века // Вопросы территориального развития. 2019. № 2 (47). С. 34–36. DOI: 10.15 838/tdi.2019.2.47.4.

